ORIZONTURILE MELE

O VIAȚĂ DE OM

= AȘA CUM A FOST =

DE

N. IORGA

II.
LUPTĂ

EDITURA N. STROILĂ
București, Strada General Budișteanu No. 8.
1934

ORIZONTURILE MELE

O VIAȚĂ DE OM

= AȘA CUM A FOST =

DE

N. IORGA

II.
L U P T Ă

EDITURA N. STROILĂ
Bucureşti, Strada General Budişteanu No. 8.
1934

II.

LUPTĂ

CAP. XV.

Prime preocupaţii politice şi naţionale

Nu-mi stătea prin gînd, la început, prin 1899 să ating în „l'Indépendance Roumaine" subiecte politice. Dar nu numai în sufletul mieu, ci în acela al unei întregi generaţii, mai ales al celor cari avuseră legături cu Apusul şi cunoscuseră societăţi de o civilisaţie modernă adevărată, activă, cu simţ de răspundere, oricare ar fi fost şi acolo greşelile şi, slăbiciunile, cu ingrijire ascunse însă de acea ipocrisie despre care gînditorul frances a spus că „e un omagiu pe care viciul îl aduce virtuţii", se ivise părerea că şi în acest domeniu, de care, de altfel, la noi atîrnau toate celelalte, nu se mai poate ca acum. În adevăr era de toată evidenţa, chiar cînd ea nu era produsă de flacăra răscoalelor, care nici ele nu lipsiseră cu totul, că e imposibil să se trăiască mai departe cu milioane de ţerani fără pămînt, fără drept adevărat în viaţa publică — afară de gluma insultătoare care era colegiul al III-lea, încadrat de jandarmi, mînat ca vitele, bătut sau plătit şi, la capăt, înşelat —, şi lipsiţi de orice creştere prin şcoală, cu o burghesie care în Moldova era aproape total străină şi nenaţionalisabilă, cu o boierime sfăşiată de patima politică, dar oprită într'un putred oportunism peste al cărui fond regele îmbătrînit hotăria sterpe schimbări de regim, şi cu o intelectualitate complect zăpăcită, care nu-şi

dădea sama nici de care e datoria ei faţă de neam şi de ţară, nici de tot ce ele, bine înţeles şi servite, ar putea să puie la îndemînă pentru o totală transformare. Şi aceasta cînd, dincolo de hotarele unde se opriau privirile politicianilor, considerînd provinciile româneşti ca un număr de chilometri oarecari pe drumul spre Apusul tuturor plăcerilor şi fericirilor, conceput şi acela între cartierul de distracţii al Parisului şi Coasta de Azur, fremăta o întreagă Romînime ardeleană, muncitoare, onestă, idealistă, crezînd în noi ca în Dumnezeu, fără a ne cunoaşte, şi tocmai pentru că nu ne cunoştea, fără a mai vorbi de mănunchiul de Romîni din Bucovina ai căror conducători nu făceau decît să se spurce şi să se lovească supt ochii şi spre folosul străinilor, şi cu atît mai puţin de Basarabia, socotită ca pămîntul morţilor îngropaţi şi al morţilor încă vii.

Iar, de jur împrejur, fără ca ochii obosiţi sau orbi din naştere să le deosebească, primejdiile unor Monarhii de pradă, a căror visiune era aşa de puternică în mintea unui Sturdza, care-şi avea totdeauna colţul de bolnavă exagerare, încît, chemîndu-mă la Ministeriul de Externe pentru a-mi recomanda să scriu despre România şi chestia Orientului, mă îndemna să mă grăbesc, căci „nu se ştie ce se poate întîmpla, ţara liberă stînd ca o frunză pe apă".

În tăcerea flămînzilor, în toropeala sătuilor, un Romîn de peste graniţă încercase prefacerea totală a spiritului public printr'o foaie, frumos tipărită de editorul braşovean aşezat la Bucureşti, Gheorghe Filip, „România Jună". Aurel Popovici, Bănăţean, medic de profesie, luptător radical pentru liberarea alor săi, fără să predice încă încrederea în Viena şi imposibila alipire la Austria, pentru care va lupta, cu o rece convingere antipatică, şi Bucovineanul Aurel Onciul, era un om impresionant prin vigoarea sa trupească, prin frumuseţa oacheşului, rotundului său cap de medalie romană, prin tumultul de

idei care i se sbăteau în suflet, printr'o elocvenţă, puţintel de cafenea vienesă, unde, ţara stînd totuşi pe loc, toate chestiile se puneau şi se resolvau înaintea unei halbe de bere, dar covîrşitoare, copleşitoare pentru ascultătorii uluiţi de abundenţa unui val care nu se mai sfîrşia, precum şi prin intonaţiile profunde ale unui formidabil glas de tribună.

Îl voiu cunoaşte mai tărziu, terorisat şi eu de aceste excepţionale daruri fisice mai mult decît gata să-mi adaug iscălitura la a unui Nicolae Filipescu, care fusese complect cucerit, în favoarea unui program supt realisarea căruia trebuia să zacă şi atît de scumpa nouă neatîrnare a Romăniei noastre. Pentru moment, după ce numai în timpul din urmă începusem a opri pe ţigănaşul care făcea cu strigătele lui ascuţite concurenţă Neamţului cu „warme Würst", moşneagului şi babei cu „ciorbă de burtă caldă" şi cerşitorilor cu „miluiţi-mă şi pe mine" şi „melòstiviţi-vă" ca să-i cumpăr incolorul şi insipidul „Univers", cetiam de la un capăt la altul marele jurnal bine făcut, al cărui scris curagios contribuia să definească „ideile" ce mi se desfăcuseră mie din lunga cercetare a unui trecut serios şi onest, avîndu-şi basa lui proprie.

Era acolo altă credinţă decît aceia din frumoasele discursuri cu care se luptau în Parlamente vane, numai de formă, eleganţii atleţi ai luptelor noastre de partid. Voiu învăţa a cunoaşte şi prin propria mea experienţă ce era supt această paradă, care, la zile mari, cînd se ridica vibrantul glas al lui Maiorescu, cînd Carp îşi arunca formulele sfidatoare, cînd Delavrancea, încă puţin apreciat ca orator, dar încîntîndu-se de elocvenţa sa îşi desemna în aier pitorescile capricii, aduna în loje tot ce lumea feminină a vechilor Bucureşti avea mai fin şi mai fermecător. Odată, cu o frumoasă adresă caligrafiată, am fost chemat la ministrul mieu, care era colegul doctor Istrati, mie de altfel personal necunoscut. O

misiune? O decoraţie? Era o zi foarte caldă de vară şi, în cabinetul său, ministrul stătea în jiletcă. M'a invitat să mă desbrac şi eu, ceia ce, inclinîndu-mă înaintea generosităţii gestului, am refusat. Apoi a început să mă întrebe, cu multă stăruinţă şi încă mai multă jenă, despre examenul de bacalaureat la care, din nou, eram preşedinte. Numele lui Take Ionescu, căruia Istrate-i era profund devotat, se amesteca necontenit, curios, în acest interogatoriu. — Ce am eu cu el? De ce l-am supărat? — Am înţeles. „Daţi-mi, vă rog, o foaie de hîrtie." Şi, cînd i-am întins demisia, pe care, cu gîndul la Take Ionescu, nu cuteza să mi-o ceară, a prins să mă întrebe prietenos cît aş fi cîştigat la comisiune, cum s'ar putea pune suma la loc, şi dacă aş vrea să-i cataloghez colecţiile. — Voiu căuta un student în lipsă de mijloace. — Da, da, tocmai aceasta voiam s'o spun. — Nici nu puteaţi gîndi altfel. Dar, totuşi, dacă aş vrea să merg în străinătate, fiind poate bolnav, fiind de dorit să fii bolnav... — Dar nu sînt. — Atunci, ştiu eu?, o cercetare ştiinţifică. — Aş face-o la mănăstirea Neamului. — A, tocmai, tocmai... — Dar cu mandat oficial, trecut la Monitoriu... — De sigur! — Şi nu ca o compensaţie: voiu presinta contul... — De sigur! — Şi m'am dus la Neamţ şi am presintat contul, dar nici însărcinarea nu s'a publicat, şi a trebuit să înghit trei sute de lei tocmai...

Colaborator al „Romăniei June" era şi d. A. C. Cuza. Niciodată marele polemist, care luptase contra alcoolismului şi învederase şi alte primejdii, rupîndu-se tot mai mult din juminismul de glume studenţeşti peste realităţi teribile, n'a fost mai incisiv, mai sigur de argumentaţia sa, mai impresionant în conclusii, cînd, după ce, dîndu-se de gol tot ceia ce era fals şi calp supt aparenţa strălucitoare a acelei Romănii a lui Carol I-iu, care sămăna aşa de bine în profunda ei vanitate cu Franţa lui Napoleon al III-lea, imitată cu voie sau fără voie, punea

în fața cui putea să înțeleagă, primejdia, și primejdia iminentă, a risipirii acestei Românii „ca o simplă aventură". Nimeni nu va putea răpi d-lui Cuza marele merit de a fi fost supt acest cer de un permanent și atît de înșelător albastru cea d'intăiu pasăre care a strigat tare — nu e nevoie să spun și cît de strident, de ascuțit pentru urechile delicate, — profeția furtunii.

În acest moment, pentru o bibliotecă de istorie contemporană din Paris apărea cartea, bine făcută, despre Istoria contemporană a României a lui Frédéric Damé, fost director la „l'Indépendance", creatorul unui ziar ilustrat, autorul unui prețios dicționariu romîno-frances, om pe jumatate încetațenit printr'o căsătorie care se termină scandalos, facîndu-l să părăsească țara pentru totdeauna, așa încît i s'a pierdut și urma. Presintînd ca pentru o lucrare menită a fi consultată tot șirul schimbărilor politice, atit de dese și cu atît de puțină semnificație, toată lista de nume, în mare parte de mult uitate, ale zecilor și sutelor de miniștri din agitatul nostru cinematograf politic, lucrarea, in care erau servite și unele interese de partid, ceia ce era de altfel foarte visibil, punea în lumină, fără ca aceasta să fi fost în intențiile istoricului, zădărnicia totală a unei vieți politice de oportunism și stirpiciune în forme de pripit și neinteligent împrumut.

Linii generale nu voise, sau nu putuse, desface autorul strain, caruia toată această comedie îi era în fond indiferenta. Ele mi s'au impus cu atîta putere, trezind o adîncă durere în sufletul cui își dădea samă la ce resultat s'ar fi ajuns dacă puterile vii ale nației ar fi fost în adevar întrebuințate, încît am redactat, cu o pasiune care nu era in obiceiul medievistului, ocupat cu țeri straine sau cu epoce așa de depărtate, o critică, menită nu atîta să arăte valoarea cărții înseși de care era vorba, ci să facă procesul unor mari și fatale greșeli. Conclusiile mele, ieșite din considerații istorice, coincideau desă-

vîrșit cu ale d-lui Cuza, al cărui punct de plecare fusese economic și social. Darea de samă, care a format o întreagă broșură, a apărut în „România Jună", trezind, de altfel, puțin interes ca tot ce se publica în această admirabilă foaie, care peste cîteva luni și-a oprit apariția, primejduind și existența tipografiei „Minerva", creată mai mult pentru acest scop.

Ceia ce nu s'a mai putut publica deci acolo — și vechea mea patimă de ziarist se trezise, pentru a nu se mai istovi niciodată, — a putut trece, grație lui Rubin, neînregimentat n vre-un partid și destul de inteligent ca să-și dea sama că asemenea convingeri sînt drepte și că ele trezesc tot mai mult opinia publică, fie și numai din causa persoanelor care erau în joc, la „l'Indépendance". Acolo s'a tipărit deci o noua serie de articole, în care, reluîndu-se tema din recensia asupra lui Damé, se urmăria trecerea de la o viață modestă, dar reală, potrivită cu noi, capabilă de a da forme proprii și de a întreținea o atmosferă morală, la această păpușerie de care se puteau înșela numai vanitățile ușoare ale copiștilor străinătății, ai unei străinătăți neselecționate și neadaptate nevoilor noastre, și se arăta tot răul care a putut să resulte din această degradantă atitudine de perpetuă sclăvie; partidele, toate partidele erau denunțate ca instrumentul continuu întrebuințat al degradării noastre timp de mai multe decenii. Cum conducatorii țerii cetiau mai mult în limba francesă, aceleași lucruri care trecuseră neobservate în „obraznica" foaie de radicalism transilvan a lui Aurel Popovici stîrniau acuma discuție și împotrivire, creîndu-mi, în general, cu totul altceva decît simpatii, cu care de altfel nici n'aveam ce face. Această atitudine de dușmănie crescîndă, perfect inteligibilă deci și de care n'aveam cum să mă supăr, s'a întărit și prin articole scurte în care simțiam că exprim sentimentele a sute și mii de intelectuali cari nu scriau, cari, din deosebite motive, nu

puteau scrie, cînd îmi arătam despreţul absolut pentru o politică de la o zi la alta, fără sens, făra ţintă, fără folos, ţiind în loc de atîtea decenii un neam întreg. Articolele au fost reunite în două broşuri, „Opinii pernicioase, partide politice în România in secolul al XIX-lea" (1900) şi „Un proces de desnaţionalisare" (1902), care au fost urmate de „Scene şi istorii din trecutul romănesc".

Îndărătul acestor negaţii, exprimate fără nicio reservă, într'o formă a cării urbanitate şi obiectivitate îngreuia şi mai mult conclusiile fondului urmărit cu toată răbdarea din generaţie în generaţie, tot mai sus în aparenţa, tot mai jos în realitate, era însă o afirmaţie: aceia pe care de mult mi-o impusese cunoaşterea istorică a însuşirilor, a vredniciei, a isprăvii, cînd era lăsat a face ceva, ale acestui neam şi tot aşa ce putusem prinde din viaţa ţeranului pe care-l înălţase aşa de mult, au atita entusiasm poetic, de la „Sultanica" înainte, Delavrancea, numindu-l „acest aur curat al neamului nostru", şi ce putusem prinde din viaţa satelor ardelene, aşa de strins legate de viaţa unei intelectualităţi desfăcute, întreagă, din mijlocul lor. Astfel transformările din secolul al XIX-lea, secolul europenisarii, occidentalisării, „civilisării" nu-mi păreau ca o fericită revoluţie prin care am fi ieşit din casa unui orientalism, unui fanariotism şi „boierism" putred, şi datele, devenite serbători naţionale, de 1821, 1848, 1866, 1877 şi 1881 nu mai străluciau înaintea mea cu lumina care orbia pe alţii, ci vedeam lunga desfaşurare a unei existente naţionale, cu atât mai serioasă şi mai vrednica de interes, cu cît perioadele în care se împărţia oglind'au mai deplin firea ei specifică şi putinţa de a servi as fel, numai astfel, cu adevărat civilisaţiei universale.

Şi acesta era un vechiu crez. Odată -- numai odată, căci interesaţii se feresc de a fi prinşi din nou avusem prilejul să exprim public părerile acestea. Era chiar la începutul activităţii mele de profesor şi de istoric, cînd

se socotia că sînt, și că voiu rămînea, un „băiat bun". Se făcea la Ateneu cu solemnitate mare pomenirea lui Zece Maiu, serbătoare națională, singura serbătoare națională, și, ca de obiceiu, era să asiste insuși Carol I-iu, pe care nu-l văzusem altfel decît în cele două ocasii de la Iași, care trebuiau să-mi lase o slabă ideie despre soliditatea și popularitatea dinastiei. Sturdza făcuse ca eu să fiu însărcinat cu discursul festiv. Nu pot uita truda pe care am cheltuit-o pentru a pune pe hîrtie cele cîteva pagini pe care era sa le cetesc înaintea gloriosului Suveran. Frase n'aveam, cum nu le-am avut niciodată, și numai cînd ideia, aceasta ideie a nației mai presus de orice, a nației care singura creiază și susține, care poate să reclame dreptul ei, peste tot ce dau, fiecare la ceasul ei, și individualitățile cele mai fericite, mi s'a vădit limpede, numai atunci forma, calda, dar de loc serbătoreasca, s'a impus de la sine. Nu mai era vorba decît de legătura dintre Țară și Domnul Țerii; deci nimic din banalitațile curente: din Brătianu la Sigmaringen, din calatoria pe Dunare, din debarcarea la Severin, din proclamarea Independenței, din „tunurile de la Plevna" și din „coroana de oțel". Nimic, absolut nimic. Așa de obraznic era acest tinăr de douăzeci și cinci de ani...

Și, cînd a venit ziua pe care acuma o așteptam cu calm, căci conștiința mea avea să vorbeasca, și pagină după pagina s'au desfașurat fară să apară ce așteptau lojele oficiale, ce aștepta în primul rînd regele, s'a făcut în sală o apăsare pe care n'am prins-o de-odată. Obiceiul era să se cheme oratorul înaintea lui Carol I-iu, care-i spunea cîteva vorbe amabile. N'am fost chemat. La ieșire — întaia oară am avut această sensație, care s'a repetat apoi de atîtea ori în viața mea, după ce faceam un act de credință sau luam o hotărîre potrivită cu convingerea mea — mi-am dat sama că lumea se ferește de mine. Noroc că fidelul Vasile Mihăilescu, care-și făcea acum

stagiul militar, m'a luat după datina lui la întrebate asupra celor ce spusesem și pufniturile lui m'au mîngîiat de pedeapsa, de altfel, meritată, a isolării. Începeam a fi, în societatea căreia nu mă putusem asimila, ciumatul, desperantul ciumat care totuși nu se poate distruge...

Dar, cum arătam mai sus, aceleași convingeri se impuseseră și altora; ele, și nu anume interese, cel puțin din partea mea, m'au făcut să am prietenìi de opinii, unele durabile, măcar pănă la o răscruce, altele cu totul trecătoare.

Astfel, — pe lîngă aprobări ca a lui Constantin Bălăceanu —, în partidul liberal, în care nu biruise „drapelismul", pus supt conducerea aparentă a lui Aurelian, dar însuflețit de flacăra de paie a unui C. Demetrescu-Iași și a cîtoiva altora, se ridica o nemulțămire contra „mănăstirii" lui Dimitrie Sturdza revenit la cîrma, care nu mai putea să se ție ascunsă. Brătienii erau nerăbdători de a juca un rol în casa unde domnise cu atîta autoritate, în puterea unor servicii naționale neuitate, părintele lor, și nu era o vulgară ambiție aceia a tinerilor cari în familia lor primiseră îndreptări politice ce erau să li stăpînească toată viața. Nu văzusem pe cel mai mare din frați, Ionel, și numai întîmplarea m'a făcut, mai tărziu, să fiu ascultătorul unei conversații de copilărești glume de salon pe care, din tren, el o întreținea cu nu știu ce doamne de pe peronul unei gări: cine ar fi gîcit din acele silabe rostite răsfățat pe viitorul stăpîn și despot al României, unite și prin hotărîtorul lui aport! Și cine ar fi putut să creadă că un sumbru și țepos dictator financiar, năcăjit și amărît, se va desface din acel vioiu și vesel Vintilă Brătianu, care-mi răsări în cale ca un prieten de aproape aceiași vîrstă!

Prin Procopiu, nalt, slab, palid, solemn sfătuitor mai bătrîn, Brătienii achisiționaseră „l'Indépendance", unde odată fusese servită, nu fără răsunet, ideia conservatoare. Mi s'a oferit să iau asupră-mi conducerea unui număr de Du-

minecă, literar şi cultural. Am primit cu plăcere, şi m'am pus să adun pagini de trecut, să le traduc, împreună cu bucăţi literare — ca una din primele poesii ale idilicului nou poet, venit din Braşov, St. O. Iosif —, să fac dări de samă despre exposiţii de pictură (ceia ce mi-a procurat apoi ceva mai pe urmă neaşteptata visită a lui Grigorescu, adus de Vlahuţă însuşi, cu care mă unia acum acelaşi crez naţional, stăpîn şi pe inima lui caldă, şi, împleticindu-se pe scările înguste ale popasului mieu din Aleia Alexe Marin, el îmi aducea minunatul tablou de flori care împodobeşte şi acum casa mea). Credeam să fac din acest numar săptăminal, nu numai încă un organ de luptă faţă de acea societate de sus pe care ştiam bine că, dacă aş cuceri-o, cum peste vre-o zece ani am şi izbutit în parte, biruinţa generală ar fi fost cîştigată, ci şi un mijloc atît de potrivit de a arăta lor înşilor, dar şi străinilor din ţară şi de peste graniţă că sîntem o naţie adevărată, că avem trecutul nostru, originalitatea noastră sufletească, pentru care ni s'ar putea îngădui altceva decît servilismul tricolor de pînă atunci. Poate am arătat prea mult de la început asemenea intenţii, şi de aceia s'a căutat o jignire care să mă îndepărteze de o foaie pe care, ca orice a căpătat vre-odată munca mea, ajunsesem a o iubi.

Dar se pare că în planurile lor de viitor, urmate cu perseverenţa caracteristică a acestei admirabile familii de vieri argeşeni din umbra vechilor Voevozi, era nevoie şi de concursul unui tînar îndrăzneţ care ar fi putut fi şi înscris în trupa de asalt ce se pregătia, şi, fără mine, s'a şi format, şi a învins. Deci şi după ce părăsisem acest plan, care mi se redusese aşa de mult, am rămas colaborator al jurnalului şi, data aceasta, dîndu-şi sama noii conducatori în ce împrejurări trăiesc, şi cu acea remuneraţie de trei sute de lei pe lună care mi-a împodobit casa cu scaune şi fotele de pluş pentru biroul din moştenirea arhimandritului de la Neamţ.

Dar colaborația aceasta, prelungită cîteva luni, cu cîte un articol pe săptămînă, era să se lovească de o stîncă în stare s'o sfarme, cu toată durerea casnică pentru împuținarea mijloacelor de traiu. Scrisesem, anume, cîteva rînduri despre — cine ar crede că aceasta putu să provoace o ruptură cu tinerii liberali, cu Vintilă însuși, care a pronunțat sentința, cînd mai tîrziu rolurile erau să fie răsturnate ! —, despre pericolul capitalului străin, care nu vine niciodată într'o țară fără ca aceia cari-l aduc să ceară pentru ei, în politică, drepturi corespunzătoare cu serviciul, cum, de altfel, s'a și întîmplat, pană la primirea, astăzi, a controlului financiar al Genevei (iar noi, atunci, priviam cu milă la Bulgaria controlată, cu monopolurile în mîna creditorilor ei). Cind în ziua reservată mie am privit în vitrina palatului „Independenței" numărul proaspăt apărut, articolul prim era altul. Am cerut explicații, trimețînd, până tărziu noaptea, dupa Rubin, care nu se putea găsi. Răspunsul a fost că alții au decis astfel, și deci să dau „altceva". Am răspuns, în aceiași noapte că eu dau convingeri, nu marfă, că nu mi se poate cumpăra sufletul — și ...ne-am oprit, pentru totdeauna, aici. Neo-liberalismul nu mai era în fasa pipăirilor generoase; el își luase acuma sigurul și exclusivul său drum, de un inexorabil dogmatism matematic.

Dar lucrurile, odată pornite, nu se puteau opri astfel. Și aiurea, în toate părțile, noile adevăruri germinau și ieșirea lor îndrăzneață la fața pămîntului nimeni nu mai putea s'o oprească.

O întîmplare m'a dus la Iași, poate participarea la vre-o comisiune de concurs, și acolo am căutat să văd pe d. Cuza, pe care mi-l amintiam ca persoană numai tinerel și sprinten, cu cilindrul strălucitor pe cap și bețigașul elegant în mînă, furînd mințile cocoanelor și, cu o mantilă femeiască pe braț, afișînd la teatru înaintea

unei lumi ipocrit scandalisate prietenia cu o actriță. L-am găsit în casa-i retrasă de la Copou, în fața locuinții inposante unde trăise Gheorghe Asachi, în acest castel în miniatură străjuit de cele mai cumplite javre și păstrînd, la adăpost de mediul ieșean, cu alte direcții, o comoară de carți cît ale mele, dar cu deosebirea că, om cu mijloace, el nu le cumpărase vechi.

În acel moment, cercetam Archivele, pline de lucruri nouă, pe departe nu numai preoțești, ale bisericii catolice, și un calugăraș mititel, modest și dulce ca mierea, care mă îngrijia cu struguri proaspeți și vin bun din viile episcopului, îmi punea în vedere ce mare și puternică e Roma Papilor, ce puțin rol joacă Romînii într'însa și ce mare folos aș aduce eu, ajungînd să port și rochia roșă a cardinalilor, daca, rămas acum fără legături de familie, aș trece peste deosebirile de dogmă și antagonismele istorice și aș primi o călugărească tundere de care n'avea decît să mă privească în ochi ca să înțeleagă cît de departe îmi erau aplecările. Refusînd o așa de înaltă onoare, am căutat din nou pe d. Cuza, impuindu-mă aproape aceluia care vădit doria să fie visitat cît mai puțin, și el a crezut că-mi face o deosebită plăcere chemîndu-mă într'o sară la dînsul cu profesorul de științe naturale Bujor, socialist pe atunci, care era să fie colegul mieu de presidenție la Senat, eu fiind președinte al Camerei în „Romania Mare", — dar cine să se gîndească pe atunci la asemenea nebunii ! —, și cu fostul mieu profesor d. I. Găvănescul, al cărui statornic naționalism corespundea cu crezul de acum al gazdei, care fusese pe vremuri, la „Contemporanul", un aprig luptător pentru ideia socială.

N'am avut prilejul să vorbim mai mult despre ceia ce așa de curind era să ne lege atît de strîns. D. Cuza cetise darea de samă despre Damé și o aproba din toată inima, expunîndu-mi cu acest prilej propriul său crez, de o natură mult mai filosofic și economic precisă, fără ele-

mente istorice. De acestea era mai curînd străin prin educația sa, la Dresda, la Bruxelles, și prin acele preocupații care-i vor procura catedra de la Universitate, cu ajutorul, foarte activ, al lui Ioan Bogdan.

Înaintea acestuia, adaug, se ruga pentru o catedră și un Stere, intrevăzut la ultimul mieu concurs, cînd era comensalul ultra-conservatorului A. D. Holban: bărbos și hirsut, într'un palton îngălbenit, propuindu-mi o discuție contradictorie asupra unui oral al mieu, pentru ca apoi să mă silească a-i face în „Convorbiri" o dare de samă folositoare carierei sale — și ce admirație exprima fiorosul apostol social liberalisat pentru modestele mele lecții de deschidere la Facultatea de Litere De atunci..., Doamne!

Dar, acum, în alte împrejurări, în însăși casa mea, aveam alt avînt în lupta pe care nu eram dispus s'o părăsesc față de nicio dușmănie, și care găsia sprijin în sentimentul, chiar nemărturisit, al unei generații.

XVI.

Osteneli de istoric

Deocamdată, fără ca propaganda începută să fie lăsată la o parte, căci, lăsînd-o eu, ar fi continuat-o alţii, noi sarcini în domeniul ştiinţii mele au căzut asupră-mi în acești ani 1901 și 1902.

Luasem premiul pentru „Chilia şi Cetatea Albă“, ajungînd a-mi da sama că totuşi intrigile ţesute în jurul muncii mele pot fi biruite. Academia anunţase un altul, cu un subiect aşa de greu, pentru a cărui prelucrare lipsiau aproape cu totul lucrările pregătitoare: „Istoria literaturii romîne în secolul al XVIII-lea“.

Trebuia pentru a se scrie, şi mai ales de un istoric şi în spiritul istoric, nu numai răscolirea unui aşa de întins material, în mare parte ascuns în manuscripte care nu se găsiau cu toatele în Biblioteca Academiei, dar și cercetarea din punctul de vedere al adevărului a cronicilor, aşa de însemnate încă pentru acest timp, şi punerea lor în legătură cu mai vechile alcătuiri de acest fel. Un an de zile de răbdătoare studii era încă puţin, chiar pentru cine avea obişnuinţa de a lucra cu acest material.

În mijlocul multor greutăţi şi suferinţi intime am lucrat, mai acasă, mai la mănăstirea Neamţului unde am salvat de la risipire un mare număr de manuscripte şi de documente, care sînt astăzi la Academie, ca şi cele

de la Cernica — pe cînd manuscriptele, catalogate de mine, de la episcopia Argeșului s'au pierdut —, mai la Brașov, într'o odăiță din fața casei familiei Bogdan, avînd ca vecin pe un profesor german de limbi romanice care, ca să facă practică de românește, se certa în zori de zi cu cocoșul, la ceia ce a format două volume noi de istorie literară, în care era de sigur și multă noutate, capabilă de a fi reconoscută răpede de comisiune.

În jurul manuscriptului mieu, ca și în jurul celui precedent și în jurul „Documentelor Bistriței", s'a început însă acolo o luptă pe care o prevedeam, dar mărturisesc că nu și resultatul ei. Hasdeu, care, data aceasta, nu putea bănui pe niciun Basarabean neprieten, a presintat grave obiecții contra acordării premiului, între care aceia, care s'a socotit decisivă pentru răspingere, că nu vorbesc de Panegiricul lui Ștefan-cel-Mare, și, bine înțeles, n'am luat înapoi manuscriptul refusat fără să mi se fi certificat de la birou că este un întreg capitol despre cartea pe care aș fi uitat-o.

Rămîneam însă pe brațe cu acest studiu așa de întins. Dar se pare că, împreună cu noua stăpînă, intrase norocul în casa mea, prea mult lipsită de dînsul. O telegramă iscălită de cineva pe care nu-l văzusem niciodată, cu care n'avusem nicio relație, nicio atingere, Al. Callimachi, coborîtorul lui Dumitrașcu, fratele lui Ioan Teodor-Vodă Calimah din secolul al XVIII-lea, lua asupră-și cheltuielile, ca o mulțămită pentru felul nepărtenitor și pios în care vorbisem de ai săi, Domni în acel secol a cărui istorie sufletească o scrisesem acum.

Nu un editor, căci n'a reținut din ediție decît puține exemplare pentru prieteni, ci un adevărat ctitor în sensul istoric al cuvîntului, de la care apoi, cu concurența firească între unele mari familii avînd încă preocupații culturale și mijloacele de a le servi, s'au învățat și alții, permițînd astfel o serie întreagă de publicații documentare ce n'ar

fi putut apărea cu mijloacele Statului sau ale Academiei care-mi adusese o așa de nemeritată jignire, menită de attfel, să nu fie ultima.

L-am cunoscut apoi pe acest binefăcător în casa lui din Strada Batiștei, plină de cărți rare și de tablouri, în care, credincios tradiției sale de familie, boierul botoșănean de la Stăncești, odrasla, crescută în străinătate, a unui tată bătrîn și a unei mame de o rară evlavie, inițiatoare a unui Institut biblic, era o figură cu totul în afară de obișnuita societate românească. Mîndru de numele său, de frumuseța sa fisică, asemenea cu a unui căpitan de *reîtres* în luptele religioase din Franța secolului al XVI-lea, de o impunătoare putere fisică — s'ar fi putut bănui înceata lui distrugerea de cancer la Paris, pe vremea războiului? —, priceput în mînuirea armelor, el avea într'însul, cu ieșirile violente care intimidau în Cameră pe adversarii conservatismului său de nuanță junimistă, pornirile unui luptător fără preget, gata să sprijine pe oricine-și simția ca și dînsul ceia ce trebuie pentru a înfrunta orice primejdie în urmărirea unor scopuri de dreptate. Și, cu aceasta, un bun stăpîn al țeranilor de pe moșiile sale, asigurînd, în momentul cînd își va rîde de reformele, rău făcute, ale lui I. I. Brătianu, că nu cunoaște un mai bun platnic decît săteanul romîn.

Am putut salva prin tipărirea, așa de răpede încît corectura îmi lua nopțile până către ziuă, tipografia „Minerva", căreia, într'o margene a Bucureștilor, i se făcea acum inventariul pentru faliment și lichidare. N'a fost proastă bucuria d-lui Filip, om de ispravă, care s'a ruinat de prea multe planuri, dar a cărui iubire pentru artă și pentru cartea românească, menită să iea un nou avînt prin devotamentul lui, erau nesfîrșite: oacheșa lui față rotundă se lăția și mai mult la fiecare din isprăvile pe care ajungea să le îndeplinească. Se va face un loc în desvoltarea artelor grafice la noi acestui spirit întreprin-

zator şi îndrăzneţ, al cărui romantism a putut aduce, la un moment dat, adevărate minuni.

Dar cartea mea se cerea complectată prin materialul inedit care se ascundea la Blaj, curioasa capitală a Rominilor uniţi, pe care o cunoşteam numai după atrăgătoarea legendă, pe cind realitatea, şi oameni şi lucruri, merita să fie cunoscută, direct şi serios.

M'am găsit astfel la 1902, după o calatorie la Veneţia, asupra căreia voiu reveni, căci ea face parte dintr'o nouă serie de drumuri in Apus, in acel colţ ardelenesc de pe Tirnave in care traia neschimbat secolul al XVIII-lea, epoca Mariei-Teresei, cu tot ceia ce o formase odinioară. Piaţa largă austriaca, biserica in stil iesuit cu cele două turnuri in faţă, cladirile şcolare seci, reci, vechi, pline de mireasmă calugărească, din umbra ei, castelul unguresc, refacut in stilul unei epoce mai noi, casele canonicilor, cari, unii cu cartea, alţii cu moşia, ba chiar, cîţiva, şi cu cartea şi cu moşia, işi succedau casuţile pe strazi inguste, abia pavate. Şi, de jur imprejur, emanaţia ţerănimii din aceasta vale, de pe dealurile cu vii, sătenii aşezaţi şi satenii cari veniau la tirg. Totul in sunetul clopotelor catedralei şi în mormaitul de lecţii al ucenicilor şi fetelor ucenice veniţi de pe la sate, şi cu ceva hrană in traiste şi în legaturi. O revelaţie a unei Rominimi incă mie cu totul necunoscute.

Blăjenii, in gindul cărora e totdeauna o tendinţă de a salva sufletele schismaticilor, şi nu cruţă pentru aceasta zimbetele şi laudele, au fost deosebit de îndatoritori pentru profesorul bucureştean care cunoştea marea operă îndeplinită acolo şi o aprecia pe deplin. Erau printre dînşii şi oameni de trecut cari nu mai cetiau de mult, amestec de romanism mindru, de ţeranism aspru şi de exclusivism catolic fără nimic din fineţa iesuită; erau şi oameni vioi şi veseli, nu fără o cultură mai inaltă, dar cari, de-

prinși cu avantagiile unei pașnice vieți de provincie, n'ar fi murit pentru niciun crez, cum nu s'ar fi incălzit pentru nicio ideie; erau gospodari in redingotă preoțească, asemenea intru toate cu părinții lor gospodari in cămașă și ismene; erau și profesori ca oriunde aiurea. Mitropolitul, așa de primitor, tot numai zimbet, Victor Mihalyi de Apșa, nemeș maramurășean, aducea cu dinsul atmosfera prelaților de Curte din vremea austriacă. Se desfaceau din acest grup, oricum interesant și in general simpatic, doua individualitați cu totul deosebite, dar a caror făptura sufletească era de alt caracter, ceia ce-i impiedeca de la un lucru impreună care ar fi adus un și mai mare folos decit acțiunea separată a fiecaruia, acestui mic grup de carturari romini.

Unul infățișa pe vechiul cleric romin intransigent, retras in colțul lui, gata să-l apere contra intrusiunilor, chiar și prietenești, iar față de stapinirea străină manifestindu-se dirz, fără nicio reservă și fără nicio frică, de vreme ce de la inceput, pentru a putea fi altfel, sacrificase intreaga sa carieră, dar care era prea respectat, și respectabil pentru oricine, ca să se poată gindi cineva să-l lovească pentru această eroic indărătnică incăpăținare. Am intrat și eu in casa, goală de mobile, a elevului și prietenului marelui Cipariu, al omului care de la sine, fără ajutor, fără mediu, fără recunoaștere a făcut mai mult decit atiția cu cele mai frumoase studii, cu biblioteci la indemină și cu incunjurimea cea mai inteligentă și mai plină de indemnuri: canonicul Moldovan, „Moldovănuț", cum îi zicea, cu iubire, fiecare, era in adevăr numai o bucățică de om intr'un vechiu anteriu cu totul neingrijit. Vorbia puțin și apăsat, niciodată de dinsul și fără nicio legătură cu multe pe care, in multe direcții, le făcuse, dar ce flacără ieșia din ochii mici supt fruntea incununată cu asprul păr cărunt, flacără de veșnică luptă și de nestrămutată credință, resistența intrupată a nea-

mului său față de orice încercare de a-l desnaționalisa! L-am văzut la mese mari ale Asociației, cînd mulți dintre ai noștri se simțiau bucuroși stînd lîngă represintanții, une ori împodobiți și cu titluri nobiliare, ai puterii și glasul li vibra cînd se ridicau uralele pentru Împăratul-rege, rămas în multe inimi tot „drăguțul de Împărat". Erau și alții, tineri, al căror aprins naționalism nu desprețuia popularitatea din care se formează clientelele. Dar Moldovănuț ținea ca lucrurile să fie puse la punct, și glasul ciudos, rostogolind greu frase de o vicleană încîlcire, știa totdeauna să spuie în auzul tuturora, și în ciuda oricui, ceia ce nu era îngăduit a se spune. Și ce inimă de aur se ascundea în acest mărunțel trup scorțos! Odată, cu toată împotrivirea mea, el a scos din șerpar un abonament dublu, triplu pentru „Sămănătorul", pe care, cum se va vedea, ajunsesem a-l conduce: cerea scuse că s'a încurcat definitiv în socoteli și n'are cum face altfel.

Foarte Romîn și prin înfățișarea sa, cu fața solid pătrată, cu barba rară de Dac, cu sprincenele groase și niște buni ochi verzi de țeran, ca ai lui Dimitrie Onciul, dar fără tot ce sclipia, neliniștitor, în aceștia, Augustin Bunea, format la Roma, avea în distincția întregii sale ținute, din care însă lipsia eleganța căutată, și nu cu totul plăcută, a șefului său Vlădica, caracterul prelatului de capitală, al cercetătorului de biblioteci, al scriitorului cu știință și talent care era. Făgărășean, purtînd un nume care se întîlnește și în boierimea noastră, cu care era fără îndoială legat prin vre unul din strămoșii săi, încă tînărul canonic era, și pentru cei geloși de marile lui însușiri, netăgăduita faimă a Blajului, a c rui desvoltare în toate vremile și în toate domeniile o cunoștea atît de bine. Scrisese încă puțin, dar lucrări mai întinse, fundamentale, despre episcopiile vechi românești, despre Petru Pavel Aaron, episcopul pustnic, creator de școli,

erau în pregatire, și o scurtă conversație ajungea ca să-și deie sama cineva cît de întinse erau reservele lui de știința, ceia ce, de altfel, nu-l împiedeca de a lua o parte importantă în administrația vastelor moșii ale diecesei metropolitane. Era un orator de ocasii mari, în a carui largă frasa întîlniai elementele de puternic sentiment fară care în vorbire nu se pot atinge culmile, și potolitul lui glas căpata rasunet cînd i se dadea putința să afirme un crez făcut din acela,i metal antic ca al lui Moldovănuț. Renunțînd la perspectivele episcopale, care cu siguranță i-ar fi fo t admise aitfel, el era unul din represintan,ii convin,i ca spr jinul Vienei, legat de atîtea amintiri istorice nu e o simplă ilusie, și mai tarziu va 'i cîștigat și el de ideologia lui Aurel Popovici; primit bine la arhiducele moștenitor la revoluționarul filoromîn, al carui ceas se aștepta cu n rabdare, Bunea va starui de mine sa nu tulbur prin nicio manifestare acea visită la Sinaia a lui Fran -F rdinand și a soției lui, în care acest grup de visionari punea atît de mari speranțe.

Aprecierile lui Bunea pentru munca mea, a amănarea mea, pe care am surprins-o într'o conversație a lui, cu Hasdeu însu,i, nu mi-au putut fi indiferente și n'am putut uita găzduirea de mai tarziu în chiar casa lui, așa de bine îngrijita de o harnica nepoată, și ea de mult dispărută dintre cei vii ca și unchiul fulgerat de o boală de inimă. S'a legat astfel intre noi o prietenie caldă, care a avut efecte și asupra activitații de istorici a amîndurora.

Cu aceasta legatură, tot așa de prețioasa ca și ce găsisem la Blaj în biblioteca lui Cipariu, nici pană astăzi destul de cercetata, am plecat din umbra turnurilor romănești stăpînind asupra Tîrnavelor.

Înainte de a mă întoarce din această răpede călătorie pentru informații suplementare, a trebuit să merg și la Oradea-Mare, unde activitatea de Mecena a înțelegătorului episcop Samuil Vulcan, legăturile lui cu un Șincai

şi alţi fruntaşi ai culturii româneşti în secolul al XVIII-lea grămădiseră în biblioteca diecesană atîta material încă neîntrebuinţat, cuprinzînd până şi cutare cronică a principatului muntean. Episcop era atunci marele binefăcător Mihail Pavel, caracteristic ţeran tonsurat, care nu ţinea nimic pentru sine, dind totul pentru dăinuirea şi luminarea neamului; de şi l-am zărit cîndva, ca aparenţă un simplu preot cu barbă, tîrînd ciubote greoaie, n'am vorbit niciodată cu dînsul, relaţiile mele fiind, în vastele odăi goale ale cancelariei vlădiceşti, numai cu canonicul Neş, tatăl doctorului pe care l-am cunoscut pe urmă aşa de bine, şi-mi aduc aminte foarte mult surprinderea cu care, în această nouă coborîre cu un veac în urmă, ca prin vremurile lui Vulcan el însuşi, m'am găsit în faţa acestor clerici de o croială atît de deosebită de a Blăjenilor, iar mie cu totul necunoscută: capetele rase, lungile mustăţi de nemeşi unguri din zilele lui Pavel Chinezul, vechile anterie tîrîndu-se până la pămînt, pipa lungă ca un ciubuc turcesc. Şi nu mai puţin accentul străin urechilor noastre — într'o seară, trecînd cu trăsura prin satele din jurul Orăzii, îmbălsămate atunci de mirosul dulce al copacilor înfloriţi, n'am înţeles dintr'odată ce e acel „cheiu" (teiu), căruia, împreună cu „acaţul" (salcîmul), i se atribuia principalul merit pentru delicata mireasmă. Vorba cădea încetă, întretăiată de lungi căderi comode sau pline de înţeles, din gura tabăcită cu tutun a acestor bătrîni cari hrăniau în modesta lor isolare mari visuri pe care niciunuia nu li plăcea să le mărturisească.

Am terminat în sfîrşit de tipărit voluminoasa carte la care atîta lucrasem şi a cării publicare îmi dădea prilejul să arăt ce nedreptate mi se făcuse la Academie. Cel d'intăiu articol, în „Epoca", a fost datorit, am aflat-o mai tărziu, ciudatului falsificator Caion, cel care „descoperise" pe Kemény, „autorul ungur" după care Caragiale, „plagiase" „Năpasta" — şi juraţii au achitat, după

pasionate pledoarii în care un avocat al apărării arunca pe masă cărțile groase ce ar fi fost să fie operele, de fapt neexistente, ale „eruditului" acusat, pe fiul unui influent avocat liberal. Era o tăgăduire violentă, care, necunoscînd pe autor, m'a lovit în inimă: indignarea m'a dus drept la redacție, unde, considerîndu-mă foarte de sus, cu lornionul în ochi, redactorul Ciorăneanu mi-a refusat orice explicație. Și, totuși, în scurt timp coloanele acestei foi, închisă atunci curiosității mele dureroase, erau să-mi fie puse la disposiție de N. Filipescu pentru a manifesta același crez pe care pănă atunci îl purtasem prin „Romănia Jună" și prin foaia francesă...

Altcineva n'a crezut că trebuie să se ocupe de lucrarea prin care căutam să arăt, nu numai bogăția unei literaturi în mare parte ignorate, dar și valoarea actuală, pentru nevoile și aspirațiile noastre, a cugetării acelor corifei ardeleni cari din fundul gropii umilinților lor cutezaseră a ținti așa de sigur stelele nemuritoare ale idealului. Abia într'o nouă călătorie ardeleană omul cu două suflete, cu trei, dacă se ține samă și de sîngele său neapărat sîrbesc, Gheorghe Alexici, Alexics pentru stăpîni, care-și creștea un fiu cu două forme ale numeluî său după cum intra în casă un Romîn și un Ungur, el, profesorul de limba romînă la Universitatea din Pesta pentru că era blînduț cu stăpînii, dar care nu numai că m'a condus la biblioteca Museului Național, dar m'a pus în contact cu studenții romîni de acolo, în frunte cu tînărul Octavian Goga, mi-a spus cu sinceritate că „nici dintr'o carte romănească n'a învățat atîta ca din aceasta".

Cineva m'a sfătuit să presint lucrarea Prințului Moștenitor, care „ar dori să cunoască tineretul", și astfel, cu cele două volume frumos legate subțioară, m'am dus la Cotroceni. Întăia mea întîlnire cu viitorul rege Ferdinand mi-a rămas limpede în minte. De curînd ridicat după o boală care indurerase opinia publică pănă în fundul ma-

halalelor, de unde femei simple ii trimeteau rețete bă-bești de sigură indreptare — și ce mare, ce adevărată a fost bucuria cind el a fost văzut din nou in picioare, ce simpatie i-au ciștigat suferințile indurate cu o așa de no-bilă resemnare! —, stătea intr'un birou plin de cărți cu fereasta deschisă asupra parcului. Blond, foarte slab, cu figura mică, ingustă săpată adinc pe timple și pe obraji, cu palizii ochi albaștri fără siguranță in priviri, aspectul acesta fisic, pe care-l va indrepta barba ce-și lăsa să crească, nu se potrivia cu impresia ce o aveam de la Iași, unde-l adusese, pentru a infățișa Moldovenilor pe tinărul ofițer de vinători, regalul său unchiu, și de la ser-barea Universității bucureștene in 1890, cind, fără să as-culte lungul discurs al rectorului Orăscu, veche figură din vremea lui Cuza-Vodă, care intrebase pe atunci tinărul cumulard, abia intors din străinătate, dacă el e „cel ce mănincă șăpti chiti", iși umfla și desumfla ritmic obrazii grași și rumeni, poate numai din timiditatea care l-a urmărit până la sfirșit. Dar viața ascunsă inăuntru, o viață de franchețǎ și de ironie, spuind limpede orice — une ori prea mult orice — oricui — une ori prea mult oricui —, izbutia să biruie aceiași sfială care se arăta prin lungile opriri până la venirea termenului in adevăr just — și știa foarte bine romănește — și prin neplăcuta re-petare a cuvintelor din urmă ale interlocutorului de care se acăța cu desperare. A arătat foarte puțin respect nu numai pentru publicațiile Academiei Romine, a căror parte administrativă „samănă cu dările de samă ale Cre-ditului Rural", și chiar pentru intreaga tagmă politică de la noi, cu ai cării șefi era coleg la Senat, dar nu se ducea acolo niciodată; pentru a-i califica a intrebuințat chiar un cuvint frances care m'a făcut să tresar: acela cu care la Waterloo Cambronne răspunsese somației de a capitula și pe care fabricanții de frase eroice l-au pre-făcut in nobilul: „La garde *meurt* et ne se rend pas".

Da, chiar acel cuvînt care nu figurează in vocabulariul de audienţe al dinastiilor. Făcea o singură distincţie, clară şi absolută, pentru Kogălniceanu. Era deci şi in familia regală cineva contra unei situaţii politice pe care o descrisesem fără reserve intocmai aşa cum era? Încă de atunci aceasta-mi dădea de gindit. Oricum, m'am intors cu multa bucurie de la această primă visită.

Dar mi s'a observat că nu-mi făcusem datoria de a ma duce intaiu la Regele. Şi astfel o nouă cerere de audientă pentru a presinta aceleaşi volume buclucaşe mi-a deschis uşile Palatului Regal.

Orice era să creadă mai tărziu despre tinărul amestecat in politică pentru a incerca să strice bunele relaţii cu Monarhia pe care o văzusem şi o voiu vedea adesea la lucru in Ardeal, şi oricum cuvintele sale au putut fi raportate de ministrul austro-ungar la 1915, aproape cinsprezece ani după aceasta, cind mă hrăniam cu ilusia că putusem face şi unele progrese, Carol I-iu a fost foarte bun cu profesorul care abia se apropiase de treizeci de ani şi care in politică, singura hotăritoare, nu insemna absolut nimic, nefiind măcar inscris in listele electorale. Aici mă aşteptam sa gasesc protocolul. El era de sigur in audienţa in picioare, in felul cum se dădea mina la inceput şi la sfirşit, dar, modul de exprimare fiind fără indoială altul decit la Cotroceni, de loc in ce priveşte ideile, netede, radical de netede in toate privinţile, şi sentimentele rostite cu o uimitoare lipsă de orice fereală. A pipait cartea, s'a uitat la dinsa, a foiletat-o, a pus-o de-o parte şi apoi s'a interesat de ce se petrecuse cu dinsa. — A fost scrisa pentru Academia Romină, dar răspinsă de dinsa. — Da? şi pentru ce? — Pentru că s'a adus inainte lipsa unui capitol. — Şi capitolul lipsia? — Nu, Maiestate, şi am făcut să se constate aceasta — Şi s'a revenit asupra hotaririi? — Nu, Maiestate... — Nu? Aceasta este o... Nu gasia cuvintul. În sfirşit el s'a des-

făcut, necruțător, potrivit cu vechile lui păreri asupra moralitații lumii pe care o găsise aici: — ... O urmă de barbarie. Și a vrut să știe cine era în comisiune, cine decide la Academie. Și numele lui Urechiă a căzut, pe alături. — Urechiă, a murit. Nu era multă durere în glas la pomenirea aceluia care fusese totuși un perfect curtisan, atîția ani de zile. Cînd a aflat că la Universitate fetele frumoase trec examenele răpede, Tocilescu dînd note pentru patru materii — voià să examineze și la Istoria Universală și după numirea mea —, a avut, în întunerecul care se lasa, și regele nu sunase pentru a se aduce lumina, un gest care nu mi-a putut scăpa. Mai tărziu însă, față de anumite nereguli bănești constatate la Museu, fiind semnalate de funcționarul lui Tocilescu, d. Tzigara Samurcaș, care nu pierdea din ochi direcția, Regele a intervenit pentru ca, trecîndu-se asupra malversațiilor, scandalul să nu devie public.

Și de la Palatul Regal am plecat cu impresia că se pregătește o vreme nouă, care va fi mai bună, mult mai bună decît aceia în care, cu vre-o zece ani în urmă, descălecasem.

Se vedea și prin alte semne.

Am spus că o emulație frumoasă se produsese între familiile boierești cu dorința de a face cunoscut ceia ce pănă atunci zăcuse numai în Archivele lor și în cele străine. Exemplul a venit de la Al. Callimachi.

Ca mulțămită pentru tipărirea „Istoriei literaturii" îi propusesem să scriu din nou, după o reușită încercare a lui Xenopol, istoria familiei lui. Pentru aceasta mi s'au adus în saci documente, de multe feluri, între care am avut bucuria să găsesc pănă și scrisori personale, intime, pe lîngă cele din monografia fostului mieu profesor, de la dragomanul Ioan Teodor, viitorul Domn. Dar pentru cele patru Domnii ale familiei archivele din străinătate păstrau

de sigur un prețios și bogat material. Cu o sumă, al cărui rest i l-am adus înapoi, am pornit deci în cercetarea acestui material inedit: călătoria, până foarte departe, făcută cu cea mai mare grabă, căutînd să prind ce-mi trebuie și în ceasurile care nu sînt pentru lucru, trebuia să fie plină de izbîndă.

Am revenit în Galiția, și biblioteca Czartorycki mi-a dat corespondențe particulare din cele mai interesante, la care s'a adaus descoperirea formei latine a Cronicei lui Miron Costin, pe care a tipărit-o apoi în colecția lui I. Bogdan un nou prieten, găsit atuncea, tînărul istoric Barwiński, căsătorit cu o simpatică doamnă crescută în Moldova, de la care și el învățase ceva românește; cu cîtă bunăvoință mi s'a deschis casa lui! Bibliotecarul Biskupski a făcut și el imposibilul ca să-mi fie de ajutor. Între națiile noastre era de ajuns să ne vedem pentru a ne și înțelege. La Viena, am regăsit pe Károlyi, pe Göry, pe Siegenfeld, pe clericul care-și lua dejunul copios lîngă fereastă. Documentele puse la îndemînă luminau legături economice, evenimente politice și dădeau la iveală o întreagă rectificare de granițe pe tăcute în paguba Moldovei.

De acolo am mers pentru întăia oară la Copenhaga. Simpatică reședință regală, plină de trecut, avînd în caracterul caselor de cărămizi aparente, roșe, violete, în scărițele care se suie din stradă către ușa de intrare, în liniștea piețelor ei ceva din Haga. Și acolo voiu reveni iarăși, bucuros uimit cînd, după o rătăcire, ba pe Căile Olandese, ba pe Căile Statului, fără să se supere cineva și fără să-mi ceară plată pentru parcursul greșit, mergînd și până la Rotterdam, m'am găsit tărziu noaptea întîmpinat ca un prieten plecat abia ieri de același om de serviciu, care m'a dus exact la aceiași odaie unde fusesem cu mai mulți ani în urmă. Corespondențele din Constantinopol cuprindeau în ambele locuri și știri nouă despre

dinastia aceasta de Cîmpulungeni ridicată prin vrednicia lor până la Scaunul domnesc al lui Ştefan-cel-Mare.

Pentru a se adăugi o nouă recoltă am mers şi în Suedia. Cu totul altă lume în maiestosul Stockholm, clădit din piatră, în jurul masivului Palat Regal, de-asupra lacurilor minunate, în legătură cu Marea. Deprinsesem încă de la Paris această clară limbă vocalică în care basa finesă a ţerii înlăturase sunetele germanice obscure şi o influenţă adusă de la Nistrul nostru tracic mutase articolul la sfîrşit ca la popoarele dunărene. Am putut strînge astfel singur şi pregăti cu traduceri, pentru publicaţie, destule fragmente de rapoarte diplomatice constantinopolitane.

Şi am făcut cunoştinţa unui om a cărui atenţie, prin petrecerea lui Carol al XII-lea la Bender, era mai de mult atrasă asupra ţerilor noastre. Bunul, prietenosul Theodor Westrin, director al Archivelor, a rămas legat de mine şi de noi şi mult timp după ce-şi părăsise, de bătrîneţă, funcţia, până cînd, mai dăunăzi, l-am văzut zdrobit de ani şi de urmările unui accident, dar şi din patul suferinţilor lui arătîndu-mi, prin cartea pe care mi-o înfăţişa interesul pentru lucrurile româneşti.

„Documentele Callimachi", cărora li-am adaus două prefeţe muncite, dintre care una e istoria unei lungi părţi din secolul al XVIII-lea, au apărut în două volume, frumos şi luxos lucrate la „Minerva" lui Filip, abia în 1902. Pană atunci însă putusem da, în această vreme de mare, dar şi de atît de bucuroasă încordare a tuturor puterilor, acte de deosebită însemnătate privitoare la familiile Cantacuzino şi Brîncoveanu.

Întîmplarea, care, aşa oarbă cum pare, îşi are totuşi căile ei necunoscute, m'a făcut să descopăr, într'un manuscript adus de la Museu la Academia Romînă, însuşi carnetul de student, la Veneţia şi la Padova, al Stol-

nicului Constantin Cantacuzino, căruia, cu cîtva timp în urmă, îi putusem atribui, prin comparaţia cu manuscriptele din Bologna, Cronica Anonimă, atît de importantă, chiar anacronică în cugetare şi stil, a începutului neamului românesc înţeles ca o singură unitate. Am comunicat ameţitoarea descoperire bătrînului şef al conservatorilor G. Gr. Cantacuzino, întrebîndu-l dacă ar consimţi să susţie publicarea acestor revelatoare pagini, împreună cu însăşi Cronica şi cu ce credeam că mai poate fi considerat, în scrisul timpului, ca opera acestui învăţat boier. Învoirea mi-a venit îndată, şi Filip şi-a putut cheltui tot meşteşugul de artist născut ca să dea eleganta cărticică în care se cuprind „Operele lui Constantin Cantacuzino“ (1902).

G. Gr. Cantacuzino, din care amabilitatea lui Delavrancea, trecut de la liberali la celalt capăt al ideilor politice, a făcut un mare orator şi pe care lumea care-l vedea trecînd în faitonul său cu livreaua familiei, cu cilindrul în cap, surîzînd ca un preşedinte de republică în dreapta şi în stînga, îl considera ca un simplu personagiu decorativ, era un om plin de rasă, mîndru de originile sale, pe care le-ar fi vrut nu numai împărăteşti bizantine, dar şi legate de „pairii“ de Franţa, de dinastia Valois insăşi, cum pretindea un Cantacuzin aventurier şi parasit care cerea o pensie lui Henric al II-lea, regele Franciei, şi, cu toată stricta economie, luată puţintel în rîs, a unor venituri enorme, de pe moşii cît o ţară, un suflet de o rară bunătate şi de o cultură deosebită. Frumuseţa cărticelii din 1902 l-a sedus, şi astfel m'a rugat să-i fac plăcerea de a-i tipări — neaparat boiereşte, adecă fără ideia măcar a unei răsplătiri boiereşti, — „Genealogia Cantacuzinilor“, la care s'ar adăugi multele documente inedite pe care le păstra în mari cartoane roşii.

Lucrul nu era chiar aşa de uşor, de şi eu aveam timp pentru orice şi pentru oricine. O curioasă temere de

orice ar putea sămăna cu o înstrăinare, fie şi numai prin pipăit, l-a făcut sa-mi dea din „Genealogie“, publicată pe vremuri de Boliac în ziarul lui, numai o copie recentă, iar în locul documentelor n'am avut decît fotografii, de altfel foarte bine făcute.

Astfel am putut înjgheba şi o scurtă istorie a familiei, pe care am intitulat-o „Despre Cantacuzini“, cuprinzînd-o în colecţia de trei volume — cu Operele Stolnicului, patru pe care venerabilul boier le-a putut avea foar e răpede înainte-i în vechea casă modesta, plină de trecut care a fost părasită pentru pretenţiosul palat a'uns să devie prin inchiriere un oficiu public — ar fi putut-o prevedea el, care punea cu atîta mîndrie pe tavane, pe uşi, pe grilajul de fier aurit pajurea bicefală a Bizanţului! — şi apoi darımata ca să se ridice o banală cladire de raport. Cînd i-am cetit, dupa dorinţa, paginile despre origini, s'a întristat pierzınd pe „pairii“ de Franţa, dar, cînd s'a dovedit originea imperiala, s'a ridicat ca de o zguduire electrică pentru a striga, aşa de confus pe urma, după ce se auzise: „Ce tot Hohenzollerni, ce tot Hohenzollerni, dar Cantacuzinii ce-s?“. Era, la capat, aşa de mulţamit, încıt a ospătat pe Filip la Floreşti, mi-a cerut mie să-i dau „Istoria literaturii româneşti“ şi, într'un tarziu, sfios, m'a întrebat dacă n'aş voi să primesc de la el — iarăşi: „dacă sınt bolnav“, ca şi Istrate —, fie şi ca împrumut, banii pentru o nouă calatorie în străinătate. Prin testament va lăsa, cu gîndul la Delavrancea, treizeci de mii de lei pentru a se scrie în adevăr istoria familiei „pe basa documentelor adunate de d. Iorga“.

Cum se va vedea, înprejurări în legătură cu noua politică de care eram tot mai mult legat m'a apropiat de N. Filipescu, al cărui curaj, a cărui nevoie fisică de a găsi o resistenţă şi de a o dărîma nu putea decît sa mă cîştige, de şi nu puteam ceti tot în ochii lui cu sclipiri leonine, şi unele întrebări şi propuneri cu privire la ma-

nifestații publice care ar fi de dorit mă neliniștiau. Și, pentru dînsul, ca un dar de prieten, am tipărit la Socec, în foarte bune condiții, vechea tipografie căutînd să nu se lase supt nivelul „Minervei“, Cronica pe care și azi am motive s'o atribuiu lui Constantin Căpitanul Filipescu.

Între doritorii de acel altceva care era în aier, de care nu putea să scape nimeni, nici, cu atîta părere de rau, Regele, care credea că ne-a găsit barbari, că ne-a „civilisat“, în singurul fel cum trebuia, și că a făcut-o și deplin și definitiv, era și tînărul Costantin Brîncoveanu.

Fiu al lui Grigore Brîncoveanu și deci, din causa vrîstei înaintate pe care o avea tatăl la nașterea lui, însuși nepotul lui Voda-Bibescu și al lui Vodă-Știrbei, cari aceștia nu aveau atunci decît strănepoți, și al fiicii devotatului diplomat grec în serviciul Turciei, Musurùs-Pașa. frate al unei femei de incontestabil geniu poetic, d-na de Noailles, care însă nu se bucura atunci de marea și meritata faimă universală de mai tîrziu, el sacrificase tot ce-i putea da ca plăceri, și spirituale, chiar ca viitoare carieră, Franța, în a cării limbă, în a cării cultură fusese crescut, și venise în România, încă rămasă în urmă și în pragul unei grele crise, pentru a se face Romîn, începînd prin a intra într'un regiment. Romîn însă nu în sensul egoist și oportunist al cuvîntului, puind în marea afacere politică, singura decisivă, numele său așa de mare și importanta sa avere, ci Romîn în acel sens mai curat și mai înalt în care înțelegeam și eu rostul neamului nostru,

În marea sa tinereță, el era sfătuit de un prieten mai în vîrstă, om de superioare însușiri, Marcel Mielvaque, scriitor de talent, cugetător original, dar mai ales suflet franc și inteligență capabilă de a deosebi stări de lucruri înainte ca ele să se fi pronunțat pe deplin. A fost unul dintre cei d'intăiu cari au înțeles că în această Românie în care se inițiase așa de răpede se petrece ceva, și avea destul curaj ca s'o recunoască public, cum a făcut-o în

articole din revista francesă, pe care o scotea cu d. Brîncoveanu, dîndu-i un larg orizont, *La Renaissance latine.* Am găsit acolo una din rarile recunoașteri, din partea lui Mielvaque însuși, nu a muncii mele științifice, ci a lucrurilor urmărite și realisate după putință în țara mea, pe care mi le-a dat străinătatea, care, firește, avea cu totul alte griji.

În casa din Strada Scaune, discret și elegant mobilată, d. Brîncoveanu aduna o lume aleasă. N'avea nicio legătură politică și, cîștigat apoi, un moment, de liberali, s'a despărțit în urma unei grosolane șarje în Cameră contra „prinților" din partea unui om de o nerozie deosebită, pentru ca să-și caute un loc în deosebite direcții ale dreptei fără a afla vre-odată ce merită priceperea sa iute și multele sale cunoștinți. Astfel se găsiau acolo, pe lîngă d-ra Văcărescu, pe care am cunoscut-o și acasă la părinții ei, energică figură foarte sprincenat și ochios românească, din care emana viață și dorință de muncă, deci altceva decît legenda ce se țesuse în jurul unui vis neîmplinit, pe Procopiu, care-și urmăria vînatul pentru partid, pe C. Mille, pe care, peste amintirea cetirilor din cărțile sale, îl vedeam acum întîia oară, greoiu în figură și în trup, adevărat marsuin, și tăcut, în ciuda unei inteligențe reale, tot ca un marsuin, precum și pe alții pe cari nu mi-i mai aduc aminte. Atmosfera era fără îndoială de stînga și trăgea spre clubul neo-liberalismului, dar se agitau, la masă și după masă, Mielvaque ascultînd cu atenție, multe probleme ale zilei în a căror deslușire comesenii aduceau, e adevărat, mai multă bunăvoință și încredere decît pricepere adevărată. D. Brîncoveanu însuși n'avea niciuna din prejudecățile pe care i le-ar fi putut da averea și situația socială, și astfel, cînd, la 1906, ideile mele m'au scos și în stradă, contra păpușeriei străine, de modă superficială, care era periculoasă pentru cultura noastră, încă așa de gingaș tînără, dar care-mi părea nu mai

puţin periculoasă şi pentru prestigiul civilisaţiei francese celei adevărate, între cei cari se interesau mai călduros de ce se petrece era chiar tînărul pe care toate obişnuinţile şi tradiţiile sale ar fi trebuit să-l îndrepte către lagărul celalt.

Pe sama noului mieu prieten, am putut tipari, în legătură cu publicaţiile cantacuzineşti, documente relative la Constantin-Vodă Brincoveanu, însemnări din ţara, ca a moştenirii lui, dar mai ales multe rapoarte din corespondenţele străine care de ani de zile aşteptau să iasă la lumină şi pe care Academia, la care se lucra încet, nu le-ar fi putut primi în acel moment. Un nou volum se adăugia astfel la elegantele ediţii în-12 ale „Minervei", căreia avea de ce să-i fie recunoscatoare ştiinţa românească.

Cele două volume de documente privitoare la Domnia lui Voda-Ştirbei, legate de un studiu pentru Academie, care a ieşit apoi deosebit, au întărziat, apărînd numai în 1908. Nu ştiu cum am ajuns a cunoaşte pe d. Barbu Ştirbei, omul tacut şi pazit, supt a cărui discreţ e perfectă, de baronet engles, se ascundea o aşa de mare ambiţie, servită de o fină inteligenţă şi de un instinct moştenit în judecarea situaţiilor politice, tînăr lipsit sufleteşte de toate defectele, ca şi de toate calităţile, vrîstei sale, însă avînd de sigur tot ce poate atrage şi reţinea o prietenie de sfat bun. Vorbia doar de distanţa pe care o punea Carol I-iu între dînsul şi între societatea românească fară a voi să facă într'însa nicio deosebire de persoane, nicio gradaţie de stimă. „Pentru Regele, un Neamţ nu e ca alt Neamţ, dar Romînii sînt pentru dînsul tot o apă." Se putea gîci doar ce rol ar fi dorit să aibă pe lîngă o regalitate cu urechile deschise. Ţiindu-se la o parte de viaţa partidelor, iar, cînd l-au captat o clipă conservatorii, de care era legată amintirea chibzuitului său tată, s'a grăbit să treacă direcţia grupului craiovean asupra fratelui care

n'avea nimic din însuşirile lui, tînărul, generosul Gheorghe Ştirbei, d. Barbu Ştirbei era un hotărît prieten al ţeranilor, a căror chestiune se punea din nou, stringent, în faţa unei noi generaţii şi, membru al Consiliului fixat la 1907 de reformele lui I. I. Bratianu, nu pregeta să denunţe, în foaia pe care ajunsesem s'o am, cîte ceva din ce se uneltia contra dreptelor interese ţeraneşti. De alminterea, apropierea dintre această fire tăinuită, dar, în deosebire de alţi oameni ascunşi, foarte simpatică, şi dintre mine era aşa de mare, încît, trebuie s'o spun şi cu o firească recunoştinţă, că, atunci cînd a fost vorba ca ziarul să apara, primul fond, pe care l-am cîntărit luni de zile cu atîta frică, a fost de la fraţii Ştirbei.

La d. Barbu Ştirbei acasă, într'un dulap de lemn de lamîiu care a dispărut, cred, de pe urma instalării unei autorităţi germane în vremea războiului, am văzut, alături de exemplarul din „Letopiseţele" lui Kogălniceanu oferit Domnului Ţerii-Româneşti, dosarele pe hîrtie albastră, îngrijit scrise, scrupulos îndreptate şi gospodareşte cusute, ale Voevodului din preajma Unirii. Ideia unei publicaţii ni s'a impus amîndurora, şi cîtva timp, pentru a fi util d-lui Sadoveanu, a cărui basă materială, cu o casă de copii, n'avea lărgimea talentului său, l-am rugat să copieze tot ce mai trebuia pentru înjghebarea publicaţiei proiectate.

Din ea a ieşit un Ştirbei-Vodă aproape cu totul necunoscut: nu numai un om de o perfectă ordine, dar şi un neastîmpărat creator, iar schimbul de scrisori, vrednic de oameni din vremea celei mai curate antichităţi elenice, dintre dînsul şi romanticul Grigore Ghica al Moldovei a revelat la unul o aleasă sensibilitate, aproape bolnăvicioasă, un suflet de o exchisă poesie, iar la celalt, la Munteanul practic, o bărbătească hotărîre de a înfrunta pentru fapta sa orice duşmănie, care-l pune alături cu înţelepţii din fruntea cetăţilor antice. Primul volum a

apărut la „Minerva", pe care ajunsesem astfel a o ține material în mare parte: Filip mai izbutise tocmai prin publicațiile mele a-și găsi patroni printre oamenii cu avere, și, de la un timp, cu interesarea moștenitorilor lui G. Gr. Cantacuzino, și-a clădit palatul la doi pași de Universitate, splendidă întreprindere, de care, cu gîndul la „Romănia Jună", va izbuti să lege un ziar cu numele tipografiei. Cel de-al doilea, cu material intern, n'a zăbovit mult. El a fost prilejul unei neașteptat incident tragi-comic, care merită să fie povestit.

M'am trezit acasă cu d. Știrbei profund tulburat. Îmi anunța un duel, da, un duel între unchiul său Gheorghe Știrbei și un om politic bucureștean, foarte cunoscut, dar a carui vrîsta nu-l arăta potrivit pentru asemènea regulare de socoteli. Iar motivul acestei temute întîlniri care ar fi sa fie, eram eu, și anume prin cartea pe care o ispravisem de tiparit. Am înțeles, dar nu fără greutate. Am aflat întaiu că beizadeà Gheorghe Știrbei, autorul unei foa te interesante scrisori pe care o tipărisem, și care era la nivelul acelora, despre societatea din Petersburg, pe care le adresase tatălui său Domnul pe la 1850, trăiește. Trăiește la Paris, cu totul retras, absolut uitat, însurat cu o străină, o Austriacă, ale cării fete îl vor moșteni, dar și nepotul trebuia să aibă parte din această moștenire care se făcea atîta timp așteptată. În scrisoare se discutau lucruri privitoare la rudele acelui om politic. Cum familia Știrbei și alte familii se luptau între ele pentru tron și deci se urau, răutatea din scrisoarea așa de tinerei beizadele se explica. Fața de vădirea acestei dureroase alusii, omul politic n'avea a face decît cu insultătorul, cu calomniatorul care pacătuise asa de greu cu s izeci de ani în urmă, dar a es a, am ninţat la nouăzeci d ani de o sabie sa de sigură, nunța pe d arbu Ș bei că-l desmoștenește.

Trebuia ca eu să dreg greșeala pe care fără voie o făcusem. Pentru aceasta am schimbat foaia și am readus la starea pacifică pe cel supărat, apoi am adresat venerabilului quasi-centenar o scrisoare care-l putea măguli și împaca și pe dînsul, prin care, făcîndu-mă a crede că n'am pus niciodată la îndoială existența lui, scusam divulgarea prin aceia că pasiunea de istoric m'a făcut să trec peste orice ca să nu răpesc publicului plăcerea de a ceti o scrisoare așa de bine facută.

N'am primit răspunsul, care m'ar fi putut interesa, dar peste puțin au apărut două volume ale lui Gheorghe Știrbei, „Feuilles d'automne et d'hiver", în care erau alte scrisori, acestea fară niciun clenciu de duel între cele două secole, și chiar o istorie a poporului romănesc, însuflețită de un frumos sentiment patriotic, a celui de aproape o jumătate de veac exilat de bună voie, insistînd mai ales asupra epocii pe care o cunoștea așa de bine. A ținut chiar ca o ediție romanească a acestei lucrari sa apară, pe care, în indiferența noastră curentă, n'a observat-o însă nimeni.

Incepusem și o publicație de documente moruzești, care, nu mai știu de ce, s'a oprit la primele coli, apoi pierdute.

Dar această vreme așa de fecundă în lucrări, care nici ele nu se bucurau de o mai mare notorietate decît foile veștede ale fiului lui Vodă-Știrbei, cuprinde și alte adaugiri la acea istorie a Romînilor care prinsese acuma cu desăvîrșire pe medievistul cu studii privitoare la Occident.

În acest mai vechiu domeniu, pe care numai multă vreme după aceia il voiu cultiva din nou, adus de împrejurări, lucrasem puțin. Din actele ragusane și din cîteva razlețe note italiene făcusem, tipărindu-l la Imprimeria Statului, cu o admirabilă minuscula, dar pe groaznica „hirtie de scris" de la Letea, un al treilea volum al

„Notelor şi extraselor". Într'o călătorie nouă la Veneţia, în 1901, cînd mi-am găsit sălaşul de o lună într'o căsuţă din Calle del Ridotto, la doi paşi de biserica S. Mosè, în umbra căreia pe la 1500 statuseră solii lui Ştefan-cel-Mare, continuasem după 1453, şi pană în epoca lui Soliman-cel-Măreţ, culegerea documentelor privitoare la raporturile cu Orientul, recoltă care-mi va fi de mare folos pentru o Istorie a Imperiului otoman la care nici nu cutezam să mă gîndesc atunci, dar ele vor aştepta lungi ani de zile publicarea.

Cercetasem, dar nu pentru asemenea studii despre Apusul tot mai mult uitat, întăiaşi dată Budapesta, şi ea găsită în treacăt, pănă atunci, ca şi Viena. Pregatisem pentru „Minerva", care scotea şi o colecţie albastră de cărticele pentru popor, o istorie a lui Mihai Viteazul, care a avut darul să placă unui spirit ca al lui Vlahuţă, cu totul ieşit din vechile lui tovărăşii, şi, cum profesorul Alexici ţinea sa-i cunosc elevii, aşteptînd probabil de la mine certificatul de sentimente romăneşti de care prin purtarea sa nesigură avea aşa de multă nevoie, am cetit, în prezenţa lui, fragmente dintr'însa unui grup care, cu d. Goga, pe atunci, ca aparenţă, un modest tînăr foarte blond, era să deie în curînd, mulţămită spiritului de organisator şi de bună administraţie al d-lui O. Tăslăuanu, frumoasa publicaţie literară „Luceafărul", despre care va fi vorba mai tărziu, în altă legătură. Stînd în subsolul unei mari case din Buda, în odaia închiriată de portar, am lucrat în biblioteca Museului Naţional, cercetînd vechi manuscripte romăneşti şi făcînd excerpte din traducerea de acte polone datorită prin 1870 unui canonic german de la Suceava, Schmidt, istoric al catolicismului în părţile noastre. Odată, portarul, care ştia prin amicul său, portar şi el, la Palatul Regal din Buda, cînd avea loc venirea şi plecarea, tăinuite de frica atentatelor, a lui Franz-Joseph, ni-a arătat locul exact de unde-l pot vedea, şi de foarte a-

proape, trecînd. Am stat acolo supt ochii poliției, care n'a îndrăznit să mă întrebe nimic, în ciuda pălăriei calabrese, a cunoscutei pelerine cenușii și a mînii ținute în buzunar, cine sînt, ce caut și pe cine aștept, până ce trăsura, venind din cetățuia gotică, s'a coborît până în fața mea, bătrînul Suveran, roșu, gras, obosit, cu capul plecat pe umăr, vorbind cu adiutantul său credincios, contele Paar.

De la Budapesta m'am întors cu neașteptata cunoștință, prin hîrtiile, perfect păstrate, ale celui d'intăiu episcop, după Unire, pentru ortodocșii din Ardeal, cari-l ceruseră prin răscoală: Sîrbul, cu principala reședință în Buda, Dionisie Novacovici, o întreagă lume de hîrtii de umil caracter provincial, cu gîlcevi, bătăi și păcate prin satele rămase în urmă, dar toate cu o limbă atît de bună, cu o ideație și o simțire românească de o seculară datină, și așa de asemenea cu ce știam atît de bine din viața actuală a satelor de la noi. Acesta mi-a fost materialul pentru articolele, publicate în „Noua Revistă Romînă" a d-lui Motru, care s'au tras aparte apoi în cărticica „Sate și preoți din Ardeal" la 1901.

Deocamdata, cu atîta inedit, cules în deosebite împrejurări,—și la catolicii din Iași, chiar și pentru Istoria literaturii românești—, și cum, pe de altă parte, în Ardeal dădusem și de depositul de acte românești politice din Alba-Iulia, în biblioteca Batthyányi, iar aceia a Academiei Romîne mă îmbia cu manuscripte așa de prețioase ca registrele lui Brîncoveanu și lui Constantin Mavrocordat, am căutat și am găsit un nou fel de publicare oficială.

„Junimiștii", aceia cu cari Sihleanu mă bănuia că am înțelegeri misterioase și condamnabile, erau acum la putere, într'o combinație conservatoare, care, ca orice ieșia din jocul mecanic, supraveghiat de regele Carol, al partidelor în luptă, mă interesa foarte puțin. Ministru de Instrucție ajunsese inteligentul și binevoitorul pentru toată

lumea avocat bucureștean C. C. Arion, pe care nu-l cunoșteam personal, zărindu-l numai odată la Ateneul Romîn, cînd, în presența frumoasei Princese Moștenitoare, către care întorcea niște ochi zîmbitori de iepure amorezat, vorbia despre datoria de a ajuta pe artiști și pe poeți, tovarăși, periculoși, la această manifestare fiind Take Ionescu, care și făgaduia fondurile necesare, el gata să ajute de unde e, de unde nu-i, pe oricine, și Delavrancea, a carui măestrită elocvență, cu mijloace scenice rafinate, o auziam întăia oară vrajind unui auditoriu uimit descoperirea de Lionardo da Vinci a chipului, necesar pentru „Cina" din Milan, al lui Iuda — și trebuia să-l fi auzit cum rostia, profund și sinistru, aceste două silabe Iu-da! Poate tot în dorința, pe atunci generală, de a căpata un adept politic, C. C. Arion voià „să facă și pentru mine ceva", cu atît mai mult cu cît, cum se va vedea, ajunsesem colaborator al „Epocei" și eram să vorbesc cîndva la o întrunire junimista, dar fără să fiu, în ciuda convingerii lui Sihleanu, un junimist. I-am răspuns că aș putea relua de mult întreruptele „Acte și fragmente", dar admițîndu-se acum și studii. Refusam numai remunerația, care mi s'a impus numai pe urmă, de trei sute de lei pe an, plus cîte o sută de Paști și Crăciun.

Astfel a început, la 1904, publicația, pe care era s'o duc și până la treizeci de volume, a „Studiilor și documentelor privitoare la istoria Romînilor". Va intra acolo, pentru „Brașovul și Romînii", resultatul cercetărilor în Archivele Sfatului brașovean și, cu ocasia unor drumuri ardelene, care, de un timp, aveau și alte scopuri decît știința, noi dovezi ale vieții noastre naționale dincolo de munți. Astfel, odată, la Sibiiu, am aflat că se păstrează la Protopopiat corespondența Companiei Grecești de comerț: am stat multe zile, aproape nemîncat și cu o lumînărică lîngă mine, în lungi ceasuri ale nopții, culegînd atîta material grecesc și romănesc, de cel mai mare folos pentru re-

constituirea unei vieţi a neamului in acele părţi, viaţă care nu era numai a ţeranilor şi a preoţilor, fară îndoială basa, dar pe lingă ei se afla, in condiţii relativ bune, şi o burghesie, activă, econoamă, ambiţioasă, foarte indăratnică in hotarirea de a i se respecta privilegiile şi obişnuinţile; mari registre de comerţ in minuscula grecească aşteptau un cercetator cu mai mult ragaz, dar mi s'a spus că, pe urmă, preoţii, in trecere pentru afaceri, li-au dat cea mai profană din intrebuinţări. Pe cind mă trudiam asupra hirtiilor ingalbenite, m'am trezit odată cu un bătrin inalt şi ţapan, care, luindu-mă drept un „amanuens", mi-a dat ordinul să comunic ceva protopopului Stroe, apasind, ca sa inţeleg, asupra titlului sau: „Maria Sa Gal, de la Casa Magnaţilor". Am acceptat misiunea, care nu-mi era cu totul nouă, caci, altă dată, in Cancelaria Universitaţii, generalul Lahovary, profesor de matematici, altfel foarte politicos, dar foarte „ciocoiu", mă confundase cu servitorul... În alt rând actualul şef al Bisericii ortodoxe in Romania unita, pe atunci un elegant şi supţiratec asesor consistorial, foarte curtenitor, şi nu numai pentru prieteni, locuind in două odăiţe lingă Casa Naţională, Ilie Cristea, imi vorbise de nu ştiu ce vechiu maldăr de scrisori care se pastrează la „biserica din groapa", şi mare mi-a fost uimirea şi bucuria cind am găsit acolo intreaga corespondenţă, purtată atîtea decenii, de pe la 1760 inainte, cu atita lume, mai ales boieri, clerici, negustori de peste munţi, a bogatului negustor sibiian Hagi Constantin Pop, înrudit prin căsătorie cu nobilimea olteană. Ce nu era acolo, pănă la probe de mărfuri, de stofe din epoca Fanarioţilor, pe care, ca şi orice voiam din acest tesaur, mi le-a dăruit, prin Cristea, bunul Mitropolit Meţianu, pe care, şagunian numai ca barbă şi ca gospodărie, nu l-am văzut decit la slujbă, neavind de ce să-l văd: le-am păstrat pănă la Exposiţia din 1906, cind le-am vindut pe ni-

mic, iar funcționarul cumpărător, pretextînd că le-a distrus ploaia, le-a vîndut și el zelosului cercetător al trecutului nostru negustoresc d. Furnică; ba erau chiar și mostre de praf de pușcă de pe vremea Mariei-Teresei, pe care cînd le-am cercat în odaia otelului „Împăratul Romanilor“, pentru mine de „ploșnicioasă“ amintire, etajul s'a umplut pe trei zile de mirosul de ceapă cu care se tratau reciproc războinicii din acea vreme. Supt gangul otelului lăzile cercetate se ridicau, ceas de ceas, movilă, pe cind cu o înfricoșată grabă copiam și resumam actele mai importante, strămutat sufletește în lumea acestor interesanți și simpatici ișlicari cărora prietenul negustor ardelean, „hagiul“, a cărui boltă se mai vedea și se mai vede încă în Sibiiu, îi trimitea de toate cele din Apus, de la piese de îmbrăcăminte pentru jupăneasa și coconița până la „Enciclopedia“, francesă, periculoasa, revoluționara „Enciclopedie“ francesă pentru un cleric altfel așa de evlavios ca scriitorul și traducătorul Chesarie de Rîmnic. Din aceste hîrtii urmariam în drumul său la Carlsbad, unde între „duchi“ și „duchese“, cinstit de ambasadori ca al Spaniei, uita așa de mult pe buna sa soție craioveană, care-i trîmetea toate premenelile necesare pentru costumul său oriental, pe ultimul Știrbei din ramura veche. Era acolo și o bogată mină pentru istoria scrisului românesc, de clerici și de mireni ca invățatul elenist Grigore Brincoveanu, printr'a cărui bibliotecă, apoi prădată și risipită, de la biserica Grecilor din Brașov am cercetat, nu fară folos, ori ca Florian Aaron, istoricul ardelean din București, și Eliad comandîndu-și la Sibiiu materialul pentru tipografie. Ce n'am luat pentru mine am trecut, — tot așa de dibaciu ca odinioara corespondența consulilor austrieci în Muntenia, strămutată și uitată la Sibiiu, în retragerea sa din vremea napoleoniană, de consulul sas Merkelius —, și am putut astfel depune, în ciuda pazei ungurești de la graniță, la Academia Romînă.

Voiu străbate, cîndva, Ardealul de la un capăt la altul, oprind trăsura, plătită din punga mea — d. Goga, acuma alt om decît tînărul student de la Budapesta și decît visătorul din primele poesii pe care mi-am făcut cea mai plăcută datorie să le salut, va vorbi de nu știu ce rechisiții de la preoți pentru excursii de „Sultan" răsfățat sau conrupt —, la fiecare bisericuță, pătrunzînd în miseria ei umedă, răsfoind vechile cărți de slujbă, căutînd în ele fărîma de adevăr contemporan, care, unită cu alta, și ea păstrată din întîmplare, fără gînduri de „istorie", alcătuiau o vedenie de trecut romănesc, întru cît, pe acele vremuri aspre, ea era cu putință. Așa s'a făcut, fără înaintaș, fără călăuză și fără îndemn, culegerea inscripțiilor și însemnărilor ardelene care a apărut, în seria oficială, la 1906.

Cum aveam acuma locul de publicare, se părea că însuși norocul vine cu carul la moara care umblă. Odată, călătorind, pentru scopul de informație națională despre care va veni vorba pe urmă, prin Oltenia, am ajuns la poarta mănăstirii Brîncoveni, încă așa de bine păstrată prin grija administratorilor ospiciului. Alături era conacul unde Grigore Brîncoveanu, Bibescul înfiat de elenistul de pe la 1820, își ținea arendașii, dintre cari ultimul fusese un Skedaresi. Casa, aparținînd acum amicului mieu Brîncoveanu, era complect pustie; un tablou, bunișor, de Leca atîrna încă pe pereții goi, iar, în pod, Doamne!, dintr'un gros strat de praf, îngrămădit de vre-o cinzeci de ani, răsăriau colțuri de hîrtii care se cereau desgropate. Și, cînd s'a terminat întreagă această operație, aveam înaintea mea toată Archiva mănăstirii Hurezului, rămasă în mînile eforului de pe vremuri al „Așezămintelor Brîncovenești". Și aici o viață, o întreagă viață, în care-și aveau, încă de pe la 1700, rostul lor Voevozii ctitori, boierii ajutători, egumenii, protopopii, preoții. Era o impresionantă exhumare. Puse în saci, hîrtiile au plecat spre

gară pentru ca apoi, cu autorisația amabilului proprietar, să formeze volumul IX din „Studii și documente". Dar pe urma mea jandarmii veniau să-mi iea prada, și o iapă leneșa se proptia în drum, la o sută de metri de gara unde acuma trenul intra... Aveam aierul unui hoț american de cinematograf, încă nedescoperit pe atuncea.

Și alte grupe de documente românești, vadind o viața așa de interesanta, de bogată și de sinceră, așteptau de mult publicarea. Astfel, la Craiova, în Museul care poartă numele nedreptățitului pictor Aman, de o așa de onestă tehnică și de un atît de vast simț pentru tot ce e „pictural", zacea întreaga corespondență a familiei lui, cu multele și feluritele afaceri ale tatalui, un fel de Hagi Constantin Pop in Oltenia lui, presimțind cu istețime toate prilejurile de cîștig, pe cînd femeia care era să-i dea un copil la bătrînță, un „dar al lui Dumnezeu", un „Teodor", ținea ascunse tesaurele de poesie pe care era să le transmita fiului. Și, într'o zi, cautîndu se ceva prin niște grajduri părăsite ale boierilor Glogoveni din aceiași Craiova, a ieșit nu numai îmbielșugata Archivă a unei mari gospodării oltene pe vremea Eteriei, dar și scrisorile, atît de prețioase, ale lui Tudor Vladimirescu el însuși. Intr'un depărtat volum din „Studii și documente" a apărut și aceasta contribuție esențială la cunoașterea unei regiuni așa de interesante la inceputul secolului al XIX-lea.

Acest lung șir de volume, în care intrau și atîtea documente de caracter general din Archivele și bibliotecile prietenilor, la cari la toți am scormonit, pănă și la cel din urmă din provincie, nu mi-a adus, de altfel, nicio vorbă bună. Ba chiar un coleg de la Facultatea de Drept, pe care-l cunoscusem la Iași, ca profesor acolo, tînăr Oltean sprinten și vioiu, foarte iubit de studenți, alăturea de severul Stelian, I. Tanoviceanu, a consacrat într'un ziar lungi coloane greșelilor mele de genealogie moldovenească, specialitatea lui, în care, cum sînt lucrurile ome-

nești, facea tot atîtea greșeli măcar cît și mine, și, cum, gata de răspuns precum eram atuncea, am ripostat, s'a spus de dînsul, spre știința tuturora, că nu numai îmi lipsesc neapăratele cunoștinți, dar iscalesc volume pe care nu le-am făcut, timpul material nefiind suficient pentru o producție atît de scandaloasa. Și, ca să învedereze lucrul, nu uita, cu o deosebită delicateță, să noteze și timpul pe care, după socotința lui, trebuia să-l consacru vieții de familie. Acelora cari catologhează delictele mele științifice mă grabesc să li semnalez și acest element, prețios pentru a mă reduce la adevarata valoare. Tanoviceanu avea și o deosebita pică pentru ca, într'un articol al lui, dat unei colecții îngrijite de mine, cum el releva o greșeala a mea, eu am adaus un calificativ mai aspru pentru mine și l-am ridicat la superlativ... O, e periculos să glumești într'o țară de intelectuali deștepți...

Pătrunsesem și în Academia Romînă, care mă reținuse atîta vreme la ușă ca pe un catehumen supus pocăinții, și pentru unele caracterisări din „Opiniile" de la 1899. Cum am pătruns, e poveste lungă. Aleg dintr'însa doar atîta că am trecut numai la al treilea scrutin, cu majoritatea absolută, după ce Bogdan și, cred, și Onciul își căpătaseră locurile acolo. Stricam o veche armonie, cu care Sturdza însuși, așa dominator cum era, avuse mult să se lupte, ajutat și de străbătătorul spirit al d-lui Bianu. Cîte supărari și pe acea vreme! Odată, în ședința publică, Hasdeu s'a ridicat ca să declare că revine asupra unei donații pe care o facuse. Lucrul științific se făcea, firește, în aceste condiții, cu totul neîndestulător.

S'a încercat odată și censura față de memoriile pe care eu, cel oprit la poartă, continuam să le dau. Bondar zgomotos in acest stup unde se făcea așa de puțină miere pentru alții, președintele perpetuu, în puterea unei făgăduieli de testament care s'a dovedit vană, I. Kalinderu,

intimul puţin preţuit al Regelui, căruia-i administra moşiile Domeniilor, cu faţadă — „să se vază, să se vază“! —, dar cu pagubă şi-i culegea ştafete din viaţa politică şi socială, pe care o urmăria viclean cu ochiu-i de Oriental pe jumătate închis, pe cînd, cu jobenul sur, cu mustăţile ceruite ca ale lui Napoleon al III-lea, străbătea călare Bucureştii, înodînd conversaţii de pe şea, pentru plăcerea de a te presinta tîrîndu-te după rosinanta lui, încerca să-mi denunţe pe Sturdza, care *el* ar fi oprit şi închis în saltar nu ştiu care din aceste lucrări. Mirosia greu, a pivniţă veche şi a locuinţă lacustră, in templul înţelepţilor, unde — şi atunci! — orice era contra mea se bucura de o atenţie deosebită: mai mult de aceia se dăduse un mare premiu, pentru o savantă, dar neînsufleţită şi haotică Istorie a lui Mihai Viteazul, pe care era incapabil de a-l înţelege eroic, lui Ion Sîrbu, ciudat pedant bănăţean, care te adula în public, rîzînd şiret din ochii verzi de Slav, şi te pişca prin note, în timp ce se lupta la Fundaţia Carol, unde meritosul cercetător, istoricul lui Matei Basarab găsise un loc de bibliotecar, cu cineva care, plin de mijloace greceşti tradiţionale, era mult mai tare decît dînsul.

Cînd, în sfirşit, fiecare fiind obosit de intrigile sale, am întrat în aceste *templa serena*, a căror activitate îmi impusesem să o urmăresc numai de sus, din lojile publicului, Iacob Negruzzi, redevenit apoi atît de prietenos pentru mine, şi el însuşi aşa de simpatic prin interesul pe care pănă în clipa morţii l-a păstrat pentru orice era ideie, contribuţie ştiinţifică, vitalitate intelectuală, dar care se amusase să-mi caute strămoşi eterogeni cari n'au existat niciodată, m'a întîmpinat cu un mic discurs care numai a salutare nu sămăna, puindu-mi-se în vedere că acolo domneşte o camaraderie perfectă pe care neastîmpărul mieu n'ar trebui s'o tulbure, — iar din sala manuscriptelor nu odată auziam discuţii care treceau prin

două uşi şi un culoar, servitorii fiind cu urechea la războiul stăpînilor. Am răspuns foarte simplu şi scurt, luînd un angajament pe care cred că l-am ţinut: acela de a fi cel d'intăiu la muncă şi la pretenţii cel din urmă. În ce priveşte pe acestea, trebuie să adaug că şi colegii au făcut, statornic, aşa încît să nu le pot manifesta nici-odată (1910).

Acuma, nimeni nu-mi putea opri publicarea memoriilor, de şi, odată — şi, acum de curînd, a doua oară — s'a încercat o discuţie critică asupra lor. Puteam să reiau şi colaborarea mea la „Hurmuzaki", unde şi d. I. Nistor va începe tipărirea decisivelor rapoarte ale consulilor austrieci. Din partea mea, am luat asupră-mi, ajutat de soţia mea, care-mi făcea grelele traduceri din ungureşte, corespondenţa cu oraşele ardelene a Domnilor, boierilor şi altor oameni de la noi. Pe urmă, după ce învăţatul grec din Petersburg Papadopulos-Kerameus făcuse prin mine să i se introducă în colecţie materiale de mult adunate, am luat, în mare parte după copiile Academiei, actele greceşti relative la trecutul nostru, pe care le-am putut duce până către sfirşitul secolului al XVIII-lea. Patru mari volume noi se adăugiau astfel la adunarea actelor străine privitoare la istoria noastră.

Am spus că mi se dăduse un loc aici la Academie pe care nu cătam să-l fac mai larg. Cînd Sturdza,—pentru a cărui aniversară alcătuisem un volum de „Prinos", la a cărui dedicaţie a fost o discuţie, fără resultat, de două ceasuri ca să mi se lase apoi mie redactarea ei, iar, la presintare, am preferat s'o facă alţii,—cînd el deci era in rele disposiţii, evitam ciocnirea, aşa încît nu mi s'a aruncat peste umeri regulamentul, ca forfotitorului doctor Istrati, şi n'am fost trimes, pentru vre-o propunere, „la calendele greceşti", ca Duiliu Zamfirescu, totdeauna gata să se „fandeze" cu un adversar căruia îi trimetea cartelul, şi apoi, cînd mai trecea

vremea, cădeam la învoială, prin dibăcia d-lui Bianu. Ajunsesem chiar să-mi găsesc prietenìi, în afară de cercul restrîns al „tinerilor istorici“, care nici acesta nu se va menţinea până la sfîrşit. Dar, cînd, la apropierea jubileului de douăzeci şi cinci de ani al Academiei, bunul, cumpănitul Poni, declarînd că nu mai poate purta presidenţia, chiar şi cu un secretar aşa de experient ca d. Bianu, şi arătînd nevoia unui succesor cu notorietate culturală, a riscat o indicaţie către mine, s'a făcut, de şi era o zi de vară caldă, un frig neaşteptat in larga sală bătrîncioasă a iubitei mele Academii. Era, de altfel, să mai văd, acolo, destule...

Cu toată frica mea veche de orice ar fi o povestire, de orice ar sămăna cu o sintesă, biblioteca populară a „Minervei“ mă furase cu acea istorie populară a lui Mihai Viteazul pentru care mi-am adus aminte că pe vremuri fusesem, aşa puţintel, un poet. Iubirea pentru trecut, pentru marile lui figuri de energie şi sinceritate, de aplecare către orice risc, tocmai contrariul disposiţiilor pe care le observam la contemporanii miei, mă prinsese şi, adăugindu-se preocupaţiile politice, astfel de învieri îmi serviau pentru critica timpului present mai mult decît orice argumentare de natură abstractă, logică. Suferinţile vechilor săteni şi preoţi ardeleni mă luaseră pe aripa lor în „Sate şi preoţi“ din 1902. Peste doi ani Spiru Haret, care, de sigur, dacă nu era un suflet cald şi un visător, — scrisorile lui de student la Paris îşi rîd de războiul pentru independenţă —, căpătase prin cugetarea lui de matematic nezguduite convingeri care corespundeau cu ale mele, s'a hotărît, în vederea scopurilor urmărite de dînsul în învăţămîntul pe care-l reformà, să deie o deosebită strălucire aniversării de patru sute de ani de la moartea lui Ştefan-cel-Mare.

Pe Haret abia de-l voiu fi văzut, şi în firea lui rece, în glasul lui puţin nasal, în figura lui palidă fără relief, ca

și în firea autoritară pe care, cu toate scrisorile afectuoase către orice învățător, o avea, nu erau elemente care să poată cuceri pe un tînăr. Nu știu prin cine, el insuși își formase o părere nu tocmai rea despre intențiile mele ca și despre ce aș fi în stare să fac. Astfel el îmi dădu să scriu pentru această ocasie o „Istorie a lui Ștefan-cel-Mare", care trebuia răspîndită până în fundul țerii în mii de exemplare, I. Bogdan, care poate el vorbise despre mine, avînd să adune documentele lungii și glorioasei Domnii, mare operă de neegalabilă răbdare, care trebuia să apară mult mai târziu.

Cartea am făcut-o, cu toată dificultatea documentării, dintr'un singur avînt și, măcar că Ungurii au oprit-o, pentru că spuneam într'însa că „strămoșii regelui Matiaș au mîncat mămăligă pe taler de lemn", am avut bucuria că, într'o călătorie prin Ardeal, tocmai pe la Baia-Mare, în casa unui sătean, fiica lui m'a întrebat, — arătîndu-mi cartea de la „Minerva" cu foaia de titlu împodobită de bizarul minaturist Rola Piekarski, refugiat polon la Tîrgul-Jiiului și boem plătit de Filip—, m'a întrebat, zic, dacă eu am scris-o, ca să strige apoi: „dacă e așa, apoi țucu-ți sufletul!" [1].

Serbarea a luat proporții neobișnuite într'o țară în care trecutul nu era viu, ba, mai mult, se făcea și cu privire la dînsul, după excesele romantismului fără adîncime, glume ușoare. Pusesem la cale cu Haret o procesiune istorică pe însăși Calea Victoriei, și ministrul, după ce făcuse în gînd o socoteală precisă a lungimii străzii și a Șoselei, împărțite pe proporțiile obișnuite ale unui trup de cal, se învoise. Se găsiseră c va bani pentru facerea costumelor, zugrăvite bucuros de pictorul Costin Petrescu, și regimentele de cavalerie dăduseră un nobil Ștefan cu ochii albaștri și un mai mititel și grozav de

---

[1] „Îți sărut sufletul."

negricios Vlad Ţepeş, pentru ca nici Muntenia să nu fie uitată. Am rămas plăcut surprinşi cînd am văzut că lumea stricată de luptele politice şi de plăcerile banale se poate înduioşa de un asemenea spectacol. Arhitectul bucovinean Vladimir Mironescu, care-mi arătase şi un frumos album de reproduceri în colori ale odoarelor din bisericile bucovinene, făcuse la Şosea o copie în lemn a mormîntului lui Ştefan de la Putna şi, de-odată, cind se înălţau rugaciunile pentru pomenirea marelui Domn, al cărui nume ni rechema Bucovina, Ardealul chiar, am văzut, adînc zguduiţi, cum pe acel lemn sapat cu arhaice slove se pleacă genunchii bătrînului prim-ministru Sturdza şi ai Moştenitorului de tron, suflet în stare să simta adînc in astfel de prilejuri.

Am descris pe urmă, din însărcinarea lui Haret iarăşi, aceste scene şi cele din toată ţara, tot aşa de sincere şi de duioase, în „Pomenirea lui Ştefan-cel-Mare".

Numai dintr'un colţ s'a ridicat un strigăt de indignare contra proslăvirii măcelului. Am cetit pamfletul. Autorul era un fost călugăr Teodorescu care iscălia pornografiile sale favorite: Tudor Arghezi. Peste treizeci de ani netrebnicia unui tineret conrupt era să facă din el un nou Eminescu...

Era pe drum bun lupta pe care o începusem la „România Jună" şi o urmasem în „Epoca", răsplătit de Filipescu cu o ladă de excelent vin, prin articolele care, adunate, au format, pe aceiaşi linie, de acum neclintită, volumul „Cuvinte adevărate"... Din toate părţile veniau semnele că această societate, care părea vrăjită de o detestabilă politică şi veştejită de aburul fierbinte al intereselor materiale, trăieşte, vrea să trăiască, de o altă viaţă, tot mai sus şi tot mai larg, peste brazdele însîngerate ale hotarelor săpate în carnea ei.

Simţiam nevoia tot mai mult, în această operă care

totuşi era aşa de grea, de sprijinul tuturora. La o serie de conferinţe făcute pentru femeile din lumea bogată am văzut pe atitea care erau cu totul altceva decît păpuşile occidentalisate prin modă, limbă, călătorii, pe care le credeam singure în acele locuri. Lîngă venerabila doamnă Ecaterina G. Cantacuzino, aşa de patriarhal boierească în figură, în glas, în gesturi, sufletul, cu desăvîrşire ales, cum a dovedit-o publicarea cugetărilor sale, după teribila ei moarte, strivită în tren cu soţul, un pios adunător de acte despre familia sa, al Adinei Gr. Olănescu, născută Ghica, nepoata Cantacuzinilor. De o vrîstă mai înaintată, de un aspect sever, fără farmec fisic, ea arăta o perfectă înţelegere a datoriilor imperioase care se impuneau şi sexului ei şi categoriei ei sociale in această epocă de mari prefaceri. Ceva mai tîrziu, voiu găsi la d-na Marghiloman de atunci, viitoarea d-nă Brătianu, aceiaşi călduroasă dorinţă de a vedea afirmîndu-se însuşirile reale ale unui popor prea mult timp despreţuit. şi în această credinţă nepoata de fiu a lui Vodă-Ştirbei, Cantacuzină din Moldova după mamă, aducea tot spiritul de energie activă al bunicului ei.

Supt îngrijirea harnicului secretar general de la Culte, P. Gîrboviceanu, cu care am fost şi prin tăinuite mănăstiri din funduri de pădure, unde călugări meşteri la cîntări, şi chiar la cîntece de lume, îşi dregeau cu vînul porfiriu din pivniţe glasul puţin prăfuit şi egumenii se cutremurau cind în biblioteca necercetată căutătorul de manuscripte atingea cutare hartă intre foile păturite ale căreia stăteau grămadă bumăştile de cîte o mie, se lucra serios, fără mult zgomot, la ceia ce pe urmă, cu multe surle şi tobe, dar mai cu puţin folos, se va chema „cultura poporului". Ministeriul patrona biblioteca de popularisare „Steaua" şi, prins de acuma, tot mai mult, de dorinţa de a vorbi poporului, pe care ajunsesem a-l cunoaste altfel decît din mahalaua botoşăneană sau din mij-

locul cărților profesorului, am dat acolo, nu o informație bine cernută și cu îngrijire pusă la ghiață, ca să mă cetească și prețuiască zece oameni, ci prinosuri de închinare pentru acei eroi fără cunoașterea și cultul cărora nu poate trăi nicio nație, dacă nu Viața lui Veniamin Costachi, îngerescul M tropolit moldovean cu care prin alianță erau înrudiți ai miei de spre mamă, aceia a lui Tudor din Vlădimiri. Întîmplarea a făcut astfel ca lîngă eroul săbiei domnești să steie acela al hangerului răsvrătirii pentru dreptate și sfîntul ridicat dintre boieri ca să împace în numele lui Dumnezeu tot ceia ce desparte pe oameni din causa intereselor opuse.

XVII.

Călătorii nouă și noua lucrări...

Acuma, nu mai vorbiam, în studiile mele istorice, de lucruri care ar fi undeva, asemenea cu alte locuri din alte părți, și ele neștiute de-a dreptul, și nici de oameni cu urmașii căror să nu mă fi întîlnit, de suflete a căror continuare pănă în present să-mi fi fost necunoscută. Am descoperit, vale de vale, povîrniș de povîrniș, tot cuprinsul țerii mele, care atingea așa de puțin pe drumețul bucuros să-și poarte picioarele aiurea, iar, aici la noi, găsind, în contacte întîmplătoare, numai prilejul de a rîde, în felul lui Caragiale, dar dincolo de epoca acestuia, de tot ce e strâmb, pretențios, disarmonic, uitînd că pe alături este o altă lume, așa de respectabilă și demnă de iubire, mai presus chiar de pitorescul romantic care-i plăcea așa de mult lui Delavrancea.

O gripă de vară, care nu părea că are de gînd să mă părăsească, m'a făcut să încerc, în 1904, schimbarea de aier, cum o vor face apoi cumplite chinuri de măruntaie, după un copios ospăț la Căldărușani, la capătul unei excursii la Snagov, în care, pe barca Lipovenilor împodobită pentru ocasie cu scaune pentru cei mari, Dimitrescu-Iași lunecase de pe tronul pus lîngă al lui Ion Bogdan și era să-și înece blajina filosofie în mîlul racilor locali, și ei defuncți acuma. Am pornit deocamdată de-a lungul României, spre Severin.

Mă găsiam înaintea unor lucruri care nu-mi erau de loc știute. Amintirile istorice deveniau o realitate mai vie decît oricind înaintea pămîntului pe care se desfașurase trecutul, înaintea urmelor, oricît de neglijate și despre-țuite, care pentru istoric căpătau un glas. O modernitate neinteligentă, pripită și vanitoasă, scotea și mai mult la iveală, cu „palatele“ sale pentru Prefectură, pentru Comună, pentru Tribunal, pentru școli, pentru îmbogățițiî politicei, ceia ce era autentic și armonios, purtînd pecetea timpului și sprijinindu-se pe cerințile locului. În același timp cu desăvîrșita întrupare a paginii de istorie se pétrecea necontenit în mintea mea această operă de selecționare, cele alese îmbinîndu-se de la sine într'o puternica sintesă a operei îndeplinite acasă la dînsul de acest neam.

M'am oprit la Rîmnicul Vâlcii, care dovedește, în fața Sibiiului, ce poate face, cu același calm sănătos, altă rasă, la Tîrgul Jiiului, rămas așa de boieresc prin străzile laterale, la îndrăzneața inovație de sistem rusesc, după modelul Odesa, de la Severin. În Craiova haotică, risipită în multe sensuri, era mai puțină atmosferă istorică, în ciuda împrejurimilor bogate în vechi biserici și în puternice mănăstiri. O decență țerănească simpatică osebia și micul Caracăl, pentru a căruia împodobire mai nouă se cheltuise atîta adevărată iubire. Nici apropiatul mieu Ploești, în vecinătatea căruia nu ghiciam că mă voiu așeza pentru ani întregi, revenind apoi necontenit, nu-mi mai apărea numai prin vanitatea marelui bulevard, prin statuia unei Libertăți fără alt tîlc decît al ridiculei republicî de la 1870 și prin leii cu gurile lacome de la masivul Liceu: fiecare loc de pe pămînt are o poveste a lui, dar trebuie să tragi bine cu urechea ca s'o auzi, și trebuie și un dram de iubire ca s'o înțelegi.

Îmi luam note în cale, scriindu-le pe băncile zăvoaielor, în liniștea pe care, cum nu sîntem noi deprinși

a trăi în aer liber, n'o tulbura nimeni. Încetul pe încetul, ideia unei cărți răsări, pe care „Minerva", cu tiparul lui Filip și multicolorele coperți ale lui Rolla Piokarski, era gata s'o publice, dînd și recompensa, neobișnuită până atunci, de nouă sute de lei pe volum. Am continuat astfel drumuri pe care nu mi le mai cerea starea sănătății, iute restabilite. Pretutindeni, în orașele la care mă opriam, căutam să deosebesc faptul primordial, punctul de unde plecaseră toate celelalte, vechea celulă generatoare, și, odată găsită aceasta, tot restul devenia inteligibil și interesant. Astfel vedeam în Buzău episcopia creatoare, și azi închisă între vechile ei ziduri, și această comprehensiune totală mă mîngîia de a găsi în biserica gospodărește, dar prost refăcută în vremile de cărturărie ale lui Chesarie și Filoteiu pe cinicul lor urmaș, așezat de politică, fostul preot băcăuan și client al Leculeștilor, episcopul Dionisie, care, propuindu-mi... să-i scriu biografia, proclama cu glas tare că el nu e „nici bețiv, nici curvar", iar datoriile le are fiindcă și-a plătit locul și de aceia „iea bani de la popi". La Rîmnicul-Sărat, unde ignoranța distrusese biserica lui Ștefan-cel-Mare și părea că menește ruinei mănăstirea lui Mihai Cantacuzino, în care ca președinte al Comisiei Monumentelor Istorice am avut apoi mulțămirea de a curăți frumoasele fresce brîncovenești, se vedea vadul și vădenii lui, cu toate satele, purtînd nume de glumă ca pentru pribegi, din împrejurimile lui. Cu totul altfel la înfăptuirile rusești, după restituirea malului dunărean de veacuri încălcat de Turci: la Brăila, luată în stăpînire de Ardelenii noștri pentru un comerț care încă de pe la 1340 tindea și răzbia aici, la Călărași, unde dispăruse și popasul vechilor purtători de răvașe domnești în tolbele lor și umilința sătească a satului lui Licherie, apoi la Giurgiu, care pe lîngă foasta moschee prefăcută în bisericuță moscovită chema pe iubitorul trecutului la insulița plină de frînturi de zi-

duri în care Sinan Vizirul se oploșise o clipă în fața furtunii deslănțuite de Mihai Viteazul,

Cu totul altfel Moldova mea, din care o întreagă parte o vedeam și căutam s'o descifrez acuma, de la cele două capitale, pe aceiași linie, a Milcovului și Siretiului, dar cu origini și aspecte atît de deosebite: una, Focșanii, pe rămășițele sătuceanului lui Stoe, lîngă care, pentru un negoț de hotar, se așezaseră, cu ceva boierime născută și administrație de graniță, cu urmașii țerani ai lui Focșa străbunul, serioșii, avarii negustori armeni, printr'o săritură de la Bacău și de la Roman; alta Galațul, fundație a lui Mihai Sturdza, care nu se lăsa dus de sfaturile chiseleviane ale epocei sale și nu făcea un oraș fără boieri, ci lega malul dunărean, deschis corăbiilor lumii, cu aristocratica aleie a Străzii domnești. Mai sus, cetățile siretene, cu biserici domnești din veacurile al XV-lea și al XV-lea, tinzînd către depărtata capitală a Sucevei. Astfel Bacăul, în care originile, catolice, ale Franciscanilor din Ciuc, se pierduseră odată cu „biscupul" ungur de pe vremuri; apoi ortodoxul Roman, episcopal înfipt între satele de Unguri de la descălecare și de Unguri adauși. Cu totul altfel, alte origini, altă desvoltare, altă lume și altă țară, între Prut și Siretiu, cu locuri largi, chemînd la răsfățarea livezilor și grădinilor, niciodată strînse în ziduri și de aceia regulat arse de ciambururile Tatarilor: Bîrladul, un sat nemărgenit, tologit ca apele leneșe ale rîului său; Vasluiul, poiană de pădure cu un popas domnesc care-l înobilase de la început. În fine Iașul atîtor glorii, ieșit din cuprinsul Curților domnești ca să cheme la sine, nu o țerănime pe care Capitala, cu birurile ei, o sărăcise, și o vor desonora circiumile alegerilor ca să cheme la sine tot parasitismul politic și social, dar ținînd într'un organism toată această plebe de peste hotare prin mîndria boierilor din palatele de la Copou. Iată sălașul armenesc din Botoșani, sigilat de Domnie cu două biserici din epoca mare. Mai sus, Doro-

hoiul, atît de sătesc în toată alcătuirea lui. Iar în margene, pe Prutul îngust și urît, adesea revărsat și incapabil de a reținea o populație urbană, care de altfel ar fi primit cele d'intăiu izbituri tătărești, singur Hușul, de îndoită făptură, cu străvechii Unguri din Corni, pe calea spre Nistru, spre Ciobîrciu și Cetatea-Albă, și cu oamenii Vlădicăi lui Ieremia Movilă în umbra și mai bătrînei biserici a lui Ștefan-cel-Mare însuși. Țară făcută cu plan, întemeiată de voinți tari, rînduită de spirite prevăzătoare, cîrmuită cu autoritate, țară de cavaleri, de ostași, și de parasiți, cu totul deosebită de pitorescul folklore, de capriciul înflorit al principatului muntean, făcut cum a vrut Dumnezeu și cum li-a plăcut oamenilor, fiecare la locul lui și cu placul lui, sprijinind pe rînd Domnii fugare, gata să fie împrăștiate de orice înaintare a sumbrului front de zimbri din Miazănoaptea moldovenească,

Odată, în 1903, m'am fost abătut și peste graniță. La Țibănești, răscolind hîrtiile lui P. P. Carp, aflasem de grozăvia de la Belgrad, cu un rege și o regină omorîți cu pistoale și săbii și aruncați pe fereastă ca în tragediile Orientului. De la Severin am riscat, peste două, trei săptămîni, o aventură acolo. Cum n'aveam pașaport valabil, vameșul ungur, cu grecescul nume de Patéra, mă trimesese înapoi cu jandarmul — clasicul „țipem cu șupa"—, pentru ca în zori de ziuă să-mi ieau biletul de cîteva zile la Vîrciorova, să las acolo jandarmul, cu toate protestările lui, și să pun, pe vapor, tocmai cînd stătea să plece, supt nasul furiosului representant al nervoasei Ungarii biletul de liberă trecere. Și astfel la Belgrad am văzut urmele de sînge de pe balconul vechiului Conac, dărîmat pe urmă, ofițerii beți cari se crăcănau în ușa cafenelelor și întunecatul colonel Mașin, cumnatul neiertător al reginei Draga, contemplîndu-și opera. Dar, în același timp, am avut prima inițiare, plină de învățăminte, a acelui Balcan pe care suficiența noastră neroadă obiș-

nuia a-l ignora din toată înălțimea unui neîndreptățit dispreț.

Din adunarea vechilor mele excursii, cu note despre cele din Scandinavia și cu tragicele scene din Belgrad, văzute în cele d'intăiu urmări ale lor, am făcut cartea *Pe drumuri depărtate*, apărută în 1904, și tot in același an au ieșit de supt tiparul „Minervei" *Drumuri și orașe din România*. Ele au fost cetite în de ajuns pentru ca să îndemne pe editor la continuarea seriei, iar din tineretul de atunci, unul din cei mai buni elevi ai miei, Vasile Pîrvan, menit unei așa de mari și de răpezi cariere, n'a întîrziat să înfățișeze unui cerc destul de larg de cetitori din școli, public onest și înțelegător, cartea menită să intereseze pe Romîni în patria lor însăși.

Peste cîteva luni, în 1905, o altă rea stare de sănătate, în fața căreia abdicase și știința bunului doctor Teohari, m'a îndemnat la un nou și bun drum, pe care, ca ultimă posibilitate de îndreptare, mi-l recomandase el singur.

Data aceasta, nu mai era vorba de a vedea singurele capitale ale țerii, care se dovediseră, cu tot vernisul modern, așa de banal, că au fiecare, dedesupt, mai mult sau mai puțin adinc, o fisionomie particulară, așa de neted pronunțată. Cu trăsura pe care mi-o dădea întimplarea, până la cele mai caraghioase din briștile jidovești ale Moldovei, incomparabile și in ce privește caroseria și in ce privește caii mucenici, mă opriam, pe drumuri care n'aveau caracterul comod al liniilor ferate, unde mi se părea mie că este, într'un tîrgușor, într'un sat, ceva care m'ar putea interesa supt un raport sau supt altul. N'a fost vale, n'a fost povîrniș de deal, n'a fost colț de lume unde să nu fi pătruns astfel. După excursii colaterale era o inițiare aproape complectă în realitățile pămîntului romănesc liber, și în ce privește pitorescul, și în ce privește monumentele, dar și in ce privește oamenii, cu tot felul de a fi.

Am învățat astfel, fără alfabetul științific îndătinat și fără cunoașterea terminilor tehnici, de cari, printr'o ciudată incapacitate de a învăța treptat, am rămas străin și până astăzi, o mulțime de lucruri care s'au integrat în cunoștințile mele, ajutindu-mi esențial în studiile de mai tîrziu. Într'un mediu a cărui admirație pentru trecut se mărgenia la biserica episcopală de la Argeș și la Trei Ierarhii din Iași, iar înțelegerea pentru rostul lor și felul cum l am putea sprijini se opria la refacerile scandaloase ale lui Lecomte du Noüy după o practică, a lui Viollet-le-Duc, de așa de multă vreme condamnată în Apus, și pentru Notre Dame din Paris și pentru la Sainte Chapelle, tot de acolo, ca și pentru catedrala din Lausanne, nu știam, eu, care mă ocupam cu atîta rîvnă de trecutul romănesc, nimic despre originea, desvoltarea, caracterul și prețul uneia din cele mai frumoase și nobile creațiuni ale geniului național. N'aș zice că-mi plăceau și mie, — ca și Suveranului care punea să-i frece cu peria tablourile din bogata galerie pe care avuse mîndria de a o închgheba, ori curtenilor, gata să cadă în genunchi pentru a-i adora zeii în orice domeniu, ori mulțimii cucoanelor „culte" și entusiaste, care găsiau că frumuseța cere atîtea bibiluri ca în odiosul interior, orbitor de aurit, al bisericii argeșene —, toate scînteierile și sclipirile, tot strassul ieften cu care arhitectul frances lua ochii necunoscătorilor și oamenilor lipsiți de gust, nici n'aș afirma că imitația falsului gen istoric pentru clădirile publice, trecînd peste învățămintele de discreție ale unui Petru Antonescu, mă satisfăceau. Protestarea lui Aman contra prefacerii arbitrare a vechilor noastre clădiri, devenite un fel de construcții de zahăr de pus pe masa unui banchet solemn, nu-mi erau cunoscute pe atunci, și numai un cerc restrîns de prețuitori se strîngea în jurul reparației, după cu totul alte principii, de poeticul spirit pios al unui Mincu, a bisericuții bucureștene, ridicată în

vremuri de sărăcie de episcopul Stavropolei. Dar în calea mea răsăriau necontenit zidiri, mari și mici, de la ctitoria domnească până la darul smerit al celui umil, „dinar al văduvei“, binecuvîntat pentru tragerea de inimă cu același dumnezeiesc dar al frumuseții, în care se vedea o înrudire, o filiație, o descendență, amestecată, totuși, cu necontenita tendință a rasei de a face și ceva nou, care se cerea explicată. Unde nu putea nemeri arhitectul fără inițiarea în trecutul nostru politic, care-i putea da el singur și scara cronologică și posibilitatea recunoașterii influențelor venite din schimbările de mediu, istoricul familiarisat cu acele vremuri gîcia dintr'o firească intuiție specială. Astfel mi s'a creat în minte răpede, o întreagă scară de derivație și, pe basa ei, un întreg sistem al artei românești, care, pe urmă, corectat și întregit de cercetătorii de specialitate ca d. Gheorghe Balș, a rămas ca basă a oricăror studii de amănunte. Nu mi se va ținea de rau că o spun și, dacă în discursul cu care a fost primit la Academie, nu s'a pomenit nimic de substratul istoric pe care l-am dat unor investigații așa de meritoase, d. Balș, cu care voiu colabora la opera francesă de revelare a artei românești din trecut, mi-a mărturisit amical cît de mult a putut păstra din resultatele mele.

Copleșit de ceia ce izbutisem a înțelege și de ce puteam comunica altora, nu mă oprisem firește și la altceva decît la liniile generale ale arhitecturii și la unele considerații de pură estetică a picturii și sculpturii. Mai tîrziu numai, cînd voiu recunoaste opera pe terenul, așa de nou, al iconografiei, pe care a îndeplinit-o un Mâle și un Gabriel Millet, numai atunci mă va preocupa și această lature, orînduind, ca președinte al Comisiei Monumentelor Istorice, dominată până atunci de excursiile și dejunurile lui Kalinderu, magnificent și aici, ori de interesul tehnic al excelentului matematic Pangratti, o serie de spălături îngrijite care au ajutat esențial cunoașterea trecutului nos-

tru artistic. Şi, peste nesfîrşitul zel, dus şi pănă la cele mai neiertate exagerații, al d-lui I. D. Ştefănescu, pe care l-am cunoscut, la început, simpatic, ca ginere al lui Vlahuță şi mi-a părut rău că nu-l pot urmări pănă la capăt cu stima mea, au răsărit şi dintre străini urmăritori atenți ai acestui capitol de artă în oameni ca dd. Henry şi Grabar. La aşa ceva mă puteam aştepta cu greu c.nd înaintea unei zidiri patinate de vremuri, între țeranii grămădiți în jurul omului care nu venia nici pentru o afacere, nici pentru a li ținea o predică politică, însemnam şi schițam une ori detalii de arhitectură, fără nume pentru mine, pe carnetele pe care mi le-au subtilisat apoi Evrei de la Hotin şi mi le-au răsfoit cu bănuială jandarmi unguri din țara Oltului, crezînd că au dat de urma unui periculos ofițer romîn trimes ca spion.

Am mai deprins cu acest prilej şi ce ştiam tot aşa de puțin ca vechea noastră arhitectură la începutul rătăcirilor mele: epigrafia slavonă și românească, al cării material îl constituie inscripția de pe fațade, de de-asupra uşilor, de pe păreții acoperiți cu fresce, de pe odoarele de metal şi de pe odăjdiile frumos cusute cu aur, a căror cunoștință o căpătam zi de zi, stabilind și aici legăturile care se impuneau. Puțina mea ştiință de slavonește, căpătată fără gramatică, fără dicționar şi fără profesor, a putut astfel să se îmbogățească simțitor, şi, numai atunci cînd scriitorul voia să facă înaltă retorică şi poesie subtilă, trebuia să recurg la ajutorul totdeauna gata al colegului, prietenului şi acum şi cumnatului I. Bogdan. S'a adunat astel puțin cîte puțin, cu cîtă greutate, adesea lucrînd spre noapte, pe lumina cea mai nepotrivită, în graba birjarului. şi a nevoii unui adăpost, întins în brînci pe lespedea umedă, pe care nimeni nu mi-o pregătise cu ceasuri înainte, materialul care va apărea în *Inscripții din bisericile României*, din care au ieşit două volume și o broşură; restul va rămînea să fie sămănat prin deosebite

publicații, totalul meritind să fie reluat, cu tot ce după aceia au dat alții. Aceia cari adese ori se bucurau de tot ce-mi lipsia mie: generali cari aveau la disposiție soldați, fotografi, desemnatori, ori diletanți cari, plecînd cu automobilul, aproape necunoscut atuncea, duceau cu dînșii slaviști experimentați, pentru ca apoi, fără a ținea samă de cît de nesigură e orice întregire, cu literele șterse, cu cele îmbinate, cu cele aruncate de-asupra rîndurilor, să înceapă prin aprigul proces împotriva cui semnalase însăși existența inscripției. E așa de mare rolul divinației, încît, cu toată incomplecta mea stăpînire a vechii slavone, am putut îndrepta de atîtea ori lectura unui slavist, fie și nu îndestul de „științific", ca episcopul Melhisedec, fără a mai vorbi de un Ghenadie de Rimnic pentru Oltenia.

Dar, înainte de orice, cunoșteam, acum, pe omul de la noi. Îl cunoșteam în conversația din biserici, în arătarea drumului, dar și oprindu-mă la hanuri de drumul mare, dormind prin arhondaricuri de o patriarhală simplitate în dangăt de clopote și lătrături de dulăi, cu o legiune de purici călugărești bortilindu-mi pielea, ori bun bucuros că, după ce bogatul proprietar își lua la căderea nopții rămas bun de la mine și se retrăgea singur în castel — ce rari erau primiri ca a d-lui Ghica-Deleni, care de la moșia strămoșească îmi trimetea pe fiul său ca să mă ieie de la Hirlău și mă reținea o zi în mijlocul familiei sale patriarhale, făcînd să ni se aștearnă în vechiul salon al oglinzilor! —, un onest Țigan îmi oferă mie și soției mele, tînără și credincioasă întovărășitoare prin toate coclaurile, un pat de scînduri goale acoperit cu o zeghe aspră. Am întîlnit și cîte un mojic din clasa „cultă" în aceste călătorii de cercetare, — dar și de aceia foarte puțini, centrele mari atrăgînd așa de mult această speță —; la țerani însă n'am găsit decît bunăvoință și o politeță îndătinată care face mai mult decît cinsprezece ani de guvernantă ai celor deprinși în viață

a face o a doua categorie din oamenii cari vorbesc limba țerii și trăiesc oarecum după obiceiul ei (în casa unui mare boier și bărbat politic de frunte, fiul întreba dacă sînt în adevăr Romîn, de vreme ce întrebuințez această limbă „în care tata nu vorbește decît rîndașilor"). Au răsărit multe feluri de a fi țerănist pe urmă, și voiu veni și la acelea, dar un „țerănism" propriu al mieu, ca și un conservatism neclintit în ciuda metodelor revoluționare pe care am trebuit să le întrebuințez față de anume resistențe, l-am învățat acolo, în umbra vechilor ziduri și între oameni cari vorbiau de trecutul nostru prin însăși înfățișarea lor, prin fiecare cuvînt din graiul lor bogat în aceiași măsură ca și cea mai cuprinzătoare de trecut din inscripțiile de de-asupra portalelor.

Un alt om se forma astfel pe neștiiutele din ostenelile zilnice ale profesorului și cercetătorului științific. Și fiecare din cărțile nouă, care se îmbulziau, însemna o etapă a acestei prefaceri în tot mai larga desfacere de orizonturi.

Sate și mănăstiri din România, carte tot așa de necetită astăzi ca și cea mai mare parte din opera mea care nu e de strict caracter istoric — și nu e a mea paguba —, a apărut astfel la 1905. Dar ea nu putea decît să facă a se prevedea lucrul viitor, lucrul imediat, în alte zări.

Era cu neputință să merg pănă la hotarul Bucovinei fără a căuta să urmăresc mai departe aceiași viață trecută, același fel de a trăi actual, dincolo de acest miserabil hotar. Voiu spune aiurea ce datoresc legăturilor cu un om de un mare talent și de o energie rară, care a fost prietenul mieu Gheorghe Popovici. Deocamdată, m'am trezit cu vedenia, peste Molnița, a Sucevei lui Ștefan-cel-Mare. Într'acolo era să mă îndrept singur la cel d'intăiu prilej de vacanță, și cu banii lui Filip cari plătiau publicația precedentă. Pe Statul romîn, trecînd de la un grup de politicieni la altul, l-a privit tot așa de

puțin cheltuiala mea, pe cît îl interesa de puțin resultatul studiilor mele. Și plata pentru „Istoria lui Ștefan-cel-Mare" și pentru broșura despre serbări o refusasem în chipul cel mai hotărît: era să trăiesc însă pentru ca, la bătrînețe, să mi se facă un proces pentru însușirea banului Statului, să mi se arunce în obraz vilele ridicate din acest jaf al Tesaurului public și să se facă glume de cel mai bun gust cu privire la „cei trei regi" pe cari i-am „supt". În viața mea n'am primit nimic de la o munificență regală pe care n'aș fi consimțit s'o accept, și, cînd marele premiu al fundațiilor regale mi-a fost acordat, am rugat pe adiutantul regal să-l treacă Universității pentru a face un fond pe numele copilelor mele pierdute, înlăturînd numele de familie, și cel d'intăiu care s'a presintat pentru a tipări ceva din acest fond a fost un elev de odinioară, devenit insultătorul mieu.

Dar m'am abătut de la înșirarea unor călătorii care, acum, nu se mai făceau din voința mea, ci din fireasca înlănțuire a împrejurărilor, ca toate lucrurile bune și de folos, care nu trebuie să vie de la impunerea din afară, ci de la o nevoie internă sau din însăși logica lor proprie.

În Bucovina m'am dus, într'o a doua călătorie, singur singurel. Am petrecut cîteva zile în Suceava la profesorul Eusebiu Popovici, într'o vastă locuință fără stăpînă, unde am putut cunoaște și pe un bătrîn foarte alb, cu înfățișarea blajină, de o modestie fără păreche, care era Vasile Bumbac, contemporanul lui Eminescu și autorul unei poeme în care e același ritm, același clocotire de viață nouă venind din adîncurile înseși ale neamului. Foarte neegal, adesea imitator și mai palid al lui Alecsandri, el întrodusese în povestea descălecării Moldovei, nu numai o inspirație istorică de o perfectă autenticitate, dar și tot ce se păstrează ca voie bună, ge-

nerositate şi prietenie în ospeţele şi petrecerile mindrilor ţerani bucovineni.

Apoi am făcut drumurile mele până şi la cea din urmă bisericuţă, inodînd seria acestor clădiri de aceia pe care o puteam stabili pentru o Moldova rămasă liberă. Mergeam neştiut, fără legături cu lumea locală sau căzînd in mijlocul ei pe neaşteptate în toiul unor pregătiri de serbători, ba chiar aducînd acasă pentru aceleaşi zile ale Paştilor pe fetiţa parohului, ca la Voroneţ, ori luptîndu-mă pe alocurea eroic cu birjarii evrei, nespus de rufoşi şi vorbareţi, cari păreau gata să se ucidă pentru favoarea de a avea în corabia lor ruinată pe „popa" cel străin,— *Hochwürden*, dacă vă place—, ca să fiu tratat prin peşteri de cîrciume cu ceaiuri infame pe care le vărsam pe ascuns ca să nu se supere patronul, plin, de alminterea, de toată bunăvoinţa. La Suceviţa, primirea mea causă o vădită jenă, aceasta pentru că se aştepta un profesor austriac, un *adevărat* profesor de Universitate, de la Cernăuţi, Kromayer, cercetătorul cîmpiilor de luptă ale lui Hannibal, care a şi sosit, împreună cu soţia sa, Greacă de origine, şi s'a învrednicit, evident, de toată atenţia cu care un popor robit îşi primeşte stăpînii. De şi am întîlnit, ca la Straja, până unde înaintasem in cursul călătoriei moldovene, preoţi aşa de legaţi de neamul lor, şi prin studii spornice, cum era Dimitrie Dan, un viitor coleg de Academie, am căpătat impresia, pe care nu m'am putut opri de a o manifesta, pricinuind supărări pe care aş fi dorit să le pot evita, că aceşti oameni înstăriţi, în bune legături cu oficialitatea austriacă, dar, in schimb, în rivalitate cu învăţătorii săraci, cari erau dispuşi să se alipească unei iuţi politici de răsturnare ca a lui Aurel Onciul, au prea puţine legături cu sătenii, cărora li se înfăţişează ca un fel de boieri ai lui Dumnezeu în mijlocul îngustării gospodăriilor săteşti obişnuite.

Iar la Cernăuţi, în Capitala micii ţeri rupte de la noi,

și mediul intelectual era în mare parte conrupt, corespunzînd astfel cu tot ce era așa de străin, așa de urît imprumutat și de pedant executat în biserica metropolitană, dormitînd supt calota ei greoaie, în fațadele de un fals clasic al unor edificii publice, în localul gardei militare care-și înșira chipiile înalte, în chiar pretențiosul și masivul edificiu al unui covirșitor Palat metropolitan, de o nenorocită inspirație vienesă, vecină cu aceia pentru sinagoge, în care un blînd și bun bătrîn, „alb ca oaia" și sfios ca dînsa, fostul profesor universitar Vladimir de Repta, din răzeși înobilați de Austria, lunecînd tiptil ca un șorecuț care vede numai capcane în toate colțurile, mă înștiința cu zimbetul ștersilor lui ochi albaștri că pentru a căuta în Archivele sale pline de procese in românește ale vechilor preoți, e necesară o autorisație de la Viena însăși, și, înapoind la otel visita, cu elegante mișcări în rasa lui de mătasă, încuia, împreună cu dosarele pe care cutezasem a le răscoli fără patalamaua cesaro-crăiască, și notele pe care apucasem a le lua.

Voiu arăta pe urmă cum m'am plătit de cîtă prietenie întîmpinasem, prin poftirea la Iași, pentru o exposiție anume organisată, a sute de Bucovineni, cari dovediră că, nu numai între studenții cu șăpci roșii, haine cu brandenburguri și nasuri nemțești ciocîrtite, cari, împărțiți între boieri și democrați, erau gata să tragă oricînd sabia ca să scrie cu dînsa hărți pe obrazul colegului, dar și mai adînc, între oameni fără pretenții culturale, se aflau suflete sigure și viteze, care nu împărtășiau veșnicele temeri și nu manifestau indescriptibilele reserve ale celor asupra cărora se întinsese interesata bunăvoință a unei cîrmuiri de usurpație. Și se va vedea cum, de pe urma căror grele păcate un funcționar romîn în uniformă de gală îmi va presinta la Ițcani, supt amenințare de temniță, decretul care-mi interzicea „für beständig", „în chip permanent", intrarea în Bucovina.

Mă întorceam de acolo cu o bogată recoltă de trecut, cu conștiința că țeranul din acea Moldovă-de-sus a rămas ceia ce fusese în vremile de libertate, păstrînd neschimbate limbă, port și obiceiuri și gata a reveni la noi așa cum gospodarul împiedecat o vreme de a răsbate acasă se intoarce la însăși vatra sa, și cu fiorul nopții de Inviere petrecută la Putna în mijlocul celor cîțiva călugări ațipiți în strane ca niște umbre negre din alte veacuri, pe cînd la ușă, în așteptarea cuvîntului care desleagă și chiamă, se îmbulzia frontul lungilor cojoace albe și fîlfîitul pletelor revărsate pe umeri, iar vechiul clopot suna, din turnul refăcut de Vienesi, a glorie și a viitor.

Tot în 1905 a apărut astfel, la cîteva luni după ce Iosif, în retragerea bucovineană pe care o căutase pentru a fi străbătut de același fior, scrisese în versuri povestea despre Ștefan-Vodă, *Neamul romănesc în Bucovina.*

Dar acum de această raită în Moldova austriacă se legase de la sine, în acele zile de primăvară, o alta în Moldova rusească a Basarabiei.

Eram în casa de la Noua Suliță a d-lui Nicolae Flondor, al cărui frate, atunci încă tînăr, Iancu, conducea cu autoritate politica națională în țerișoara sa, cînd, cu cel mai nou roman de Anatole France pe masă, ni-a venit în minte amîndurora că s'ar putea merge și dincolo de granița, așa de apropiată, a celeilalte Împărății. Eu aveam un pașaport luat de la consulatul nostru din Cernăuți, pentru orice împrejurare, iar d. Flondor un simp u bilet de trecere de la poliția de frontiera. Astfel, înfruntînd cu încredere riscuri neaparate pe o vreme cînd Rusia se frămînta dureros, de la o înfrîngere la alta, cu micul vecin galben din Extremul Orient, am intrat în larga lume, mai mult fără drumuri, care se întindea, aproape netedă, până la apa vastă a Nistrului, unde era să rămîn, dar în ce condiții, fără tovarăș și fără sprijin, cu vitejia tinereților mele nesocotite!

În tovărășie am mers deci la Hotin, stîrnind o mare emoție între Evreii locali, cari au aflat instantaneu cu toții sosírea unui „grois purăț“, a unui „mare boier“, am contemplat rătăcana murdară de la Bălți, am străbătut buruienile înalte care duceau, printr'un ținut de vechi răzeși mîndri, la Soroca, și, părăsind otelul în care ploșnițele erau admise ca niște camarazi de zi, nu numai de noapte, care e, prin acele meleaguri, cum se știe, a lor, ne-am îmbarcat pe „parohodul“ plin de sărăcie palestiniană, nespus de guralivă, pentru ca, după ce cu toții s'au fost coborît pentru obișnuitele combinatii în pintecele soios al vaporului, să privim jocul lunii pe apă și întrecerea privighetorilor de pe ambele maluri îmbălsămate de floarea sacră a teiului. De la Vadul-lui-Vodă am luat-o în chibitci spre Chișinău și ne-am odihnit in largile odăi curate ale „gostiniții“ *Svițera*, demnă de amintire pentru paturile fără insecte nocturne. Acestea toate nu fără a fi trecut prin inspecția jandarmilor din cale, cari consideraseră cu cea mai mare atenție sticluțele cu lichide multicolore din cutia de toaletă a boierului bucovinean și fără a fi așteptat la Bălți o zi întreagă sentința poliției pentru că se găsise la mine o bună hartă a Basarabiei, dăruită de un Polon amabil în tren, cu insemnări de distanță, pe dos, scrise, din fericire, rusește. Din prudență, ca să nu compromitem pe nimeni, într'o vreme cind trenurile cărau, dintre ai noștri, disprețuite victime umane pe cîmpiile însîngerate și împuțite de hoituri ale Manciuriei, n'am fost schimbat un singur cuvint romănesc cu un singur Moldovean din partea locului, de și, cum se va arăta în altă parte, contactul mieu cu acești frați de mult uitați fusese destul de strîns, și de multă vreme.

D. Flondor luă de la Chișinău trenul de Iași ca să se întoarcă la grijile sale de acasă, iar dorința de a vedea și cetatea lui Carol al XII-lea, Benderul, vechea noastră Tighină, mă îndemnă să ma îndrept, singur și fără să

știu o boabă rusește, spre aceastălaltă cetate de pază a Nistrului moldovenesc. În vagon, călători cari știau romănește au prins să mă descoase, și un domn Mimi a crezut că e mai bine pentru toată lumea ca această visită să aibă un caracter oficial, pe care, bine înțeles, eu nu-l dorisem de loc. Am fost deci suit în trăsură, dus la ședința „zemstvei", în care cîte un discurs lunguieț și latăreț se intercala patriarhal între două ceaiuri strecurate prin ocnița sobei din odaia vecină, apoi m'am gasit trecut după vre-o două ceasuri la un otel, ca sa fiu ridicat de acolo cu trăsura, a doua zi, și expediat fără să fi văzut „creaposta", cetatea, de-a dreptul la stația de tren de la Caușani, unde un jandarm numai burtă alerga de moarte după trăsura Moldoveanului mieu. Și, apoi, cu un coleg rus, profesor într'un fund de stepă, care va răsări la București pe cîteva zile, în sunetul adormitor al apei care cînta în samovarul lui, între țăcăniturile roatelor, m'am trezit la Reni, la Galați. Niciodată căsuța noastră națională nu mi-a părut mai albă, mai voioasă, mai cochetă și mai plină de prietenie decît în ziua aceia.

Neamul romănesc în Basarabia a ieșit încă din 1905, cetit ca și celelalte părți ale călătoriilor prin care descoperiam Romînilor țara cea mai necunoscută, a lor și a moștenirii lor, dar, ca judecată, ea s'a învrednicit numai de cîteva pagini otrăvite, în revista de la Iași a d-lui Stere, iscălite de d-rul Cazacu, care-mi arunca în fața ironicul său despreț pentru că ici și colo facusem glume, fara răutate, asupra unei populații neromanești, de un aspect fără îndoială comic, și nu din vina mea, care avea legături de care nu puteam să mă preocup, cu concepțiile sociale ale criticului.

Peste cîteva luni începea drumul de explorare în Ardeal, care va ținea mai mult timp și, legat și el de ne-

plăcerile sale, îmi va aduce o nouă revelație, și una din cele mai bogate și mai puternice.

Cea mai mare parte din regiunile străbătute astfel îmi erau cu desăvîrșire necunoscute, și mulți dintre Ardeleni, dacă nu cei mai mulți, deprinși a trăi fiecare în locul lui, n'aveau nicio noțiune despre dînsele. Era, oricum, cea d'intăiu visiune complectă a acestui Ținut românesc, așa de întins și de frumos, în care, cu o stare de spirit care din nenorocire a dispărut aproape cu totul, se putea constata necontenita întindere a neamului persecutat. Două volume de descriere mi-au ajuns abia ca să înfățișez toate aceste priveliști, din Brașov până la Sighetul Maramurășului și de la Sătmar până la granița secuiască a Moldovei. Pretutindeni încercam, ca și pentru România liberă, ca și pentru Bucovina și Basarabia, să leg necontenit trecutul la care lucrasem cu acest present plin de speranțe.

După ce terminasem acest greu, dar rodnic examen al întregului pămînt românesc, și vecinătatea lui a întrat în preocupațiile mele. Legăturile cu lumea de peste Dunăre le începusem prin scurta visită în Serbia; Bulgaria, Constantinopolul, de care așa de mult fu eserăm legați ın trecut, mă atrăgeau. Și astfel am cercetat în aiu țara vecină, unde am găsit muncă și ordine, o democra,i țerănească pe care alții erau s'o descopere numai pe urma prin campania din 1913. Constantinopolul lui Abdul-Hamid l am visitat, după o desilusie la Adrianopol, devenit cu totul neistoric, afară de frumoasa moschee a lui Selim, loc de loc; ici și colo amintiri române, i se împletiau pe ziduri negre părasite ca la cel Șepte Turnuri, unde slovele chirilice ale vechilor dureri erau incă visibile.

Toată această informație noua, culeasă la fața locului, îmi dădea curagiul, care-mi lipsise atita vreme, de a încerca să reunesc în priveliști de ansamblu observațiile mele, întregindu-le cu ce cuprindeau izvoare încă nestu-

diate sau văzute numai în treacăt. Capitole întregi de viaţă românească se puteau scrie pe basa materialelor cu străduinţă adunate şi cunoaşterea aşa de folositoare a trecutului se putea presinta într'o formă legibilă lumii, care începea să prindă gust la cartea scrisă în româneşte,— şi la altă carte românească decît produsele unei literaturi veştede, dincolo de care nu se vedeau încă valorile ce se ridicau şi la a căror popularisare am avut şi eu o parte.

Multă vreme suferisem de contactul cu publicul cel mare. Nu cred să fi ţinut, ani de zile din tinereţa mea, altă conferinţă decît aceia de la Iaşi în care mă luptam contra artei tendenţioase. Dar invitaţiile de a colabora la programul Ateneului Romîn, ale cării manifestaţii de iarnă, luate prea mult în batjocură de spirite uşoare, atrăgeau un public foarte numeros şi de o perfectă cuviinţă, mă îndemnasera să vorbesc de subiecte istorice sau să încerc, pe temeiul unei lungi experienţe de cetitor, să arăt care sînt cărţile a caror lectură trebuie să fie aceia a oricărui om cult. Ideia Adinei Olănescu de a chema la împărtăşirea cu din ce în ce mai vioaia şi mai încrezătoarea cultura romaneasca pe femeile, atît de inteligente, dar atît de rău orientate, ale clasei de sus, m'a făcut conferenţiar pentru acest auditoriu, cu totul nou, care nu se va mai întîlni astfel, în acest numar şi în această dispoziţie, niciodată. El cerea de sigur să afle nu numai istoria veche, pe care, după cererea altui grup, am expus-o, reunind aceste lecţii, prin care mă întorsesem la un domeniu parăsit odată cu Universitatea, în *Notele unui nespecialist asupra istoriei antice,* dar şi lucruri pe care poate nici nu le bănuise, zestre adevărată a neamului lor. Aceasta însă impunea în acelaşi timp cui îşi dădea samă de împrejurări şi o anume atitudine, anume mijloace de formă, care trebuie animată de poesie ca să afle astfel

drumul la inimi deschise, cum am văzut-o îndată, și celor mai nobile sentimente.

Se putea vorbi cu folos despre mormintele Domnilor de pe vremuri, cu toată melancolia pe care o trezește de cele mai multe ori soarta lor, de zilele învrîstate cu multă nesiguranță și suferinți ale soțiilor acestor stăpînitori, de arta vremilor care nu înfrumusețau decît ce era de folos pentru îmbogățirea sîntesei de basă, de aspectele felurite ale unei societăți atît de interesante, căreia liberalismul „pașoptist", ajuns la deplina biruință, chiar și în spiritele conservatoare din tradiție, îi păstra încă sentimentele zilelor de nervoasă răsturnare. Era o întreagă operă de reabilitare a acelor vremi întăiu atacate violent în numele „ideilor noi", apoi lăsate sistematic uitării, numai cîteva figuri eroice, fără mediu, plutind de-asupra acestor ape părăsite. Îmi dădeam sama la fiecare nou contact cu acest auditoriu că lucrurile pe care le spun mișcă și că, din ideile exprimate, cele de căpetenie rămîn. Obiceiul romănesc de a veni la început cu foarte mult entusiasm pentru ca încetul pe încetul participarea așa de călduroasă să se retragă, nu se verifică data aceasta, și-și poate închipui oricine care putea fi satisfacția cuiva care nu căuta în aceste prilejuri o simplă transmisiune de cunoștinți istorice.

Astfel s'a alcătuit cartea, de o adevărată introducere în istoria noastră culturală, pănă atunci neatinsă — iar peste un sfert de veac niște tineri increzuți erau să anunțe cu o obraznică solemnitate că de la ei, contra mea, începe cercetarea istoriei culturale a Rominilor—, pe care o compun trei părți: cea d'intăiu, dînd aceste capitole răzlețe, capabile de a interesa și prin evenimentele, prin amănuntele biografice la care se raportă, cea de-a doua, care, hrănită de experiența făcută în lungul și în latul țerii, încerca sîntesa vechii noastre arte; cea de-a treia, în care se vor-

bia despre activitatea economică a trecutului („Negoţul şi meşteşugurile în trecutul romănesc").

Cele două părţi din urmă vor fi reluate apoi după evenimentele din 1913 în lucrări întinse, dînd toată documentarea şi întinzindu-se şi asupra ultimului element de umilă frumuseţă, ca şi asupra celei mai sărace din breslele vechilor noştri meşteşugari, dar basele erau puse încă de atunci, de la aceste conferinţe pentru femei al căror spirit răpede înţelegător trebuia cîştigat pentru opera de totală renovare a societăţii noastre, şi noi cercetări m'au încredinţat că n'aveam nimic de schimbat în ideile generale care se desfăcuseră de la sine.

Conferinţile despre Doamnele noastre s'au întregit apoi cu alte studii despre viaţa femeiască, formînd volumul „Viaţa femeilor în trecutul romănesc" din 1920, care, supt titlul „Femeile în viaţa neamului nostru", s'a bucurat şi de o a doua ediţie, peste doi ani.

Putinţa de a continua în această direcţie a prelucrărilor întinse mi s'a dat peste puţin prin intemeiarea tipografiei mele de la Vălenii-de-Munte.

XVIII.

Adapostul din Valenii-de-Munte

Ziarul mieu, a cărui istorie va intra în capitolul următor, cerea cheltuieli pe care, cu toată îngăduinţa „Minervei", cu greu le-aş fi putut lua şi mai departe asupra mea. N'am avut niciodată necugetata aplecare la datorii care deosebeşte pe intelectualul romîn şi fireşte nu puteam face obişnuita socoteală că, ajungînd la guvern, îmi voiu putea plăti cu vîrf şi îndesat tot ce voiu fi imprumutat în oposiţie. Bani străini m'ar fi apăsat prea greu pe mine, cel rămas supt atîtea raporturi aşa de mult în urmă. Chiria crescută pentru căsuţa din Str. Buzeşti, unde mă pirjoliam în caldele nopţi de vară, îmi ajunsese cu mult peste mijloacele mele.

Într'o vară din anul 1908, o invitaţie a cumnatului mieu Ştefan Bogdan, al cărui socru, Duro, representa una din ultimele rămăşiţe ale burghesiei balcanice instalate în podgoria noastră, cu cîrciuma ei orientală, cu banul de dat împrumut şi cu magarul Pindului, mă duse la Valenii-de-Munte, localitate al cării nume abia-l prinsesem din pagini de cronică. Nu era pe atunci nici cale ferată, aşa încît de la Ploeşti se pornia pentru vre-o două ceasuri de înaintare înceată în vechile trăsuri ce sunau de-a lungul văii Teleajenului din clopote pentru a speria pe lupi şi a înştiinţa pe hoţi; nici podul de la Drajna, legînd cu cele două linii ce ţintesc una spre Ţara Bîrsei, la Cheia,

alta spre Bîscele Buzăului şi Muntele Siriului, nu era încă întins. Un patriarcalism desăvîrşit, fără prăvălii în stil românesc cu coperişuri da aramă, cu stîlpi estetici şi altă podoabă pretenţioasă şi inutilă, stăpînia localitatea unde, în margenea mănăstirii din secolul al XVII-lea, cu şirlăul ei de Ţigănie mai mult sau mai puţin inălbită, şi a dungii de dugheni pitite supt umbrare, vegetau familii pe jumătate ţărăneşti venite în parte din Ardeal şi păstrînd in graiul lor ceva din particularităţile de vorbire ale locului de origine. Era aici o pace, o bună înţelegere românească, o armonie întîrziată, fără niciun amestec de populaţie străină, care cuceria îndată, ca şi încunjurimea, pe care am străbătut-o în cîteva zile, descoperind tot ceia ce se ascundea necercetat în bisericile şi mănastioarele, în casele de moşneni înstăriţi de bielşugul prunelor din acele batrîne sate.

N'aş fi gîndit că voiu fi prins şi păstrat durabil în acest loc prielnic gîndului şi lucrului. Cel purtat prin multe locuri nu părea că poate prinde rădacină pe un pămînt aşa de îngust, unde totuşi zările erau mai libere decît aiurea. Cadea atunci, prelungindu-se din zi în zi, una din acele mucede ploi de Iulie cu care e darnic muntele nostru. Şi nu cetisem nici îmbietoarele rînduri ale lui Vaillant din a lui „Orografie“ de pe la 1840, pe care aşa de frumos le-a tradus apoi neuitatul mieu tînăr prieten Vasile Bogrea pentru unul din „Calendarele Neamului Românesc“. Dar, cum stăteam să plec, bălanul birjar sprinten al cărui nume il arăta Ardelean, Tohăneanu, îmi spuse cu prietenie ţărănească ce bine ar fi pentru localitate dacă ar avea la îndemînă pe cineva ca mine (nu ştiu cine-i va fi dat ideia, foarte exagerată, despre valoarea mea, care stătea doar într'o intăie alegere, la Iaşi, ca deputat). L-am întrebat unde aş putea să mă aşez pentru a îndeplini această măgulitoare funcţiune de patron al Vălenilor, până atunci aşa de străin pentru mine. Şi el mi-a arătat o li-

vadă plină de buruieni, în care copacii, de multă părăsire, stîrpiseră și o căsuță simpatică in dărăpănarea ei, unde în ultimul timp stătuse o vrăjitoare care dădea în cărți și împrumuta cu dobîndă, ceia ce firește mi se va cere în primele timpuri și mie, în calitate de succesor și moștenitor al specialității. În față, la căderea serii, un cimitir vechiu scînteià de luminile la morminte și răsuna de bocetele femeilor îngenunchiate. Iar, atături, într'un fel de hardughie povîrnită, sunau pe tinichea ciocanele lui Moise, singurul Evreu al localității, descălecat cu mulți ani în urmă tocmai de la Mihăilenii moldovenești ai lui Vodă-Sturza, și atît de vălenar prin obișnuință, încît, văduv, se îngrijia de copii cari se chemau Filip și Mîndruța, singură mica ei soră Rașela amintind o religie de care tinichigiul, nepurtat de mult pe la sinagogă, era aproape cu totul despărțit.

Mi s'a spus că în adevăr acel colț de sălbătăcie, așa de părăsit încît nici cînele, frumosul dulău „Haiducu", pe care l-am adoptat, nu mai lătra la străinii cari intrau în voie ca în multe livezi fără stăpîn, e de vînzare și că prețul, de vre-o patru mii de lei, trebuie plătit în mîna unui pîrlit de fotograf care se află la Ploești.

Fotograful era evident aproape, romantismul acestui colț de pustiu mă atrăgea, fiica mea cea mare avea grabnică nevoie de aier, de necontenit aier,—și ce frumoasă era aici imaculata iarnă, cu sărutul soarelui clar pe ghiață, cu pitorescele cortegii ale irozilor mergînd foarte serioși, ca în Botoșanii miei, din casă în casă! —, dar era o mică dificultate. De unde cei 4.000 de lei, și de unde tot ce mai era de nevoie pentru ca în odăile goale de mult să se poată așeza o viață de familie și o groază de cărți fără care această retragere la țară ar fi fost o sinucidere?

Mi se vorbise mai de mult de intenția pe care o avea Haret de a se scrie Istoria Bisericii românești. Subiectul nu mă atrăgea în deosebi, iar cercetările preliminare îmi

păreau foarte grele, cum şi erau în adevăr. Părăsisem gîndul, şi de sigur fără oferta lui Tohăneanu n'aş fi primit nici pentru acest lucru o recompensă bănească. Aşa însă mi-am călcat pe inimă şi am acceptat. Peste cîteva săptămîni fotograful îşi primia plata şi începeam refacerea căsuţii, care era pentru mine la început numai un loc de retragere. Puteam să petrec o noapte acolo cu atunci tînărul mieu elev Lăpedatu, bucuroşi amîndoi de atîta alb pe părete, de atîta miros de proaspăt, de absoluta tăcere căzînd de sus din stelele limpezi. Vechiul coleg de la liceul din Iaşi, d-rul Pîrvu, era medicul oraşului, şi, seara, în grădiniţa pe care am cumpărat-o acum, pentru fondul de cărţi populare „Cuvîntul", se aduna familia lui, a farmacistului Müller şi alţi cîţiva localnici, serviţi cu berea „tutungiului" Anastasescu, pe cînd de aproape, de la „Zăneasca", din casa boierească suită sus pe o basă de ziduri arhaice ca într'un colţ de Dalmaţie, formidabilii dulăi ţineau hangul veselilor lăutari din „Strada Artiştilor", plină ciucure de istorică ţigănie. Era ceva de creat în acest colţ de lume pustie.

Şi astfel povara chiriei şi lipsa de bani a ziarului mi-au dat ideia de a mă muta cu totul aici, întemeind cu bani de la prieteni, deveniţi acţionari — şi ce mari contabili am avut, tot unul şi unul, perfecţi la socoteli, dar fără niciun ban în casă Sîmbăta, la plata celor trei sute de lei aur ai lucrătorilor prieteni! — ceia ce de mult visasem: tipografia mea, şi pentru acest ziar, dar şi pentru o largă editură românească.

Vedeam în încă tînăra mea închipuire orăşelul schimbîndu-se: străzi largi s'ar fi deschis spre gara încă neterminată, casele lucrătorilor s'ar fi clădit pe ambele margini; o baie, o sală de adunare, o bibliotecă populară, pe care am şi întemeiat-o îndată, ar fi dat caracterul cultural noii alcătuiri, pe care o speram încunjurată de simpatia activă a oamenilor în mijlocul cărora era să mă aşez.

N'am putut face nici într'un sfert de veac, pe departe ceia ce visasem în momentul cînd m'am hotărît să mă închid în Vălenii-de-Munte, departe de un mediu în care sprijinul moral nu-mi lipsia de mult, dar așa de puțini mă ajutau să pun basa materială neapărată pentru urmărirea scopului mieu. Dar subscriitorii se găsiseră, și încă răpede, capabili de a-mi da capitalul trebuitor pentru ridicarea zidurilor și procurarea mașinilor. Bunii meșteri, plini de tradiție, ai localității lucrau de zor la isprăvirea clădirii începute în primăvară, și astfel, de Paști, în anul 1908, eu puteam să privesc zidirea isprăvită și, așteptînd pe meșterii miei, cari, cu Nicolae Stroilă și Constantin Onciu în frunte, îmi veniau de la vechea tovarășă „Minerva", mă încîntam in gradinița din fund supt pomii în floare, priveliște pe care n'o mai văzusem din copilăria mea botoșăneană, de aburirea vîntului proaspat al dealului și de ușoara musică a albinelor scormonind în florile prunilor numai o zăpadă. O mulțămire care nu se poate rosti prin cuvinte-mi cuprindea trupul și sufletul întreg. Solemn, impresionat, curierul fără uniformă aducea în acest loc depărtat de vuietul politicei bucureștene maldarul de corespondență al ziarului mieu.

Inaugurarea mi-a adunat pe toți prietenii. Gustam mîndru ciudata simfonie pe care o făcea motorul american cu detonație, ale cărui pîcîieli le ascultam, le pindiam cu grijă și de la distanță în primblarile mele și uruitul greoiu al rangelor de fier din cele două mașini luate în parte pe datorie și din care una, în viață și astăzi, poartă data Războiului pentru Independență.

Cea d'intăiu publicație mai întinsă, a carii frumoasă înfățișare era o datorie de onoare pentru noi toți, cari știam ce a fost și ce este „Minerva", a fost firește „Istoria Bisericii", care-mi plătise casa. Se tipăria în același timp cînd în odăița de lîngă culoarul în care-mi grămădisem cărțile indispensabile, celelalte fiind depuse pentru ani de

zile la Liga Culturală, închegam paginile manuscripte ale lucrării.

Ușor nu era nici intr'o privință. Simbătă seara, tragedia plăților, care cu valuta de atunci, nu intreceau — am spus-o — cu mult trei sute de lei. Contabilii cei adevărați eram eu și soția mea, contabilul de formă din odăița de sus, de-asupra tipografiei, avind doar sarcina „științifică" de a constata prin metodele specialității sale un „ciștig" din care eu nu găsiam nimic in saltarul-cassă al biroului moștenit de la călugărul Varahiil. Dar in fiecare seară desperatele lătrături ale lui „Haiducu" păreau că anunță asaltul unei bande de hoți, și din cind in cind, impreună cu corul nocturn al găinilor mele, se auzia căzătura fatală in pivniță a unui iepure de casă, speriat de salturile apărătoare ale dulăului. Și vintul părea că va străbate prin păreții de paiantă. O, nu e ușor să te faci țeran la treizeci și șase de ani! Numai, grămădiți in două cămăruțe și cu bătrina mea mamă, patru copii dormiau somnul vristei lor fericite.

Fusesem invitat să dau conferinți asupra trecutului armatei noastre. Ele se țineau undeva in Calea Victoriei inainte unui auditoriu de ofițeri. Am putut constata incă de atunci cit de ințelegători sint ei la orice problemă, chiar cind nu atinge de-a dreptul cariera și preocupațiile lor. Poate de aici a ieșit ideia de a mă înscrie între colegi pe cari abia i-am cunoscut în treacăt, ca pe interesantul bătrîn basarabean Arbore, icoană de stareț istovit de posturi supt coama de vechiu revoluționar, pe care-l prețuiam și ca presentator pentru Academia Romină al patriei sale celei mici, ori pe magistratul Oscar Niculescu, cu care era să mă întilnesc pe scaunele Senatului, ca profesor cu anul—cum a rămas obiceiul—la Școala superioară de războiu. Dar din acele citeva conferinți duse mai departe, intăiu până la moartea lui Mihai Viteazul, apoi și pană la epoca Regulamentului Organic, a ieșit cea

d'intăiu istorie a luptelor noastre, la care, din punctul de vedere al însuși organismului luptător, s'au adaus pe urmă adîncitele cercetări de specialist ale generalului Radu Rosetti.

Putința tiparului făcu să ma gîndesc la întregi serii de publicații, care, foarte puțin vîndute, de librari cari nu știau să recomande o carte, se acumulau îngrijorător în depositul tipografiei, până ce ocupația germană le va distruge cu grămada, puind capăt în acest chip violent și salbatec unui mare vis de editură.

Am dat astfel, crezînd că se pot gasi cetitori pentru cărticica ieftenă, un șir de conferinți ținute în deosebite părți al țerii, pretutindeni în legatură cu trecutul, cu tendințile și posibilitățile locale: „vadul" de la Rîmnic, mănăstirea de la Sinaia, Dunarea de la Giurgiu, — și s'au adaus și altele, ca aceia despre naționalismul lui Nicolai Balcescu, despre rolul tradiției în creșterea femeilor romîne", conferința ieșană, stenografiată, despre nevoia întregirii cunoștinților istorice. Era vremea, cum se va vedea, în care secretarul Ligei Culturale avea datoria de a duce peste tot locul în același timp critica severă a lucrurilor de atunci și convingerea, adînc înrădăcinată în spiritul mieu, că și un alt fel de viață se poate.

Cum se începuseră, încă de la 1907, cursurile de vară de la Vălenii-de-Munte, al căror rost voiu căuta să-l luminez în alt capitol, cîteva din multele lecții de acolo, în general pierdute, și-au găsit locul în acest îndrăzneț șir de tipărituri, precum „Viața românească a Ardealului", despre care nu se vorbise de la „Părțile alese", de un caracter solemn, erudit, constituțional și juridic, ale lui Bariț, sau despre „balada populara romanească", a cării împarțire în cicluri am încercat-o, și le mențin așa și pană astăzi (1910), ca și despre portul popular romănesc, care până atunci nu fusese înfățișat în capitolele lui locale (1912),

întregindu-se astfel pe încetul acea enciclopedie românească a cării noţiune mi se impunea tot mai mult. Pentru Liga Culturală am început apoi o serie de calendare care dădeau culegeri de articole despre ceia ce privia viaţa noastră naţională întreagă, cu însemnarea evenimentelor din cursul anului: va veni poate vremea cînd un istoric literar cu interes pentru spiritul vremii se va opri şi asupra acestor osteneli pe care nu le-a întrerupt vremea.

Atît de uitata literatură mai veche mă interesa, şi nu numai din punctul de vedere al istoricului, care adăusese, în 1904 încă, la cartea răspinsă de Academie vre-o două sute de pagini, intitulate „Istoria literaturii religioase a Romînilor până la 1688", în care se începea cu cele d'intaiu traduceri ale cărţilor sfinte, pe care le porniam supt impresia unuia din ascuţitele studii de filologie ale d-lui Candrea, cu cei d'intaiu ani ai secolului al XV-lea, cînd se exercitase asupra Romînilor din colţul între Maramurăş, Ardeal şi Moldova influenţa propagandei vulgarisante a husiţilor, — teorie pe care filologia d-lui O. Densusianu şi a elevilor săi continuă, fără dreptate, s'o încolţească din timp în timp.

La 1907, am avut ideia de a interesa cercuri mai largi în cunoaşterea literaturii care precedase pe aceia pe care, cum se va vedea, o recomandam aşa de călduros în revista „Sămănătorul", revistă ce mi se încredinţase, şi-i dădeam o altă direcţie decît cea de la început, încredinţându-se că nu faceam niciun act revoluţionar, ci intram în tradiţia de mai multe ori seculară, a scrisului nostru celui sanătos şi durabil. Am facut deci încercarea unor cursuri de seară la Facultatea de litere, şi succesul m'a încurajat: venia mult tineret şi se adăugia şi altă lume în acea „sală numarul patru" în care de peste zece ani de zile îmi făceam cursul obişnuit; am ajuns a stîrni şi unele gelosii, cu cereri formale de a se interzice o asemenea concurenţa ilegală.

Redactîndu-mi acasă conferințile, am putut să dau încă din 1907 întăiul volum din „Istoria literaturii romîne din veacul al XIX-lea în legatură cu desvoltarea culturală a neamului", ducînd expunerea până la 1840. Am continuat apoi, de și conferințile serale se opriseră. Al doilea volum, atingînd și anul 1848, a ieșit tot în București, la „Minerva". Iar pe al treilea, până la 1866, îl lucram în ceasurile „libere", tipărind încet, bucată de bucată, în măsură ce făceam lucrul, în tiparnița mea proprie. Chiar în acest an, după o așa de lungă întrerupere, am căutat să pornesc, după reeditarea, și prefacerea în parte, a cărții care cuprinde veacurile anterioare — și voiu spune eu ce dificultăți care mă țin în loc —, prelungirea după „noua direcție" a „Junimii". Căci multe păreri false s'au încetățenit asupra acestei perioade, prin anume interese, răpede servite de inerția publicului și, pentru învățătura vremurilor desorientate de azi, sînt încă de deschis unele perspective.

Textele inse i mer tau să fie presintate din nou, pentru acest secol al XIX-lea care abia se închisese, lasînd o neclară m ștenire așa de bogată. Astfel cetirea prin ziarele care odinioară serviau așa de mult ca singurul mijloc de tiparire si preocupațiile de istoria religioasă pe care o scriam m'au făcut de am publicat, fără să am in vedere un public anume, cîteva frumoase predici, dintre car una și a ultimului representant al curentului de cărturărie călugărească paisian, schivnicul de pe Scaunul metropolitan din Iași, fostul profesor și dascăl de cîntari, neobositul iubitor de cărți Iosif Naniescu, a cărui gîrbovă umbră albă o văzusem în strana catedralei pe care izbutise a o duce la capăt („Cuvîntari de înmormîntare și pomenire din veacul al XVII-lea până la 1840"; 1909). Poate că ar fi găsit în aceste sincere, calde și pioase pagini oarecare îndreptări cuvîntătorii bisericești de atunci, căci era și o tendință de „revoluție" religioasă, întrupată

atunci în arhimandritul Scriban, obiectul celor mai mari speranțe, ale cărui predici pline de viață vie, și de o așa de bună formă literară, se tipăriau la Vălenii-de-Munte. Dar și aceste ediții de texte cu cheltuială de bani, fără a mai pomeni atenta muncă de editor, zburau zădarnic în vîntul patimilor, care singure erau o realitate.

Întimplarea, care de atîtea ori mi-a fost peste măsură de prielnică, era să mă aducă a tipări, cu aceiași indiferență pentru acoperirea cheltuielii, una din cele mai prețioase carți din tot trecutul nostru. Nu mai știu în ce legatura, plecînd de la Botoșanii copilariei mele, ajunsesem cu niște tovarăși la Coșula, unde un mic spital se găsește singur în cuprinsul frumoaselor ziduri din secolul al XVI-lea, încunjurind o biserică de cel mai bun stil, care ni reservă încă surprisa frescelor, din care cîte una se ițiește prin sparturile tencuielii vulgare. Pe cînd un dejun gustos, care-mi reunise prietenii la doamna doftoreasă, ma chema la fiecare cinci minute, răsfoiam prin cărțile de slujbă după obișnuitele însemnari pe care le culegeam de atîția ani de zile. Ceva parea că mă reține, caci era evident că — în deosebire de cutare biserică de pe Tirnave, unde mi-a rasarit înainte un al treilea exemplar, mai complect, din Triodul-Penticostariu al secolului al XVI-lea, făcînd gelos pe Bunea, cu care calatoriam,—nu era acolo decît o garnitură modernă fără interes. Dar m'am obișnuit să nu desprețuiesc niciun loc, oricît ar părea de zădarnica munca de cercetare, și astfel în același Ardeal desfăcusem de pe coperți de lemn aruncate niște fragmente de manuscripte slavo-romîne de cel mai mare interes sau culesesem din praful prea obișnuit în multe lăcașuri sărace de peste munți o parte din legenda, scrisă înainte de 1600, a Sfintei Paraschive. Aici, ochii obosiți de flămînd mi se opriră, pe un manuscript de la începutul secolului al XIX-lea, asupra unei foi în care prea adese ori erau nume de lucruri și de personagii orien-

tale ca să fie una din cărțile bisericești obișnuite. Uimit, m'am incredințat îndată că am înaintea mea, în acest volum de banală înfățișare, traducerea integrală a lui Herodot, unul din titlurile de glorie ale vechii noastre literaturi, — și încă redată fără nicio schimbare în formă, de copistul de acum o sută de ani. Nu știu cum voiu fi mîncat în casa primitoare a amabilei doftorițe, dar seara în tren am dormit cu capul pe povestea despre Dariu al lui Histaspe, despre zeii animali ai Egiptului și Scito-Geții de pe malurile Mării Negre. Inteligentul mieu sef de ateliere, d. Onciu, pe care numai soarta l-a împiedecat de a se face un cărturar, a descifrat apoi rînd de rînd la vingalac întinsa povestire, pe care o verificam, o comparam cu originalul și o adnotam dînd neamului mieu, la 1909, cu o deosebita bucurie, acest tesaur de limbă.

De mult, „Învățaturile" lui Neagoe Basarab zăceau într'o ediție din vremea Regulamentului Organic sau în paginile, atît de greu de găsit, ale „Archivei Istorice" a lui Hasdeu. Era păcat de frumosul stil al traducătorului din slavonește, care lucra probabil după îndemnul „Basarabilor" de mai tarziu, Radu Şerban, Matei-Vodă sau poate și Constantin Brîncoveanu, care-și zicea „Basarab", și păcat și de atîta autenticitate istorică, pe care, în spiritul mieu măcar, n'a izbutit s'o clatine acribia hipercritică a filologului grec, mutat la o catedră universitară de la noi, învățatul profesor Demostene Russo. Am dat astfel, la 1910, și o ediție nouă din această carte fundamentală, indiferent de caracterul de compilație pe care l-a deslușit așa de bine d. Russo însuși.

Se va vedea îndată cum fusesem adus, aş zice chiar: silit să mă îndeletnicesc cu deslușirea sintetică a întregului nostru trecut. Tipărisem de mult o „Istorie a evului mediu" și o „Istorie modernă" pentru școli, fiind adus la aceasta de cunoștința lipsei de valoare a cărților ciupite

după străini care se întrebuințau atunci în bietele noastre școli secundare, de învățare pe de rost a unor pagini fără cugetare, fără sentiment și fără stil. Pe cea d'intăiu am scris-o, strîns, poate prea strîns, cum e firea mea; pe cea de-a doua, de sigur prea „vorbită" și prea vorbăreață, am dictat-o d-lui Stahl, devenit un așa de bun și desinteresat prieten, care punea fără niciun gînd de răsplată inegalabila sa stenografie la îndemîna mea. Nu credeam că împotriva manualelor, care nu erau un mijloc de cîștig ca altele, ale singurului profesor superior de istorie universală, care se întîmplase să fie și un scriitor și — publicasem de mult o conferință, ținută la cercul profesorilor secundari, și înaintea impasibilului Haret, ca să arăt prin acea „utopie didactică" absurditatea vinovată a unui învațămînt sprijinit pe singura rutina a colegilor miei de la licee și gimnasii —, nu credeam, zic, că mi se va arunca în obraz în chip statornic învinuirea că scriu neînțeles, la care se va adăugi și observația cutărui raportor de la Ministeriul de Instrucție că-mi permit a judeca faptele și că deci cartea mea poate să strice sufletele copiilor. Dar, cum pănă atunci astfel de acusații nu mi se strigaseră în față, direct, chiar și de ultimul invalid intelectual lipsit de creștere, am ostenit încă odată pe d. Stahl primblîndu-mă de dimineață pănă seară, de mi se rupeau genunchii, ca să-i dictez și o Istorie a Romînilor pentru școli, pe care o înțelegeam, — o ediție deosebită a și purtat acest titlu —, și pentru „poporul romănesc". „Poporul romănesc" nu și-a bătut capul cu dînsa, decît în Ardeal, unde voiu spune cum o treceam, ca marfă oprită de censura maghiară, iar, în învățămînt, cîte un fost elev al mieu tolera acest manual de credință și căldură doar în cursul superior, unde elevi mai desvoltați ar putea să înțeleagă și „frasa încîlcită a lui Iorga".

Am crezut însă, chiar de atunci, că, oricît ar căuta un om de astăzi sa se apropie înțelegător si simpatic de

acele vremuri, altele sînt vibrările sufletești pe care le provoacă atingerea de-a dreptul cu însăși slova contemporanului. De acolo, urmărit și de intențiile mele revoluționare în domeniul pedagogiei, am tipărít, la cîteva luni de distanță, pe lîngă o ediție populară a vieții lui Mihai Viteazul, de un boier din acele vremi, intercalată în compilația logofătului cantacuzinesc Stoica Ludescu, și pe lîngă traducerea, de pe la 1840, îndreptată de mine, vers de vers, a cronicii grec ti a lui Stavrinos, laudător al aceluiași viteaz, o întreagă istorie a țerilor noastre compusă numai din fragmente de cronici, acel volum „Din Faptele Străbunilor" care nu s'a învrednicit de o a doua ediție. Scrisorile contemporane au venit și ele la rînd, și era pentru mine o bucurie să corectez acele rînduri pline de pasiuni așa de nobile, de o duioșie așa de comunicativă și de o așa de adîncă ințelepciune: „Scrisorile domnești" din 1911 și, în anul următor, „Scrisorile de boieri". Numai după mulți ani, în legătura cu lucrari de sintesă în aceste doua domenii, am putut adăugi „Scrisorile de negustori", de care niciun negustor nu s'a interesat, „Scrisorile de meșteri", așijderea, și „Scrisorile de femei", care au trecut, dăunazi, total neștiute, trebuind ca Institutul pentru studiul istoriei Sud-Estului european, creat de mine, să iea asupra-și spesele, trimețînd gratuit elegantele volumașe, in care, și la anii miei înaintați ca și în tineretă, pusesem atita grija pioasă.

În aceste scrisori întră de la sine, în legătură cu înălțarea la Iași a statuii lui Cuza-Vodă, care-și are o întreagă poveste, pe care cetitorul o va găsi în altă parte, și publicația de prinos a „Scrisorilor, mesagiilor și proclamațiilor" celui așa de adinc Romîn și Moldovean în inima lui generoasă.

Pentru a da si cercetătorilor, cari se înmulțiau, ai mănăstirilor noastre, o îndreptare caci prea mult mă jignia învirtirea în călcîie, ignorantă și pretențioasa, a

nobilelor și cultelor doamne care apar într'un zbor de văluri albastre și dispar în aceiași fluturare grăbită, atunci cînd, cu o reculegere de care ar fi capabilă inteligența lor mai bine sfătuită, sînt acolo atîtea lucruri pentru mintea și pentru inima lor —, am reprodus în broșură și am întregit studiile asupra Hurezului și Mănăstirii Neamțului (ambele din 1912). Ele făceau parte dintr'un întreg plan în legătură cu monumentele istorice, în Comisiunea pentru ocrotirea cărora intrasem, nu fără obișnuita împotrivire. Era vorba și de scurte călăuze, ca aceia pentru Snagov, apoi de două ori retipărită, de cărți postale ilustrate și chiar de un calendariu istoric, dînd, cum se face în Italia, în Germania, pentru fiecare zi, cu cîteva cuvinte de explicație, un monument sau un portret, în legătură cu amintirile pe care le trezește acea zi. Odată, pentru o societate de doamne care căutau un mijloc de cîștig mai distins decît chetele, balurile, ceaiurile și garden-partyurile, am făcut să se tipărească un număr de cărți postale splendid ilustrate care înfățișau litere ornate de pe documentele noastre. Foarte tărziu numai, talentul fiicii mele Magdalina va putea să deie, cu ajutorul bănesc al fostului mieu elev Moisil, un întreg mic album de asemenea podoabe, care a fost foarte bine primit în străinătate, și ignorat în aceiași măsură la noi. Numai acuma cîteva luni, am putut, după cîteva note în cartea mea generală despre arta românească veche, să descriu și să explic amănunțit ce comoară avem și în această privință, prin trei conferințe, ținute în sala Dalles de la București, înaintea unor bănci în mare parte goale, vorbitorul fiind un biet indigen, iar subiectul fără interes pentru nobilii domni în frac și nobilele doamne în ținută de bal, cari se omoară la sosirea oricărui vorbitor exotic,— de și nu atunci cînd ii fac răul serviciu de a-l recomanda cu permanenta mea impopularitate.

O ediție nouă, elegantă, portativă a poeților clasici

mi-a părut că e o necesitate. Pentru aceasta am ales ce e mai frumos, mai îngrijit ca formă în opera lui Asachi, deprins la școala italiană de la începutul secolului și atît de neînțeles tocmai prin caracterul complex al formei sale. Un frumos volum, legat în simili-pergament, n'a aflat decît un număr extrem de redus de cetitori. Optimismul mieu îmi ascundea zădărnicia unei astfel de încercări, iar a mă adresa la Stat pentru desfacerea prin școli și biblioteci populare, mijloc la care cu fringere de inimă a trebuit să recurg mai tărziu pentru alte publicații, nu-mi stătea în obiceiu. Mi se pare ca nici astăzi poetul ieșean nu se citează după ediția mea, îngrijită cu atîta iubire. M'am trudit apoi să readuc primele poesii ale lui Alecsandri la forma inițială, mult mai firească, și un al doilea volumaș s'a adaus la o colecție osîndită de la început. N'am uitat nici pe Bolintineanu, din care era puțin de cules, pe Crețeanu, pe poetul bucovinean Petrino. Prin indrăzneala unui vers așa de nou, prin raportul lui cu folklorul, pe care-l strînsese cu ajutorul elevilor lui, mi se impunea și Baronzi, din care poate nu s'a cumpărat un singur exemplar. În legătură cu preocupările mele panromânești am adunat, mai ales după ce-mi căzuseră în mînă fabulele, neglijate, ale unui Sîrbu, pe poeții basarabeni, ceia ce se potrivia cu manifestația noastră de durere din 1912, cu prilejul centenariului de la despărțire. Tot în legătură cu o comemorare, la desvelirea statuii lui Cuza-Vodă, presintam unui public care se menținea îndărătnic inexistent, o antologie a poeților Unirii, în scrisul cărora erau bucăți surprinzător de încă vii. Colecția va fi fost arsă ori topită in cazanele fabricilor de hîrtie supt ocupația străină. În alt format, începusem o editare a proverbelor, traducînd pe cele orientale, și am cules ceva și din hîrtiile lui Baronzi, pe care mi le încredințase, cu manuscripte de romane, o bătrînă profesoară, fiica lui, măritată cu un inginer Ghirgiu—le-am dat Academiei Romîne—; ba am publicat și

o broşură populară de cîntece, cu intenţia de a persevera dacă n'ar fi intervenit lipsa de interes, în sfîrşit visibil, lipsa de bani şi tot ceia ce a tulburat apoi aşa de adînc societatea românească.

Într'o zi, uitîndu-mă prin vechile rafturi proaste ale părţii din bibliotecă pe care o dusesem cu mine, am gasit rarisima carte a „Peregrinului transilvan" de Ioan Codru Drăguşanu, grozavă ca înfăţişare în ortografia ei cipariană şi cu amestecul nesăbuit al cuvintelor latine pe care le-a răspins limba. Dar era acolo un izvor aşa de puternic şi limpede de tinereţă, de spirit popular, de observaţie atentă a lucrurilor straine, de simpatică filosofie proprie... Şi atunci am rugat pe d. Onciu, care nu era înca şeful mieu de atelier, să reproducă acest text, înlocuind cu cuvinte vii acele umbre latine: unde nu găsia cuvîntul, îl adăugiam în corecturi. Şi s'a făcut astfel una din cele mai frumoase cărţi din toată literatura noastră, care a trebuit apoi şi retipărită.

Aşa mergea tipografia noastră, cu spor numai pentru deposit. Cît priveşte sprijinul de afară prin comenzi, doar dacă d-rul Elefterescu, om preocupat de viaţa şi cultura populară, tipăria la noi; acţionarii înşii nu-şi mai aduceau aminte că au o tipografie, care pe incetul mi-a căzut mie ca un fruct putred şi părăsit.

Toate aceste publicaţii plecau în mare parte din noua încredere în mine pe care mi-o dăduse scrierea şi primirea „Istoriei poporului românesc în cadrul formaţiunilor sale de Stat" în limba germană (1905).

Credeam că Lamprecht, cu care avusem aşa de puţin a face, de altfel, mă uitase cu totul, cînd, în 1904, marele istoric german, care primise conducerea vechii şi importantei colecţii de istorie universală, iniţiată de Heeren şi Uckert, îmi scrise pentru a-mi arăta nevoia de a se face şi o Istorie a Romînilor, întrebîndu-mă cui ar pu-

tea să o incredințeze, atenție care m'a atins adînc și pe care o datoriam, cred, cuvintelor pe care le găsiseră pentru mine studenții romini de la Universitatea din Leipzig. Ele-i dăduseră lui Lamprecht destulă incredere in judecata mea pentru ca sa fiu consultat apoi pentru istoria tuturor popoarelor din Sud-Estul european, ceia ce mi-a ingăduit să fac a se opri o monstruoasa istorie in cinci volume a Ucrainei, istorie neexistentă, pe care o propunea separatismul naționalist al invațatului, dar confusului Hrușevschi, care a dat apoi, in traducere germană, o nespus de stufoasa parte intăiu a povestirii sale, și să pun in legatură, pentru Sîrbi, pe fostul mieu profesor cu Jireček, ceia ce a dat științii nu numai cele două volume, cu desăvirșire noua, ale acestuia in colecția Lamprecht, dar l a adus să publice, in Memoriile Academiei din Viena, partea, așa de întinsa, despre instituții, care nu se potrivia cu proporțiile ce i se admiseseră.

Am spus lui Lamprecht, cu toată sinceritatea, că, dacă se adresează lui Xenopol, care terminase de mulți ani „Istoria Rominilor din Dacia Traiană" și o prescurtase intr'o formă francesă, prea larga pentru epoca mai nouă, trebuie luată precauțiunea de a cere ceva nou, revazut asupra izvoarelor. Lamprecht reveni, cerindu-mi mie să ieau asupră-mi o sarcina așa de grea pentru o conștiință delicată.

Nu mă gindisem niciodată la alcatuirea unei atit de vaste sintese. „Scurta privire asupra vieții neamului nostru", pe care mi-o ceruse d. Tazlauanu pentru frumoasa-i revistă „Luceafarul" și care, imediat uitată de mine in așa fel incit am descoperit-o cu mirare în bibliografiile de mai ieri, s'a publicat acolo la 1906 fără a se trage aparte.

Toată partea veche, daco-romană, nu mă ocupase niciodată. Părți intregi fusesera însă tratate pentru publicații amănunțite, ca „Istoria lui Ștefan-cel-Mare", „Istoria lui

Mihai Viteazul", prefaţa de la volumul XI din Hurmuzaki, care dădea tot secolul al XVI-lea înainte de Mihai, aceia de la „Studii şi documente", IV, în care era vorba de relaţiile noastre cu Ardealul în al XVII-lea; istoria mai veche o atinsesem în notele de la volumul III din aceiaşi colecţie, discutînd informaţii noua găsite de mine, pe lînga cele din al treilea volum al „Actelor şi fragmentelor"; vorbind de Cantacuzini, complectasem refacerea istoriei noastre pentru secolul al XVII-lea ca evenimente interne. Prin cele doua prefeţe despre Callimachi, veacul al XVIII-lea, care fusese cercetat amanunţit şi în analisa cronicilor pentru „Istoria literaturii" din această epoca, fusese lamurit aproape în toate colţurile lui; prefaţa de la volumul X dadea toată istoria economică a acelui timp şi, aşteptînd „Istoria lui Tudor" din 1906, mersesem şi dincolo de activitatea boierilor reformatori, pe care o analisasem acolo şi o desluşisem şi în „Convorbiri" prin explicarea unei scrisori a lui Hammer, istoricul Imperiului otoman, şi prin resumarea corespondenţei Mitropolitului muntean Filaret. Ajunsesem deci până la instalarea Domniilor pamîntene. Dacă Regulamentul Organic, care-mi era antipatic, cu palidele lui umbre domneşti, şi anul 1848, care fusese pus într'o nouă lumină de marea pubicaţie comemorativă încredinţată de D. Sturza lui Nerva Hodoş, ceia ce-mi va permite să public în revista mea „Floarea Darurilor" un studiu despre „Craiova şi Unirea", îmi erau mai puţin cunoscute, în schimb, prin tipărirea actelor lui Vodă-Ştirbei, prin răbdătorul studiu asupra „Vieţii şi Domniei" lui atinsesem epoca Unirii, pentru ca numai în 1909, adunînd manifestaţiile în scris ale lui Cuza-Voda, să dau pentru inaugurarea statuii Domnului de la 1859 şi liniile de căpetenie pe care le cere o cît de larga presintare a operei lui („Unirea Principatelor") 1909.

Toate acestea n'ajungeau însă. Ele trebuiau topite într'o operă sintetică, de care am fost legat timp de un întreg

an de zile, reducînd toate preocupările mele la cugetarea, plină de îndărătnice îndoieli, asupra arhitecturii şi desvoltării ei. Era şi marea dificultate a redactării direct în limba germană; primele două, trei coli se vor tipări cu textul mieu neschimbat; asupra celorlalte s'a întins revisia, foarte atentă, a unui tînăr învăţat german, cu care era să colaborez pe urmă la refacerea „Istoriei universale" a lui Helmolt şi căruia Lamprecht îi încredinţase organisarea unor istorii ale provinciilor germane, Armin Tille.

De la început, am cutezat să sparg obişnuitul cadru pentru ca, trecînd dincolo de ideia teritorială, care m'ar fi strîns între graniţile, inguste şi necontenit crîmpoţite, apoi larg sfăşiate, ale principatelor, acelor „ţerişoare" de care tot vorbia D. Sturdza şi retorica oficială pentru a face plăcere regelui, ctitor de viaţa nouă, sa pot trata, cu sentimentele care mă stapîniau, şi care se strămutau în sufletul epocii întregi, şi viaţa Rominilor de peste hotare. A fost deci, cu asentimentul tacit al lui Lamprecht — şi-mi era aşa de frică de un refus! o *„istorie a Romînilor în cadrele formaţiunilor lor de Stat"*. Şi, în dispoziţia de critică a spiritului mieu, mi-am îngăduit încă o inovaţie: aceia de a da, la sfîrşit, vre-o suta de pagini despre Romănia şi poporul romănesc întreg, aşa cum erau atunci, la 1905.

Îşi poate inchipui cineva cum a fost primită această carte, în care abia era vorba de partide, iar numele celor mai mulţi bărbaţi politici nici nu erau pomenite, cu „opera" lor cu tot, de însuşi D. Sturdza, care încercase să mă facă a-i presinta spre censură manuscriptul! Ce indignare! Mă ţineam deci continuu de fapte rele... În locul banchetului de care fusese vorba, se anunţa acuma o întreagă scriere de înfruntare, fireşte tot în limba germană. Cînd editorii au trimes lui Carol I-iu cele două frumoase volume, splendid legate, n'au primit, cu toate întrebările lor, niciun semn de acceptare, necum de mulţămită. Mi s'a spus că mai mult decît orice îl indignau pe regele faptul că

domnia lui și a lui Cuza-Vodă cel răsturnat se găsiau în același capitol.

Dar emoția a trecut, și cartea a rămas. Critica străină, adecă numai cea germana, a fost foarte favorabilă. Weigand de la Leipzig, Korduba, istoricul ucrainian, și alții și-au arătat satisfacția lor, nu numai pentru că de acuma era la îndemînă o istorie a Romînilor basată pe ultimele cercetări, dar și pentru felul cum era presintată materia, apreciare care putea să-mi placă mult mai mult decît orice aprobare sau rectificare a detaliilor, care într'un așa de vast ansamblu pot să fie discutabile.

Cineva a observat că lucrarea întrece cu mult planul colecției, Helmolt însuși gasind cuvinte de apreciere pentru „Romînul cu mațele de aramă", care, în adevar, cu cît țineam în spate și totuși nu stateam pe loc, aș fi putut să fiu eu. La noi, Maiorescu s'a convins că, tipărit în străinătate, nemțește, și într'o astfel de colecție, s'ar putea să fie ceva de capul mieu. Singur Ioan Bogdan a găsit cuvinte de recunoaștere pentru această carte; mi s'a părut însă că, măcar un timp, relațiile cu Onciul au devenit mai reci. Față de urile care, și din alte motive, vor reveni salbatece, nu mai era acuma nici totuși atît de necesara ligă a celor trei. Pentru exposiția din 1906 Onciul va da o scurtă istorie a Romînilor după cele mai stricte tipare tradiționale.

Această trudită sintesă n'am putut s'o văd tradusă în romăneşte decît foarte tărziu, după războiu, de foasta mea elevă, d-na Enache Ionescu, și încă a trebuit ca tiparul, în condițiile cele mai umilitor de modeste, să aștepte pănă la 1922, deci *șaptesprezece ani* de la apariția originalului german și să se prelungească nu mai puțin de șase ani, pe cînd Sîrbii au ținut ca lucrarea lui Jireček despre istoria lor să apară *în același timp,* tradusă de elevul lui, Radonici, ca și forma străină.

De ideile dintr'însa, care însă erau în continuă des-

voltare, am fost stăpînit cînd am dat pentru „Luceafărul" un resumat și cînd am scris, în legătură cu o aniversară din istoria poporului italian, o scurtă presintare a istoriei noastre, *Breve storia dei Romeni,* care a ieșit din tipografia mea la 1911. Carte scrisă cu mult avînt, într'o limbă pe care o cunoșteam de mult și o vorbiam curent, dar care reservă multe surprise străinului, cum mă conving de cîte ori încerc din nou a scrie direct într'însa. Anume îndoieli și atunci m'au facut să recurg la fostul mieu elev, fiul cel mai mare al lui Frollo, pentru o revisie, care s'a vădit a fi neîndestulătoare din partea unui Italian născut și crescut la noi. Criticile italiene n'au lipsit cărții care „știe prea mult franțuzește și nemțește". Dar e curios că, atunci cînd am alipit unele capitole, referitoare la relațiile dintre noi și Italieni, la o altă istorie a Romînilor, tradusă de d-na și d. Antohi (doamna e Italiancă), îndreptarile au fost extrem de puține și judecata a fost totuși alta. Dar, de scris italienește, cu toată lecția care mi se face la orice ocasie, tot nu m'am desvațat.

Răscolind pentru istoria Romînilor in cronicile bizantine, am avut ideia de a scoate din ele tot ce poate servi pentru o istorie sprijinita pe izvoare a Imperiului bizantin însuși. Am și astăzi aceste note amanunțite, împărțite pe capitole, și care-mi sînt înca de un oarecare folos. Ajunsesem a cunoaște din 1901 la Veneția pe Horatio Brown, cel mai vechiu și mai harnic dintre cercetatorii Archivelor, dar și cel mai isolat și mai tăcut, care era delegatul engles pentru alcătuirea volumelor venețiene, admirabil lucrate, din marea colecție de „State Papers" care se publica de guvernul lui. Mi se parea curios că el nu schimbă nicio vorbă cu nimeni, și am pus rămășag cu soția mea că mi-l împrietenesc într'un ceas, și anume în așa fel, încît până la ceasul trei îmi va face și o visită. Mi-am adus aminte ca în *Revue critique* era o dare de samă despre una din lucrările aceluia care a dat, cu essayuri foarte

bine scrise despre aspectele Veneţiei, o istorie a tiparului venețian și, în colecția de „Temple primers" a editorului Dent, cel mai bun resumat de istorie a republicei. Bănuiam că nu cunoaște această recensie și sîntem cu toții așa de sensibili la dînsele, de și știm mai bine decît orice critic ce este în cartea noastră... — și așa și era. Am căpătat de la arhivistul amic o prietenie strînsă ma lega de Riccardo Predelli, mort așa de blînd la masa lui de lucru, pe care-l ajutasem la identificarea numelor de localități orientale în colecția „Commemorialelor" și aveam atîta simpatie pentru della Santa, prea iute răpit stimei generale informații asupra materiei care-l preocupa momentan, pe voinicul Engles, și i-am putut strecura un inedit privitor la un alhimist ratacit prin Bavaria, în cea mai strînsă legatura cu aceste preocupații. Și din vorbă in vorbă iata-l ca se duce acasă și apare înainte de ceasul trei înaintea locuinții mele din Calle del Ridotto, aducînd acelea din scrierile lui despre care-i spusesem ca m'ar interesa foarte mult, dar nu le am. Mai pe urmă am fost şi în frumoasa lui reședință din Cà Torresella alle Zattere, un *palazzino* plin de rari lucruri istorice, și am fost primiţi în halat şi în papuci, oferindu-ni un excelent ceaiu, dar aproape fără a vorbi nimic; peste cîţiva ani, cînd şi el a plecat din lume, m'am gîndit să cumpar pe sama Institutului Sud-Est oriental casa, pentru oaspeţi romîni, dar se facusera reparații scumpe, și a trebuit să renunţ.

L-am întrebat pe Brown dacă în colecţia lui Dent, pe care n'am avut niciodată marea onoare de a-l cunoaște, de și l-am căutat la Londra — așa o fi editorul engles! — s'ar putea tipări o istorie bizantină, pe care, bine înţeles, aş scrie-o franţuzeşte, cele d'intălu încercări de a scrie direct in englezeşte trebuind sa fie de acum cıţiva ani numai și au ieșit foarte prost. Răspunsul a fost favorabil, și m'am pus la lucru, căutînd să prind în cît mai puţine

pagini ce e mai esențial, dar și mai caracteristic, ceia ce nu înseamnă și ce e mai pitoresc, pentru a măguli pe cetitor, din această permanență imperială de peste o mie de ani. Aceasta fără a alerga de la un studiu străin la alt studiu străin, cum se face de obiceiu pentru a redacta un manual convenabil, ci, după concepții proprii, recurgînd necontenit la izvorul contemporan. A ieșit astfel un opuscul în care pe fiece pagină pusesem, curagios, pecetea cugetării mele înseși. Manuscriptul a fost trimes la Londra, unde a găsit un excelent traducător în d. Powles, cu care n'am avut niciun raport personal. Primirea a fost foarte bună și din partea filologilor cari se ocupă, ei mai ales, de Bizanț și ale căror exigențe sînt cunoscute: s'a recunoscut elementul de tînără originalitate care este în aceste pagini. Astăzi, cînd am prefăcut și crescut de două ori pe atîta textul frances pentru o tipărire, care abia s'a isprăvit, puind dedesupt, după notele păstrate, însemnarea izvoarelor și controlînd necontenit cu ce au scris alții, pot afirma că puțin era de schimbat în textul de la 1907. Partea privitoare la literatura de cronici a Bizanțului a rămas în manuscript peste douăzeci de ani, fiind dată, nu fără oarecare sfială, care nu era cu totul îndreptățită, numai dăunăzi noului prieten Henri Grégoire pentru frumoasa lui revistă *Byzantion*: împreună cu indicații asupra artei, ea a apărut acum în cartea nouă din tipografia mea de la Vălenii-de-Munte.

Din această răscolire de izvoare a resultat și studiul asupra luptelor pentru tronul bizantin în secolul al XIV-lea, „Latins et Grecs d'Orient et l'établissement des Turcs en Europe", pe care am oferit-o lui Kohler pentru „Revue de l'Orient latin", dar, acesta cerînd o refacere de formă la care nu mă credeam dator, am dat-o lui Krumbacher pentru „Byzantinische Zeitschrift", și acesta a primit-o cu plăcere.

Împrejurările mă facuseră apoi sa trimet pentru volumul de omagiu al lui Lamprecht considerații asupra raportu-

rilor medievale dintre Apus și Răsărit în evul mediu (1909). Pentru omagiul comemorativ al lui Amari, arabisantul italian, trimesesem un dialog abisino-latin găsit la Florența și am fost uimit aflînd că descoperisem cel mai vechiu text de limbă amarică (1910). Pentru Suedesi lucrasem o ediție, după cea din *Studii și documente*, a cronicii, scrisă de interpretul Amiras, a șederii lui Carol al XII-lea la Bender.

Încetul pe încetul istoria universală redevenise obiectul preocupațiilor mele. Întăiu în legătură cu catedra pe care o ocupam la Școala Superioară de Războiu. În loc să predau elevilor miei, decît cari n'am avut alții mai atenți, mai înțelegatori, mai personali în tesele lor de sfîrșit de an, în loc să presint an de an fapte și date pe care le găsește cineva în orice expunere curentă, am gîndit că ar fi mai bine să desfac vastul cuprins al vieții societăților omenești în acele probleme la a căror soluție, crudă, dar de atîtea ori necesară, prin arme sînt chemați ei, la ceasul lor. Astfel istoria relațiilor dintre Francesi și Germani de-a lungul veacurilor mi s'a înfățișat ca o problemă a Rinului, și cu acest titlu a apărut, după notele stenografice ale amicului Stahl, cea d'intăiu lucrare cu acest caracter, de sigur nou, în 1912. Anul următor, propria noastră istorie se amesteca în desbaterile sîngeroase privitoare la soarta Dunării, și o *Chestie a Dunării* a apărut deci la sfîrșitul cursului, cu explicația: „Istoria Europei răsăritene în legătură cu această chestie". Și această publicație era presintată ca fiind menită numai elevilor miei. La 1914 am grupat în jurul problemei mediteraniene *(Chestia Mediteranei)* ceia ce credeam mai esențial în istoria Europei de Miazăzi.

O contribuție românească la cunoașterea istoriei apusene a fost în intenția mea reluarea cronicii românești, scrisă de agentul diplomatic muntean, despre expediția prin care, în 1716, Turcii sălbatecului Mare-Vizir Gin-

Alì au recucerit de la Venețieni Moreia. Textul, luat din manuscriptul Academiei Romîne, l-am tradus și în limba francesă, confruntînd știrile, atît de nouă, de precise și de originale, cu un ziar frances contemporan. Ediția a apărut la 1913 în luxoasa publicație de cronici inițiată de Ioan Bogdan. Am avut satisfacția să văd ca acest izvor al nostru afla prețuire pentru istoria cetății mie așa de iubite.

Aș pune alăturea retipărirea, cu prilejul comemorării morții tragice a lui Vodă Brîncoveanu, căruia i-am consacrat atunci, la 1914, și o întreagă lucrare în românește, a admirabilei descrieri pe care secretarul bogatului și mîndrului Domn, Del Chiaro, a dăruit-o Țerii-Romanești *(Istoria delle revoluzioni della Valachia)*. Din nenorocire, ca tot ce am tiparit pentru Casa Școalelor, întreaga ediție a fost depusă, pentru a nu se mai clinti, în subteranele acestei de sigur, atîta timp, prea birocratice instituții, pe cînd ea ar fi putut folosi așa de mult pentru unoașterea în Italia a lucrurilor romanești.

În cîteva conferințe din 1934 am căutat să redau, nu numai legăturile noastre cu Veneția, pe care le atinsesem într'o lucrare închinata memoriei lui Monticolo, precum legăturile vechi cu Anglia erau înfățișate în volumul de omagiu pentru vechiul mieu profesor Charles Bémont, dar și tot ce mi se parea mie, un așa de asiduu cercetător, că ar putea să exprime măcar pe departe esența, atit de complexă și de fină, a vieții venețiene din secol în secol. De aici a resultat cartea „Cinci conferințe despre Veneția“ din 1914, care se va retipări peste treisprezece ani, și din care o parte, aceia a raporturilor romîno-venețiene, se va da în limba italiană, în revista *L'Europa orientale.* Lucrarea întreagă zace de ani de zile în buna traducere manuscriptă a elevei mele d-ra Nella Collini, cea mai devotată și desinteresată din ajutătoarele literare, fără să se fi putut găsi mica sumă necesară pentru a o

putea tipări ca o dovadă de înţelegere pe care naţia noastră o are pentru minunea veneţiană.

Din Archivele Republicei Sfîntului Marcu intr'o nouă calătorie luasem note şi făcusem còpii pentru acea parte, din a doua jumătate a secolului al XIV-lea, care nu intrase în „Notes et extraits", începute numai la 1400. Din ele am făcut la 1915 studiul, apărut şi în limba francesă, din noua publicaţie pe care, *tot pentru a se şti că sîntem pe lume şi noi*, o începusem la Academie, „Buletinul secţiei istorice", despre Veneţia politică în Marea Neagră, pe vremea lui Dobrotici, creatorul Dobrogii, dar şi înainte şi după dînsul. În „Memoriile" Academiei se adăugiau şi documentele, pe care un cercetător german, de altfel iute la învinuiri, nici nu s'a gîndit a le cunoaşte, pentru o lucrare, de o ciudată alcătuire, după războiu.

Dar scrisul istoriei, care se făcea odată în mănăstiri, fără niciun gînd la lumea d'imprejur, părăsită odată pentru totdeauna, nu se poate isola, nu trebuie să se isoleze de viaţa care gîlgîie, influenţează, cere, impune. Şi lumea, care părea stabilită pe multă vreme prin echilibrul între două sisteme de mari alianţe, întra de la 1912 înainte, cum se va vedea din capitolul următor, într'o fasă de prăpăstioase schimbări.

Ele cereau deci explicaţii şi direcţii care m'au îndreptat din nou către studiile de istorie universală.

La 1912 se serba la Chişinău o sută de ani de la anexarea Basarabiei şi, după ce arătasem încă din 1911, în „Memoriile" Academiei, în ce condiţii se făcuse răpirea, am dat într'o întreagă carte, pentru care adunasem materialul localitate după localitate, o istorie a provinciei româneşti pierdute, în „Basarabia noastră", la care se adăugiau de la sine capitolele din „Pagini despre Basarabia de azi", precum şi ce se cuprindea ca observaţii şi îndrumări în mai vechea carte de călătorii. Era aici şi o legătură

strînsă cu evenimentele generale care ne-au dus cîndva la Nistru și care ne-au răspins înapoi la Prut.

Dar împrejurările politice nouă ni cereau în acest moment, care era și al visitei Țarului Nicolae al II-lea la Constanța, o altă îndrumare decît aceia a unei simple asigurări a hotarelor actuale prin alipirea la alianța de pace a Centralilor. Cu oarecare greutate, ciocnindu-mă, cum se va vedea, cu interesele, la Liga Culturală, ale unui Virgil Arion, am ajuns la publicarea, pe sama mea, pe cînd la început fusese vorba de o demonstrație a societății pe care o serviam ca secretar, broșura de orientare contra aceleia a Statului romîn: „Romănia, vecinii noștri și chestia Orientului" (1912). Aceleași idei se exprimau, tot atunci, în broșura francesă *Les Roumains et le nouvel état de choses en Orient*. Trebuia să fie cineva orb ca să nu-și dea samă ce hotăritoare consecințe va avea anexarea Tripolitaniei de Italieni și războiul deslănțuit de dînșii, în ciuda asigurărilor de pace veșnică.

Era vorba de a se arăta că noi n'avem numai o „politică tradițională", datînd de la suirea pe tron a lui Carol I-iu și așezată pe nezguduita basă a contractelor încheiate de I. C. Brătianu la Berlin și Viena, ci că există adevăratele noastre îndreptări, verificate și confirmate de-a lungul secolelor. Cum, în acest an 1912, regele crezuse că e bine ca dinastia să cîștige un sprijin mai puternic în generația nouă și trimesese la cursurile de vară de la Văleni, al căror sens rămîne să se explice aiurea, pe fiul Moștenitorului Tronului, am întrebuințat și acest prilej pentru ca să afirm necesitatea unei oarecare autonomii politice, capabilă de a-și schimba alianțele fără a se aservi niciuneia din ele, prin cele trei conferințe, foarte ascultate, care au format broșura „Însemnătatea Romînilor în istoria universală". Prestigiul Domnilor noștri, situația lor, scump plătită, de patroni ai ortodoxiei, ai vieții creștine în

Orient, s'a învederat apoi, în aceleaşi „Memorii", prin studii întinse care căutau să lege, în vederea acestui scop, istoria noastră cu a mediului în care ea a evoluat.

Cînd Duiliu Zamfirescu și-a purtat la Academie războiul cu Ardelenii, cari nu-l simpatisau şi pe cari nu-î simpatisa, am răspuns îndată prin „Partea Romînilor din Ardeal și Ungaria în cultura românească (influențe şi conflicte)". În „Francisc Rákóczy al II-lea, învietorul conștiinței naționale ungurești și Romînii" arătam cît ni datorește nouă, vechilor Principate, primitoare pentru toate națiile robite, însăși desvoltarea ideii naționale maghiare în secolul al XVIII-lea. Față de Rusia, care se îmbia pe lîngă noi în vederea unor evenimente care se simțiau de toți a fi foarte apropiate, amintiam legătura de la 1711, cu toate avantagiile și cu toate primejdiile ei, prin alt memoriu la Academie: „Carol al XII-lea, Petru-cel-Mare şi țerile noastre". Ce-au urmărit totdeauna față de noi Habsburgii, de cari era vorba să ne desfacem, reieșia din acela care trata despre „ocupația austriacă în anii 1789-1791", căruia fără zăbavă i-a urmat, ca o continuare firească, rămasă neterminată, „Politica Austriei față de Unire", cea de la 1859. În legătură cu aspirații care începeau a-şi destinde aripile, întrebuințam o publicație întîmplătoare de documente pentru ca să dovedesc permanența noastră dincolo de Prut, în „Din ținuturile pierdute: boieri şi răzeși în Bucovina și Basarabia în cele d'intăiu decenii după anexare", și, pe cînd la parcul Carol organisam o expoziție basarabeană și cream la Iași un Cămin al studenților basarabeni, publicam la Academie „Însemnătatea ținutului de peste Prut pentru istoria Romînilor şi pentru folklorul românesc".

Războiul izbucni în Balcani, Statele creștine, in sfîrşit înțelese între dînsele, după îndemnul Rusiei, care spera să tragă principalul folos din încurcătură, aruncîndu-se asupra Turciei, pe care, cum se va vedea, noi o credeam

destul de tare ca să poată înfrunta lovitura dată cu atîta entusiasm. Din însemnările mele, culese în izvoarele bizantine, am luat ce trebuia ca să se vadă, într'o expunere cu totul obiectivă, în care nu era nici şovinism, nici intenţia de a sprijini o imposibilă întindere pănă în adîncul peninsulei balcanice, la care nu se gîndiau decît romantici ca un Vasile Pîrvan, care ajunsese atunci elementul dirîguitor al „Ligei", că marile Imperii naţionale de dincolo de Dunăre în evul mediu nu sînt decît ilusia unui naţionalism înfierbîntat şi că ideia Imperiului domina frăsirea şi frămintarea fară scop şi fară continuitate a tuturor intruşilor descălecaţi la Sudul Dunării, că trebuie deci să se renunţe, chiar în folosul unei vieţi paşnice de buni vecini, la credinţa că ideia naţională a determinat încă din fundul vremilor întemeiarea de State pe acest teritoriu aşa de disputat. Astfel s'au alcătuit, în acest an de mari schimbări şi de tragice evenimente, „Notele unui istoric cu privire la evenimentele din Balcani". Scriindu-le fără cel mai mic sentiment de antipatie faţă de Bulgarî, de cari vorbisem mai mult prieteneşte, în ciuda unei uri care se vădia pănă şi în caricatura, din vitrinele librăriilor de la Sofia, a ofiţerilor noştri, în 1909, nu-mi închîpuiam că după douăzeci de ani aceste pagini, cu cît adevăr şi cu cîte eventuale greşeli pot să cuprindă, vor îndemna la grosolane pamflete pe agresivul tînăr istoric bulgar Mutafciev, aşa de zelos în a mă batjocuri în toate limbile.

Tot în legătură cu aceste preocupari a fost studiul despre „Ucraina moldovenească", în care se arată opera îndeplinită după 1681 de Duca-Vodă dincolo de Nistru, şi acela despre „Legăturile Romînilor cu Ruşii apuseni şi cu teritoriul zis ucrainian". Începuseră a se discuta pretenţiile aşa-zişilor Ucraînieni, cu limba lor, pe care Ion Bogdan o declara un simplu dialect şi un dialect vulgar şi curíos, de a întemeia un Stat care nu se putea să nu se gîndească, mai curînd sau mai tărziu, la Ba-

sarabia, şi Austria ajuta din răsputeri, gata să provoace şi o revoluţie ucrainiană în Apusul Rusiei, cu care se gîndia a-şi regula odată pentru totdeauna socotelile. Desvăluirea acestor planuri mi-a atras mult timp înca o idioată campanie de presă, şi principalul uneltitor pentru Centrali, pe cari era să-i servească şi printr'un ziar de tradare, Stere cel cu paltonul galben din casa lui A. D. Holban, Basarabeanul care ajunsese acuma, cotind în dreapta şi în stînga, dărîmînd azi pe Poni, mîni pe Vasile Lascăr, un factor important al partidului liberal, un purtător de cuvînt al tineretului înaintat, mă împodobia în articole fără spirit cu porecla de „Iorga-Ucraină".

Cum întreaga chestie a Balcanilor era pusă în discuţie, căutam să arăt toate avantagiile pe care le-ar căpăta rasa noastră dacă influenţei austro-ungare şi ruseşti în peninsula vecină i s'ar substitui aceia, sprijinită şi pe contingenţele geografice şi pe o aşa de lungă tradiţie, veneţiană şi genovesă, a Italiei. Pe cînd cercetam originile organisaţiei noastre bisericeşti pentru a dovedi şi aici linia proprie a desvoltării noastre, care a întrebuinţat toate împrejurările din lume pentru a-şi face loc, presintam, într'un memoriu la Academie, concordanţa în Sud-Estul Europei a celor „două tradiţii istorice" din aceste regiuni: a Italienilor si a Romînilor. Rolul nostru era urmărit apoi in toate domeniile de influenţă printr'o serie de alte studii, apărute în acelaşi loc: Vasile Lupu al Moldovei ca următor al Împăraţilor de Răsărit în tutelarea Patriarhiei de Constantinopol şi a Bisericii ortodoxe, „Muntele Athos în legătură cu Ţerile noastre", „Fundaţiile religioase ale Domnilor romîni în Orient", „Fundaţiile Domnilor romîni în Epir", opera lui Constantin Brîncoveanu între aceşti creştini răsăriteni, legăturile noastre cu Caragheorghe, trezitorul vieţii naţionale sîrbeşti, şi cu întreg poporul său, „Iordachi Olimpiotul, Romînul din Vlaho-Livadi care a sprijinit pe Tudor Vladi-

mirescu, părăsindu-l cînd i s'a părut că acesta nu serveşte causa creştină, apoi rădăcinile pe care le-a avut la noi doctorul Veron sau Beron, care a stat multă vreme la Craiova lucrînd pentru cultura poporului său şi, în fine, îmbrăţişînd tot vastul domeniu al legaturilor noastre cu vecinii, de la Sud, cercetarea despre „Sîrbi, Bulgari şi Romîni în peninsula balcanică în evul mediu", la care o să se adauge broşura francesă „Serbes et Roumains", cu conferinţile mele de la Belgrad.

Pe urma acestor publicaţii ale mele se poate observa toată desvoltarea problemelor ce se puneau aşa de răpede, şi cerind un răspuns aşa de hotărît, în faţa noastră. Dacă am atins chestia renegaţilor în trecutul nostru, aşa de puţini, era pentru că la Academie se înfăţişase, fără pudoare, prelatul care odinioară se ocupase cu atîta rîvnă de cultura noastră din trecut, amicul lui D. A. Sturdza, Vasile Mangra, pe care-l cunoşteam de la Orade, unde fusese vicariu, şi care acuma stătea, cu o nouă direcţie maghiarofilă, în calea tendinţilor noastre fireşti, ceia ce i-a adus memorabila demonstraţie din curtea Academiei, de unde a ieşit între huiduieli şi cu potcapul turtit. Cînd cele două mari Imperii internaţionale şi-au stat faţă în faţă gata să se încaiere, am dat, la Academie, paralela dintre imperialismul austriac şi cel rusesc. Cînd s'a atins, în alt sens, chestia Dardanelelor, am rectificat, pe basa materialului istoric, părerile greşite în această privinţă. Cînd o doctrina crudă a reclamat totul numai pentru cei mari, am raspuns înaintea aceluiaşi public cu „Dreptul la viaţă al Sfatelor mici". Cum societatea romănească era acum ruptă în două în ce priveşte drumul de luat pentru a ni găsi cu arma în mînă hotarele fireşti, am presintat soluţiile mele în „Originea şi sensul direcţiilor politice în trecutul ţerilor noastre", după ce arătasem cît de uşor în trecutul nostru trecuserăm munţii în Ardeal şi ce fără noroc au fost, cu toate primele succese, încer-

cările celor ce stăpîniau povîrnișul nordic al Carpaților de a năvăli în țara noastră. Pe planul al doilea căzuseră preocupații interne ca aceia care, după o istorie a Armenilor, mă făcuse să presint istoria Evreilor la noi.

Acuma, la 1914, venise, odată cu bătaia tunurilor lui Franz-Joseph asupra Belgradului, vremea marilor decisiuni și marilor suferinți. Pentru acest ceas al „fecioarelor nebune“ de la noi eu imi aprinsesem însă candela, și trebuie să arăt acuma de cînd.

XIX.

Desavîrşirea unui crez politic şi social

„Cuvintele adevărate" apăruseră în „Epoca" şi deosebi, şi ele au găsit un mai larg răsunet şi decît articolele din „l'Indépendance roumaine". Atacurile personale contra unor oameni la cari, de alminterea, şi atunci, ma interesase numai direcţia, încetaseră: aici se punea basa unei doctrine naţionaliste, care se deosebia supt multe raporturi de aceia, aşa de impresionantă prin strînsa ei logică, a prietenului mieu viitor A. C. Cuza.

Ea nu venia, întăiu, din postulate metafisice, nici din analisa unor fenomene de ordine materială, ca înmulţirea populaţiei evreieşti în oraşele moldoveneşti, alcoolisarea ţeranului, sistemul de captare prin avantagii băneşti sau de situaţie al aşa-ziselor partide politice. Ea n'avea, în al doilea rînd, precisiunea unui decalog, care să cuprindă, într'o serie de nedesfăcut, proposiţii pe care, făra a prevedea schimbările, fatale într'un viitor aşa de grăbit şi de capricios, să le fi declarat incontestabile. Ea nu introducea o aprigă pornire de negaţie, o învierşunată ofensivă, ajutată de mijloacele unui mare talent de satiric şi epigramatist. Ea nu ţinea samă de aprobările pe care le-ar fi putut găsi într'un tineret prea puţin matur pentru ca o cultură fără critică şi o aşa de slabă iniţiare in realităţile naţionale să-l poată face judecător în domeniul unor aşa de grave probleme.

Cu aceiaşi caldă dorinţă de a folosi neamului pe care-l vedeam ameninţat, era o deosebire de temperament, o deosebire de viaţă, o deosebire de studii favorite, ceia ce pe nesimţite determină întorsătura de spirit a unui cugetător.

Eu plecam de la ce văzusem cu ochii în hîrtia documentelor şi în sufletul oamenilor în viaţă, cercetaţi de la un capăt al pămîntului romănesc la altul. De sigur că aveam cea mai mare stimă pentru crezul unui Kogălniceanu şi admiraţia cea mai absolută, nu numai pentru geniul politic, dar şi pentru puternicele convingeri ale lui Eminescu, şi mă bucuram că aceiaşi credinţă, acomodată cu vremile, poate trece de la o generaţie la alta. Dar nu le am o cugetare de azi cu conclusiile cugetării de ieri numai pentru ca aceasta fusese exprimată de aşa de sus, cu atîta autoritate şi într'o aşa de captivantă formă. Se facuse din nou verificarea asupra vieţii naţionale, şi de acolo pleca gîndul mieu, a cărui exprimare îmí era mai mult decît o datorie: o obsesie. Veacuri întregi îmi aduceau învăţăturile lor şi în milioane de oameni găsisem un instinct ce corespundea pe deplin cu glasul lor, însemnat în slova veche, care era pentru mine ea însăşi o încîntare.

Trebuia ori sa dispărem şi ar fi fost pacat şi pentru atîta luptă şi suferinţă, şi pentru comorile închise în sufletul nostru — ori să devenim, cu orice risc, noi înşine.

Serbările pentru Ştefan-cel-Mare erau, după multă vreme de şovaire, de îndoială, de nesiguranţă în ce priveşte mijloacele şi posibilităţile noastre, o afirmare, una de o putere neobişnuită. O luptă se deschisese între dogma nouă, positivă, optimistă, energică şi între spiritul de negare, între atitudinea descurajătoare a „junimismului“ degenerat şi politicianisat, care ne relega în rîndul naţiilor mici, fără originalitate culturală, menite a trăi supt toate raporturile la remorca celor mari ai lumii, ale căror forme ar fi prin ele înseşi neapărat superioare for-

melor pe care ne simţiam in stare a le elabora. A fi „european“, „occidental“ „modern“, in rind cu lumea, nu mai era lozinca, predicata cu toate metodele unei injositoare „zeflemele“, ale unei ironii care nu poate să ardă decit modele şi nu raneşte nici măcar la suprafaţă credinţile. Aprobarea opiniei publice trecea şi pe lingă umanitarismul internaţional, pe linga sentimentalismul de martiragii siberiene şi filantropia oarelor de muncă şi participărilor la beneficii, care formau evanghelia, de tulbure caracter, naţional şi religios, a vrăjitorului prin zimbet de la restaurantul din Ploeşti.

Ne sinţiam deci *noi*, vedeam drumul nostru şi, dindu-ni samă de ce piedeci va trebui fatal să ni puie morala politicianismului dominant, cutezam totuşi a privi in faţă idealul nostru. Făra să am oarba incredere a tribunului născut, care se imbată de gesturile şi vorbele sale, ori copilăreasca vanitate a cui s'a deprins a se înzei pe sine şi naivitatea cui crede că o ideie emisă e una pe jumătate realisată şi, in acelaşi timp, despreţuind orice presiune asupra conştiinţii altuia, ca şi metodele de ciştigare şi menţinere a aderenţilor pentru a li se atribui, in concurenţa dreapta a valorilor, calităţi pe care le-ar fi căpatat astfel numai prin contactul cu gindul mieu şi participarea la lupta mea, nu rivniam la nicio „şefie“ de „curent“, şi humorul moştenit de la boieri spirituali, de la negustori şi de la ţerani mucaliţi mă făcea să rid cind intilniam prin trenuri pe profetul basarabo-ieşean al „poporanismului“, care işi lăfaia ciocoieşte, cu apucături de parvenit imbatat de sine, insomnia savantă şi filosofică inaintea cirdului admiratorilor ciştigaţi, medusaţi şi zapăciţi.

Cuvintul de „luptă“ mi-a parut vulgar, cind eu nu căutam adversarii şi nu mă inflăcăram de beţia trintelor, păstrind in suflet calda dorinţă de a vedea in pace pe toţi oamenii capabili de a da ceva ţerii lor; calificativul de „luptător“ imi amintia grosolane incordari de circ,

iar expresia de „apostol", cu care bunătatea unora şi duşmănia batjocoritoare a altora m'a împodobit, nu putea decît să umple de jenă și de desgust pe cine nu juca niciun rol romantic, nu făcea minuni pe drum, nu se lăuda că învie morții și, convins că e numai un om care se trudește să-și facă datoria cît poate mai bine și tot mai bine, n'avea poftă să se suie necontenit pe tribune a căror înălțime-i parea pretenție și artificiu. Arătam ce e în fundul sufletului mieu și atunci, cînd, adunîndu-mi cugetări răzlețe, pe care erau liberi să le iea în batjocură toți deștepții cafenelelor și cîrciumelor literare, intitulam această culegere, apărută în 1906: „Ginduri și sfaturi ale unui om ca oricare altul". Şi așa, „un om ca oricare altul", am ințeles să fiu şi să rămîn pănă la sfîrșit.

Afirmarea credinții mele m'a readus la literatură, pe care o părăsisem cu totul, nepuind pe hirtie ani de zile un singur vers, lepădîndu-mă de orice tendință în domeniul scrierilor de imaginație și neglijînd chiar, în toiul ocupațiilor multe şi grele, orice contact cu o producție de simplă imitație ștearsă.

Haret, urmărind planurile lui „culturale", de naționalism oficial, stîmpărat și cuminte, în legătură cu vechi tradiții uitate ale partidului liberal, de care, cu toate că represinta tot mai mult o nuanță aparte, era așa de strîns legat, se gîndise la o revistă literară, a cării necesitate era cu atîta mai mare, cu cît „Convorbirile Literare", de un caracter pronunțat istoric, supt conducerea harnică a lui Ioan Bogdan, aveau o răspîndire foarte mică. Pentru această sarcină, în care era *și* — sau *mai ales* — gîndul luminării satelor, pe o treaptă mai ridicată decît a vechii publicații „Albina", el dădu mijloacele trebuitoare unei tovărăşii create de dînsul dintre poeţii înscriși în budgetul Ministeriului, ca „referenți": Vlahuță

și Ardeleanul Coșbuc, cari găsiră sau, mai probabil, primiră de la ministru titlul, eminamente „cultural“, de „Sămănătorul“.

Prietenul mieu mai în vrîstă Vlahuță ajunsese a represinta, în ciuda vechii formule de „artă pentru artă“, tot mai mult literatura aplecată către nevoile sufletești ale nației. Evoluția lui de la „Viața“, în care se dădeau lupte tocmai contra celor cari voiau să „robească“ producția estetică, menită a trăi prin și pentru sine, se făcuse răpede. În răzeșul tutovean se treziseră vechi èlemente de trecut, care-l legau strîns de viața neamului său, și el înțelegea să servească de acum înainte, cu un așa dè nobil talent, desvoltarea în lumină a acestuia. Poate sfatul lui să fi contribuit a îndemna pe Haret la această creațiune. Dar legăturile lui Vlahuță cu noua literatură, puțin răspîndita, încă sfioasă, pierdută prin cenacule, cu călăuze ele în eși desorientate, ca bietul Stans, de la „Floare albastră“, înegurat apoi de fantomele nebuniei, erau aproape nule; retragerea lui de cîțiva ani, despărțindu-se de polemica, intrată în gazetele liberale, a lui Gorun, facusè dintr'însul un isolat, care începea să fie uitat. Între naționalismul lui visător și melancolic, dar capabil de a se exprima une ori în accente de critică asemenea cu cele, violente, din tinerețele sale, ca în pe atunci faimoasa „Minciuna stă cu regele la masă“, și acela, zdrumecat, abrupt, închegat în formule latine, dar și clasic germane și rustic ardelenești, al lui Coșbuc, care-și făcuse abia intrarea în Regat —, unde se va așeza definitiv mai vechiul colaborator al „Tribunei“—, prin publicarea în fruntea „Convorbirilor“, înaintea „generației tinere“, a „Nuntei Zamfirei“, poemă plină de vuietul de petrecere năsăudeană între grăniceri, nu era nicio potrivire. Și firea celor legați împreună printr'o decisie ministerială era cu totul deosebită, mai mult, chiar: antagonică, între Vlahuță, un excelent gospodar, plin de virtuți casnice, trăind între cei patru pareți ai locuinții, sălaș fericit

într'o a doua căsătorie cu o femeie cuminte, şi între Coşbuc, plin de zbucium studenţesc maghiaro-german, incapabil de a fi reţinut şi stăpînit, în ciuda căsătoriei sale cu sora librarilor Sfetea, şi veşnic ispitit între păharele unor prieteni mai tineri, cari aveau apoi impia măgărie de a ride de ciudăţeniile lui.

Probabil Coşbuc a fost acela care a căutat colaboratori, adecă de fapt înlocuitori şi, la cea d'intăiu ocasie, succesori, între tinerii scriitori ardeleni. La „Tribuna" va fi cunoscut aprinsa fire luptătoare a urmaşului de nemeşi inidoreni Ilarie Chendi, a cărui pornire pasionată se oglindia şi în faţa cu profilul fin tăiat, cu ochii plini de foc şi obrajii imbujoraţi de patimă. Chendi, adecă de fapt Cîndea, în forma pe care o adoptau nobilii romîni, cnezii şi voevozii, cînd treceau la legea şi la limba stăpînilor maghiari, din cari tînărul critic avea ceva într'insul, fusese ziarist la Sibiiu, pişcase în dreapta şi în stînga, nemerise onoarea unei femei, al cării soţ, un Dac aspru, intrase cu biciuşca în redacţie; peste cîteva zile cel aşa de sîngeros ofensat trecea munţii, şi aici, în tovărăşii liberale, mutase verva sa în domeniul literaturii. Aducea cu el lecturi fără indoială intinse, dar numai în domeniul scrisului german, ca fost elev al unui gimnasiu săsesc, şi, cu un diabolic instinct al pamfletului, un personalism care, străin de orice sistem şi rebel faţă de orice consecvenţă, nu pierdea niciun prilej de răsbunare, iar, cu aceste însuşiri şi defecte, o siguranţă înăscută a gustului, care-l făcea, cutezător cum era, de cel mai mare folos pentru a curăţi bălăria uşoară ce invadase terenul scrisului romănesc; une ori, şi supt influenţa mediului academic, unde căpătase un loc de bibliotecar, gîndirea-i mergea până la stabilirea de adevăruri istorice în domeniul său şi, în tovărăşia unei fete, d-ra Carcalechi, cu care l-a legat o pasiune terminată prin sinuciderea ei—pe cînd pe dînsul

îl pîndia nebunia —, el începuse și publicații de texte, ca aceia a scrisorilor lui Alecsandri.

Robit și stăpînit de dînsul, încerca primii săi pași în poesie, căreia-i aducea solida-i educație literară de caracter german, cîștigată în casa părintelui, care era un respectabil director de liceu brașovean cu craniul eshilean și cărunteți patriarhale, Ștefan O. Iosif. Cu totul deosebit și ca suflet de prietenul înaintea căruia nu putea să aibă o voință, palidul tînăr slab, cu figura vagă și marii ochi triști, cari spuneau desorientare și vis, dădea noii poesii o notă cu totul specială, în care Eminescu nu era cu nimic, și nici, mai ales, filosofia lui, credințile lui, lărgimea lui de orizont. Picurau, în această inspirație pură și săraca, din clara undă a unui izvor de munte ca în pădurile de brazi ale Carpaților lui, stropi de diafană poesie, care corespundea, de altfel, cu desăvîrșire tendinților din Apus în vremea care merge de la Verlaine, „sărmanul Lilian", cu care se potrivia și viața lui Iosif până la marea iubire și teribila tragedie care l-a cuprins pe acesta, la Germanul Stephan George. Întru cît corespundea un asemenea temperament cu militantul realism al revistei lui Haret își poate da sama oricine.

Resultatul impunsăturilor zilnice ale lui Chendi, care-i făceau, pe lîngă mulți cetitori, pe cari o asemenea atitudine îi ațița, ca, mai tărziu, la matchurile de box, ș atîția dușmani, și-l separa de intențiile ministeriale, care erau numai de înfrățire, de pace, fie și dulceagă și nulă, a fost că revista nu mai putea să se menție. Atunci, fără să fi avut eu cu dînsul alte legături decît acelea dintre cetitor și bibliotecar și, odată, o cerere de articole pentru „Tribuna", în care apăram partea Ardealului în cultura românească impotriva lui Hasdeu, care, relevînd cu dreptate rolul boierilor noștri de la începutul secolului al XIX-lea, aruncase o piatră în statuia convențională a lui Gheorghe Lazăr, pe o vreme cînd orice era Ardelean trebuia să fie sfînt

pentru noi, Chendi a întins o undiță către profesori şi istorici, afirmînd, cu un rar curaj, obișnuit la dînsul, că scrisul lui Bogdan şi al mieu cuprinde mai multă literatură adevărată decît lînceda producție a beletriştilor recunoscuți. Peste cîteva zile, în numele lui și al lui Iosif, prin scrisoare chiar, mi se pare, mi s'a propus să ieau conducerea modestei reviste în alb veșmînt de mironosiță, fără chenare, fără ornamente, dar în care se zbătuseră pănă atunci atîtea războinice porniri.

Şi, față de dușmaniile idioate care și astăzî urmăresc „sămănătorismul" din partea unui „modernism" și „europeanism" care a atacat din pretenție, dar în mare parte şi din causa amintirii refusurilor implacabile pe care le-a întîlnit atunci, cu fantesiile sale marine și alte tentative literare, un Lovinescu care totuși îmi dedica nu știu ce studiu de filologie latină, mă simt dator să arat de ce, avînd atîtea sarcini, griji şi duşmănii, la peste treizeci de ani, cînd nu se mai îmbarcă nimeni în aventuri, am primit propunerea.

Încheiasem cu „Epoca". Nu-mi fusese greu să recunosc ce se ascundea supt prietenia cu care fusesem întîmpinat acolo. Filipescu, încredințat că trebuie o puternică lovitură de lopată — și el era meşter să le dea — în apele moarte ale unui politicianism demoralisant, de ale cării practice se trudia să se desfacă însuși fără a reuși totdeauna, își alesese ca aliat pe junimiști, cu bătrîneța în răpede înaintare a lui P. P. Carp şi cu ambiția, veşnic vie, a lui Maiorescu, care rîvnia către locul prim în ciuda legăturilor așa de vechi cu acest prieten al său, și astfel, contra benignelor acceptări ale lui G. Gr. Cantacuzino, contra îndărătniciei generalului Manu și ascensiunii neliniştitoare a unui om cu un talent aşa de periculos elastic ca al lui Take Ionescu, căuta el să înjghebe un front de intransigență morală al conservatismului pur. Delavrancea, aprigul luptător liberal de la „Voința Națională", îi aparținea acum cu totul, și scînteierile,

așa de uimitoare, și totdeauna nouă, ale elocvenței acestuia erau un puternic mijloc de a cîștiga mai ales tineretul. Privirile cîștigătorului de oameni care era Filipescu se îndreptară însă și spre mine, care ar fi fost să mă înșir lîngă valorile tinere ale junimismului de la „Convorbiri", ca sa rivalisez cu jocurile de floretă ale geografului Mehedinți, pornit spre o carieră politică pe care o visa așa de mare și pentru care i se va da și sacerdoțiul „Convorbirilor", ca și cu dibăciile retorice ale altor „maioresciani", meșteri în glas și degetul arătător, și chiar cu pătrata afirmație de suficiență a lui Pangratti. Anume conversații cu privire la viitoarea soartă a țeranilor, anume suggestii cu privire la acțiuni de stradă pe care, după 1906, le-aș putea încerca eu pentru folosul unui partid căruia n'aveam intenția să-i aparțin mă vor neliniști și mai mult pe urmă. Dar mai ales va fi decisivă experiența cu Maiorescu, pe care o voiu atinge îndată.

Dar, pentru mine, a vorbi despre ce începusem a spera prin articolele francese din „l'Indépendance Roumaine", adecă despre acea inperioasă nevoie de renovație, pornind de la factorul moral ca să se ajungă la noile instituții, sprijinite, în chip original, pe tradiția în viață și pe realitatea în sfîrșit recunoscută, a vorbi, zic, despre ce-mi era mai scump decît orice in paginile acelei tinere reviste pentru popor, purtăreață și ieftenă, lipindu-se de suflet și prin aleasa modestie în formă, care pleca de sigur de la discreția lui Vlahuță, a acelei publicații în care nu putea să fie niciun interes politic, aceasta însemna tot ce era mai potrivit pentru îndărătnica mea propagandă.

Firește nu eram să dau acolo nici versuri, cum nu mai scriam de mult, și n'aș fi vrut să supăr pe nimeni prin învierea mea supt acest raport, nici povestiri de imaginație, spre a căror prosă, larg întinsă, și neapărat banală, de la o bucată de vreme, n'am fost atras niciodată, lipsindu-mi și naivitatea necesară bunilor povestitori. Îndem-

nul spre teatru, unde se încercau pe atunci profesorii, chiar, cred, d. C. Rădulescu-Motru, mi-a venit mai tirziu numai, anume pagini istorice cerîndu-şi şi astfel întruparea. Probabil că în intenţia lui Chendi nici nu era să aibă de la mine altceva decît hermina universitară, fără o contribuţie reală, şi, de sigur, dacă aş fi ştiut-o, nu i-aş fi stricat socotelile, dar nici n'aş fi primit una din acele figuraţii care m'au desgustat totdeauna, lăsîndu-le bucuros multilor amatori. Unde sînt, înţeleg a face ceva, iar acest ceva să-l leg de linia, drept trasă, a vieţii mele însăşi.

Am dat deci în „Sămănătorul", ale cărui proporţii reduse erau, de altfel, potrivite pentru aşa ceva, scurte articole de direcţie literară, dar şi culturală, foarte adesea socială şi politică, fără caracter de partid şi peste deosebirile de partid, contra lor chiar, articole în care se manifesta un crez de care odată cu viaţa nu mă puteam despărţi. În cronica revistei am încercat să reconstituiu şi medii patriarcale prin care voiam să dau un exemplu vremilor rupte din legătura firească, şi astfel mi-au răsărit din nou în minte văile dorohoiene, satele de răzeşi, curţile de proprietari ale adolescenţei mele, cu toată umanitatea de multe feluri care se cuprinsese odată în ele. Fostul colaborator de la „Revue critique" avea obişnuinţa dărilor de samă şi a notiţelor şi, astfel, de la număr la număr, am ajuns să semnalez şi să judec, să recomand călduros de cele mai multe ori, tot ce se strecura din literatura curentă, adecă, mai limpede, din vădirea unui spirit greşit, care trebuia distrus, şi a unui spirit sănătos, care trebuia încurajat.

Din colţurile primelor manifestări, de la „Floarea Albastră", de la „Făt-Frumos" de la Bîrlad, creată de sfiosul, fragedul ofiţer, cu faţa de domnişoară romantică şi ochii imenşi, Emil Gîrleanu, scriind supt pseudonimul „Emilgar" încă de cînd se ajutase cu el pentru ceva literatură Xenopol la „Archiva" sa, veniră, pe rind, şi acesta, dar, mai înainte şi mai ales, d. Mihail Sadoveanu, cu siguranţa lui robustă în

mpresionantele nuvele, de un captivant misticism al naturii și al sufletului omenesc, reunite, apoi bizarul, inegalul înșirător de povestiri cu copii și cu oameni neisprăviți Vasile Pop și năvalnicul Brăilean cu obrajii de foc și ochii de pirat Sandu Aldea, îndrăgostit al pămîntului, precum și atiția alți colaboratori. Iar eu făceam cu multă reservă, a să nu am aierul că-mi arog o dictatură, alegerea bucăților pe care mi le aducea de obiceiu Iosif și, cu o răbdare care nu m'a părăsit nici până acuma, iubind această funcție așa de umilă, dar care cere nebănuite mijloace de nteligență și de tact și permite a da „lucrul curat", le și corectam pe șpalturile cu frumoasa literă ale „Minervei". Aceasta era sarcina mea exclusivă, pe care nu înțelegeam s'o împart cu nimeni, harnicul biograf și fanaticul adorator al lui Eminescu, I. Scurtu, bun băiat și sigur prieten, pe care l-am luat și în excursiile mele, mărgenindu-se să adauge din cînd în cînd la o bibliografie pe care o doriam cît se poate de complectă.

N'am avut niciodată ședințe ca acelea de la „Convorbiri", solemne cînd presida Maiorescu, hazlii cînd se uita de presența chiar a șefului, nici ca acelea, desordonate, din cercurile de boemi de la revistele tinerilor, ori acelea pedante, de la alcătuirile care s'au format îndată contra „Sămănătorului", alcătuiri în care unul cetia, iar ceilalți nu știau cum să-și ascundă ori invidia ori urîtul, asemenea cu ședințile pe care, cu mult înainte, le-a imortalisat humorul unui Washington Irving în „Sketch Book" al lui. O asemenea sarcină n'aș fi luat-o asupra mea, și, de altfel, aveam atîta de lucru, încît une ori, pe cînd tinerii miei amici vorbiau între dînșii ce voiau, în puținele seri petrecute în odăițile mele din Strada Buzești, trebuia să mă primblu ca să gonesc somnul care-mi urmaria oboseala. N'am pe suflet nicio „serată literară", cu tot ce ele aduc ca artificialitate, pretenție, mondenism înțepat, genialitate pregătită la oglindă și zădărnicie. Primiam prieteni cari erau liberi să vorbească între dînșii ce

şi cît poftiau, şi ei aveau bunul simţ de a nu vorbi literatură, care, aceasta, a fost pentru mine totdeauna un lucru de ermetică intimitate, care cu greu se poate împărtăşi altora de însuşi făptaşul ei. Venia pe acolo şi cel mai bun elev al mieu de atunci, Vasile Pîrvan, care avea gînduri de viitor a căror mărime şi al căror succes strălucit nu le puteam bănui în de ajuns, şi silueta lui fragilă a fost prinsă într'o fotografie a grupului pe care din nenorocire n'am mai putut-o regăsi. Un Slavici, cu ale lui romane bizantine, de o puternică structura, un Brătescu-Voineşti, pe care nici nu-l văzusem vre-odată, cu fineţa unică a notaţiilor sale psihologice, se adăugiau la cei fără un contact personal. „Făt-Frumos" se mai ţinu un timp, până ce căsătoria lui Gîrleanu aduse pe ofiţerul demisionat şi fără mijloace într'o odăiţă la doi paşi de mine, aşteptînd postul de secretar la acea revistă politică, „Neamul Românesc", de care directorul „Sămănătorului" nici nu visa. Iar, la Pesta, „Luceafărul" d-lui Tăslăuanu, căruia d. Goga, încă necunoscut, îi da frumoase versuri iscălite N. Otavă (Octaviu-Tavi), urma de la sine acelaşi ritm. Aşa încît, la capătul „Istoriei poporului românesc" în limba germană, puteam spune, în 1904, că toate trei revistele de tineret sînt în serviciul aceluiaşi ideal şi urmăresc aceiaşi instaurare a unui nou şi puternic crez,—lucru care mi s'a imputat aşa de violent, de şi el nu făcea decît să exprime o incontestabila, dar, e drept, pentru mulţi neplăcută, realitate.

Dacă e vorba de „curent", care *era*, el nu trebuie căutat la „Sămănătorul" şi osîndit deci ca „samanătorism". Originile lui erau mai depărtate: ele se află în „Epoca", în l'„Indépendance", în „România Jună", în legătură şi cu tradiţia lui Eminescu, lui Alecu Russo, din care un capricios ofiţer, Mărgăritescu, va da o bună traducere la Tipografia mea, şi a lui Kogălniceanu. Şi, fără a se întrebuinţa niciunul din mijloacele unei abjecte demagogii literare,

care se va uni mai tărziu, la alții, cu cea politică, acest „curent" prindea. Cele trei sute de exemplare ale revistei se epuisau răpede, Filip singur făcîndu-li socoteala, pe care noi n'o știam, poate nici proprietarul improvisat, Iosif; în școli, „Sămănătorul" se cetia supt bănci, iar în Ardeal el a ajuns mijlocul de căpetenie prin care o nouă generație, cu alt orizont decit al discuțiilor cu stăpinii, la care odată a fost atras și d. Goga, se punea în legatură cu clocotul de optimism activ din Regat.

În lumea politică de sigur nu se cetia „Sămănătorul", cum nu se cetia niciun fel de literatură, afară de un mic grup de femei inteligente, ca d-nele Adina Olănescu și Marghiloman, cea din urmă reușind să facă a se pomeni scrisul romănesc și într'un discurs la Cameră, ceia ce era o adevărată revoluție. Fără a fi un cetitor asiduu în domeniul poesiei și nuvelei, Filipescu, atît de vioiu și de atent la ce se petrecea în jurul său, și-a dat sama cel d'intăiu că această mișcare literară, de un caracter așa de energic naționalist, corespunzînd deci noilor tendinți ale spiritului său, poate deveni o forță și în alt domeniu. Astfel s'a ajuns la contactul mieu, menit să fie de un singur moment, cu viața politică, și chiar cu viața politică de partid.

Nu voiu uita seara în care, întilnindu-l la Șosea, Filipescu a inceput să-mi vorbească, la început fără niciun gînd de a întrebuința curentul pe care începea să-l zărească, de veștejirea partidului in care stătuse neclintit de la întoarcerea sa de la studii, partid pe care-l ajutase cu munca și cu averea și în serviciul căruia pusese un așa de extraordinar temperament. I-am arătat că nu putea să fie altfel, odată ce se lucra tot cu aceiași oameni, de mult îmbătriniți, raliarea lui Delavrancea făcîndu-se la o dată din viața acestuia în care el putea să aducă, de sigur, un așa de mare talent

oratoric şi un nediscutat prestigiu literar, dar nu şi tumultul de idei şi soliditatea de convingeri ale tinereţei şi primei maturităţi. Filipescu vedea viitorul foarte în negru, fiind desgustat şi de unele intrigi de la Curte, unde vedea curioase fantome, care de sigur nu corespondeau cu realitatea. M'a întrebat de ce nu vin tinerii la dînşii, fiindcă se pare că grupul maiorescian de la „Convorbiri" nu-i impunea peste măsură, înţelegînd cît de mult însemna la dînşii retorica învăţată — d. Mehedinţi jongla la întruniri cu trei nume: regele Carol, Eminescu şi Petre Carp, restul fiind comparaţii aduse de acasă şi gesturi în vînt. I-am explicat că sînt acum şi altfel de tineri, cari *cred* şi cari *luptă*, dar aceştia nu pot veni decît unde ar fi primiţi cu ideile lor cu tot, idei aşa de puternic desemnate încît erau însăşi raţiunea lor de a fi în viaţa publică. — Dar dacă aceste idei sînt adoptate ? Şi, apoi, mi-a vorbit de o apropiată întrunire publică în care, contra coaliţiei oportuniste dintre Cantacuzino şi Take Ionescu, se va ridica glasul conservatorilor cu credinţi şi al junimiştilor fusionaţi cu dînşii. Cu acest prilej s'ar putea enunţa şi un nou program.

Sînt încredinţat că acest om plin de perspicacitate, format într'o serioasă şcoală genevesă, aceia care ni-a dat pe fraţii şi verii Goleşti, pe Brăiloiu şi pe atîţia alţii cu un spirit deosebit de al „Parisienilor", nu şi-a închipuit că ar fi vorba de încă un val de postulanţi şi de candidaţi la situaţiile înalte sau măcar la onoarea vitrinei. Cutare scrisoare a lui, ieşită la iveală mult timp după moartea-i, arătă ce preocupări nobile îl asaltau în această vreme de îndoieli, de dibuiri, de temeri şi de amărăciune.

Dar, în asociaţia conservatoare care făcea oposiţia, de onestitate şi de principii, căreia Delavrancea îi dase formula de „revisuire a conştiinţilor", mai erau şi alţii, deprinşi cu normele invariabile ale vechii politici româneşti, pentru care tot ce nu e interes practic aparţine numai aparenţelor,

„drapării“. Eram obişnuit să văd la mine în casă pe „colegul“ Maiorescu, pe care abia-l puteau încăpea păreţii goi ai căsuţii din Aleia Alexe Marin, numai atunci cînd era vorba de o alegere de rector sau de senator universitar, şi atunci repeta—singurul lucru care mi se cuvenia, se vede, — stereotipa întrebare dacă „doamna se simte bine la Bucureşti“. De odată l-am văzut pe omul politic de atîta importanţă supt un aspect mai vioiu şi mai *actual*. Mi-a vorbit, cu acea vibraţie metalică pe care putea s'o deie după voie frumosului său glas, despre întîlnirea mea cu Filipescu, despre angajamentul pe care-l luase acesta. Fireşte el trebuie ţinut, dar şi eu să mă gîndesc cît de greu ar fi ca ei, cu tot ce înseamnă, să declare că „au fost nişte proşti“, cari au să înveţe de acum înainte. Dar oare nu e tot una dacă la întrunirea care trebuia să fie un mare eveniment, capabil să influenţeze pe rege şi să mişte opinia publică, eu aş rosti un crez, a cărui acceptare ar semnifica-o aplausele înseşi cu care ar fi întîmpinat?

De sigur că nu era tot una, dar m'am gîndit, precum am făcut-o dese ori în viaţa mea — şi de fiecare dată am greşit — că o prea hotărîtă intransigenţă din partea mea ar putea să strice un lucru bun, care fără aceasta s'ar putea face. Şi apoi, din parte-mi, în folosul luptei pe care o duceam, puţin era oare ca de pe tribuna unei astfel de adunări, cu un Carp, un Marghiloman, pe lîngă Filipescu, lîngă mine, să se rostească acele credinţi pe care le introdusesem oriunde-mi fusese cu putinţă? În sfîrşit, m'am învoit.

Întrunirea, la Teatrul Liric, a fost foarte frumoasă. Nu atîta public, dar represintanţii, demni de respect, ai unei intelectualităţi care fără îndoială n'avuse în viaţa publică rolul ce i se cuvenia şi care nu putuse pătrunde în unele situaţii decît părăsind în mare parte aspiraţiile sale intime şi imitînd, nu fără silă, practicele „democratice“

ale partidului liberal. Delavrancea părea indispus, și nu arăta de loc bucuros că întîlneşte pe aceleaşi scînduri pe prietenul literar cu care nu se mai vedea de loc, vechile zile ale cercului de conversaţie și de întîmplătoare lectură fiind de mult uitate. Niciodată nu apărusem înaintea unei mulţimi care nu caută ce e nou sau plăcut într'o conferinţă, ci numai ceia ce poate servi unei acţiuni. Dar timiditatea mea, datorită vieţii grele pe care o dusese acela care, şi după studiile în străinătate, era pentru Botoşănenii săi tot „băiatul cocoani Zunii", mi-a dat acea îndrăzneală pe care o au numai oamenii cari caută să scape cît mai răpede dintr'o situaţie insuportabilă. Am încercat să arat că grupul politic care mă invitase, dar căruia avusem prudenţa de a nu-i da obişnuita adesiune, poate relua legătura pe care conservatismul o pierduse și la care liberalismul unei clase orăşeneşti improvisate şi tulburi nici nu se poate gîndi, legătura cu cele două mari forţe: a traditiei i orice, de unde vin conducătorii partidului, şi a pămîntul i a ţeranului, care singur poate să deie o adevărată basa acelor cari nu trebuie să se depărteze de comunitatea cu cine lucrează pe moşiile lor şi cari trebuie să li ajungă statornici colaboratori, înţeleşi, preţuiţi şi iubiţi.

Se pare că aceste cuvinte, spuse sincer și cald, fără nicio grijă de efect, cu totul dincolo de mimica maioresciană şi de focurile de artificii romantice, au răzbătut în inimi. Carp a spus cîteva cuvinte amabile înainte de a cere asistenţilor un singur lucru: să aștepte ca Dumnezeu să-i inspire, ceia ce nu era o încheiere banală. Marghiloman m'a sărutat şi m'a dus în splendida lui cupea la Maiorescu, care, cîteva minute, în hallul primirilor intime al casei lui din Strada Mercur (ciudat nume!), mi-a recunoscut calităţi la care eu însumi nu mă gîndisem niciodată.

Dar cu această zi de Martie nu era să se înceapă de fapt tovărășia la care se gîndise Filipescu.

Fusese vorba ca „Epoca", la care lucra cu tact un om de inteligența și experiența d-lui Pisani, să-mi fie încredințată. Zilele treceau fără ca legătura mea cu ziarul să fie alta decît tipărirea discursului de la Teatrul Liric. Începusem a mă îndoi de sinceritatea demonstrațiilor al căror obiect fusesem. O resistență îndărătnică se pregătia împotriva intrusului, și nu-mi dădeam samă cu cîtă grabă lucra clanul din jurul lui Maiorescu pentru ca drepturile să nu-i fie știrbite. În sfîrșit, lucrurile se lămuriră cînd în foiletonul ziarului pe care aș fi trebuit să-l conduc a apărut un atac împotriva „Sămănătorului", iscălit de tînărul Lovinescu, ale cărui produse literare nu le putusem primi și căruia nu-i putusem da, conform unei somații făcute în plin iarmaroc al Folticenilor, de unde era originar, traducerea de Odobescu a lui Pausanias, de care, departe de-a voi să mi-o apropriez, nu auzisem măcar că există.

M'am hotărît să mă plîng lui Maiorescu. Odată, de două ori, de trei ori m'am presintat la ușa lui fără să pot fi introdus. Am fost asigurat însă că-l pot găsi spre seară. Și în adevăr lampioanele aprinse la poartă păreau să-mi spuie că stăpînul e acasă. În același hall unde mi se făcuseră cu cîteva săptămîni înainte solemnele laude, am zărît in fund pe colegul Pangratti, care nu s'a mișcat. Maiorescu însuși îmi ieși înainte, foarte jenat și foarte grăbit, ca să-mi ceară o răpede explicație a visitei, motivîndu-și atitudinea prin aceia că dă un prînz unor persoane de distincție. Am răspuns că n'am venit cu intenția de a mă adăugi lor, ci ca să ating o situație neașteptată și neplăcută. Am arătat de ce e vorba. — A, li-te-ra-tu-ră?, dar noi facem po-li-ti-că... Tot sîngele mi s'a suit în cap, și nu m'am putut împiedeca de la observația că totuși prin „li-te-ra-tu-ră" și el a ajuns unde este în „po-li-ti-că".

De atunci nu m'am întîlnit cu ilustrul profesor şi importantul om de Stat decît la Universitate, unde une ori graţia lui îmi promitea să mă iea cu trăsura, dar el uita promisiunea îndată ce votam contra unor interese de partid şi de grup personal pe care totuşi le-am menajat aşa de mult încît n'am vrut să-i pregătesc un moment penibil întrebînd în domeniul literaturilor cunoscute mie de mult pe d. Mihail Dragomirescu, candidat la o catedră de... ce predă, cu eleganţa care se cunoaşte, nu însă fără să fac pe Ioan Bogdan a-i comunica în scris, prin poştă, supt ochii mei veghetori, opinia pe care-mi permiteam s'o am faţă de d-sa.

O singură dată am mai intrat în casa cu lampioanele, şi cred că e bine să povestesc întîlnirea, care cuprindea însă şi pe alţii, căci, oricît ar fi prinsă lumea astăzi de alte griji, tot se va găsi cîndva un om, măcar un autor de teză de doctorat, pe care aceste lucruri să-l intereseze puţintel.

Maiorescu trebuise să-şi părăsească o catedră pe care, şi în mijlocul celor mai straşnice furtuni politice, o ocupase în chipul cel mai credincios, chiar dacă aceiaşi inegalabilă artă de presintare dădea an de an exact aceleaşi lucruri în exact aceiaşi formă, orice conlucrare cu studenţii fiind imposibilă la un profesor care se ţinea, cu oricine alţii decît tinerele genii pe care le forma, la o asemenea înălţime. Cruzimea luptelor politice făcuse ca supt ministeriatul lui Haret d. Gh. Adamescu să iscălească o adresă în care se făcea cunoscut „d-lui profesor T. Maiorescu", că, de oare ce a refusat de cîteva ori să participe la activitatea unor comisiuni de examen, e pus în retragere pentru limita de vrîstă. Atît.

Îşi poate închipui cineva indignarea care ne-a cuprins pe toţi aceia cari, indiferent de relaţiile personale, pline, adesea, de jigniri nemeritate, eram în stare să măsurăm proporţiile omului. De şi nu fusesem printre invitaţii

din seara lampioanelor aprinse, mă așezasem în primele rînduri ale revoltaților. S'a ținut o ședință la Universitate, cu obișnuitul zgomot confus de opinii în mare parte absurde, și s'a ajuns la resultatul că o comisiune se va presinta la Maiorescu pentru a-i arăta durerea și revolta noastră și a-l invita la o ședință solemnă în care în fața studenților i s'ar pune în lumină activitatea. S'a ales rectorul, C. Dimitrescu, decanul Facultății de Litere Bogdan și, cu toată împotrivirea mea, care, locuind la Văleni, n'aveam nici redingota obligatorie pentru o astfel de misiune și față de un astfel de om, — eu.

Ne-am presintat tustrei in casa albă din Strada Mercur, și o emoție sinceră ne însufleția. Maiorescu a apărut glacial, și cu o privire rea în ochii încă așa de vii. A vorbit fiecăruia despre ce credea că-l putea ofensa mai mult. L-a întrebat pe „Coco", tip de leneș inteligent, dacă-și continuă cu același spor activitatea, și-a exprimat mirarea ca Bogdan, filolog, se interesează și de filosofie—și Bogdan, care nu știa cum îl maltratează șeful său politic în scrisori personale, s'a scusat prin aceia că, foarte tînăr, a făcut un raport despre școlile din Germania —; mie mi-a socotit anii de cînd n'am mai ocupat scaunul pe care fusesem poftit. Refusul de a apărea în ședința solemnă a fost scurt, net și casant. În zădar ceilalți doi au stăruit, rugători. N'am mai putut răbda: venise, cum mi se întîmplă mie, clipa cînd, orice ar fi, nu pot tăcea. I-am spus că nu e vorba numai de noi, pe cari e liber a nu ne prețui, ci de studenții noștri ai tuturora și de o societate pe care nici la început junimiștii n'ar fi trebuit s'o desprețuiască, dar care azi nu merită fără îndoială disprețul lor. Energica figură colorată se aprinse și mai tare, și, gestul dispărînd, omul se ivi. — Și crezi d-ta că noi n'am avut inimă? — Dacă ați avut-o, e păcat că până astăzi n'a știut-o nimeni...

Ne-am închinat și am plecat. Totuși ședința s'a făcut,

dar cu Dissescu, Trimalchionul generației sale, complect cufundat în toate confusiile morale, și, firește, fără mine. Ba omul care-și descoperise o inimă s'a lăsat serbătorit și la Iași...

O inimă care nu era din cele mai bune. Încă o amintire, două, și mă întorc la lucruri care aparțin domeniului public, și sînt deci mai vrednice de povestit.

Escelent decan, împăcînd toate divergențele prin pașnica lui înfățișare blondă, răpede cărunțită, prin zîmbetul luminos care-i răsăria în adîncii ochi albaștri, Ioan Bogdan a fost îndemnat de prieteni să candideze la rectorat ca urmașul bunului său prieten C. Dimitrescu. Pentru aceasta și-a luat toate precauțiunile, a visitat pe toți colegii, ba a mers și la șefii de partid: și la atunci tînărul conducător al partidului liberal I. I. Brătianu, care-l va fi considerat cu acea privire ironică în care se cuprindea atîta insultă și care din nenorocire i-a rămas atît de obișnuită încît a ajuns să diformeze o față așa pe bărbătește frumoasă. I s'a dat toate asigurările, care aveau valoarea celor ce se pot căpăta de la un politician, — și de fapt Bogdan a fost ales.

A fost ales, dar n'a putut funcționa. Cu inefabilul Dissescu în frunte, așa de distras cînd nu era vorba de interese pe care știa perfect cum să și le apere, unii colegi de la Drept i-au organisat un perfect sabotagiu. N'a putut ținea o singură ședință cu acel Senat universitar, așa de greu de maniat pentru cine n'a căpătat în luptele politice cunoștința mijloacelor prin care se înlătură greutățile.

Rectorul boicotat avea dreptul de a cere ministrului măsuri contra intriganților cari refusau să-și îndeplinească datoria impusă de lege. Așteptind propuneri și gata de transacții, Bogdan s'a sfiit să o facă. Scos din cercul amicilor săi, al colegilor de la Litere, cu demonul politicianismului în față, omul de obiceiu așa de dibaciu s'a

pierdut cu totul; se adăugiau și cele d'intăiu simptome ale unei epuisări nervoase, în curioasă legătură cu cancerul care peste mulți ani de zile îl va distruge. Atunci, adversarii neloaiali au căzut asupra ministrului.

Acesta nu era altul decît Maiorescu, căruia Bogdan îi stătuse la indemînă pentru orice, şi mai ales pentru plasarea, unul după altul, a obișnuinților casei din Strada Mercur. Iar hotărîrea ministrului a fost: destituirea rectorului, cea d'intăiu și ultima măsură de acest fel, care nu s'ar fi luat față de un hoț, de un falsificator, de un imoral.

Aveam o audiență la regele Carol cînd s'a semnat decretul. Maiorescu întărzia. În sfîrșit ușa s'a deschis și el a apărut in prag, cu un zimbet de satisfacție. M'a zărit, şi arăta că-i pare bine de marturul mulțămirii sale răutăcioase. — Știu ce aveți acolo, i-am spus. — Da, destituirea lui Bogdan.

Pe urmă ne-am întîlnit în Cameră, mai ales cînd el era, înlăturind pe Carp, puternicul prim-ministru, acela care va decide intervenția în Balcani și va avea mîndria de a „pacifica" Balcanii prin pacea de la București, la care, cu părere de rău, n'am putut aplauda. Cînd însă, la 1912, s'a ținut la Londra cel d'intăiu congres de istorie la care am fost trimes — „trimes" e, cum se va vedea, un fel de a vorbi, iar înainte de aceasta dările de samă purtau ca represintant al Romăniei la congrese de istorie pe d. „Étienne (Jean)", adecă d. Ştefan C. Ioan—, şi fusesem invitat pentru secția de bizantinologie, ba chiar, onoare deosebită, pentru secțiile reunite, Bogdan mi-a oferit să merg ca represintant al Facultății şi, pe sama ei. Dar, la Cameră, biroul mi-a comunicat invitația adresată Statului romîn. Crezînd că e din însărcinarea lui Maiorescu, m'am dus la locul lui pentru a-i declara că primesc.

Discuția a fost din cele mai interesante. — D-ta trimes

al Romăniei? Da? Dar România nu trimete pe nimeni. Dacă vrei, poţi merge pentru Universitatea din Bucureşti, iar altul, Xenopol*u* de pildă, pentru cea din Iaşi. Dar pentru România?... — Atunci nu voiu merge. — Cum pofteşti.

Din banca sa, vecină cu a miniştrilor, Ioan Lahovary, îmbujorat, pipaind cu ochii de miop şi totdeauna gata de vorbă, observase. — Dar ce s'a întîmplat? D. Maiorescu nu crede că aş putea represinta la congresul de istorie din Londra România. *Oh oui, oh oui... Vous êtes de ceux qui mettent le pied dans le plat.* Am încremenit de această manifestare a celei mai perfecte politeţe boiereşti. O merit de vreme ce ţi-am vorbit.

„Vărul“ mieu, după obiceiul fanariot de a-şi căta rudele până la al douăzecilea neam, Sebastian Moruzi, splendidă întrupare de boier luptător şi, pe lîngă aceasta, boier de Moldova, cu ascendenţi domneşti şi fin apreciator al ideilor, care era apoi el însuşi un scriitor de talent, mă văzu în această stare şi prinse a mă cerceta. — Îmi dai voie să vorbesc cu Take Ionescu? (Voiu arăta aiurea cum mă împăcasem cu acesta.) Nu te însărcinez.

A doua zi, Take Ionescu îmi arăta plictiseala pe care i-o pricinuiesc toţi aceşti oameni cari nu fac decît să fabrice duşmani. — Vei merge la Londra ca represintant al Romăniei. — Ca represintant oficial? — Da.

Am avut oarecare mirare cînd, a doua zi, Dissescu, ministrul de Instrucţie, îmi vorbia de bancherul *său*, la care aveam să mă adresez pentru cheltuieli, dar el a revenit, spuind că Ministerul îmi va trimete banii acasă.

La Londra am fost primit peste aşteptările mele. Dacă, în secţii unite, Lamprecht, vorbind înaintea mea, îmi mîncase jumătatea de oară, in secţia de bizantinologie un om ca Willamowitz-Moellendorf a arătat toată preţuirea tînărului care, cum mi-a scris pe urmă, „i-a impus *(imponiert)* aşa de mult“.

Dar, pe cînd toate țerile își aveau președinți, secretari, România rămăsese fără. Nu știam obiceiurile, și n'am întrebat. Dar, cînd, în casa din Cromwell Place, înaintea căminului, vorbiam cu Mișu, ministrul nostru, care fusese foarte afabil cu mine, întrebarea mi-a venit de la sine — Cum, nu știi? Dar d-ta *n'aî* fost represintantul României! Și iată-l povestindu-mi cum, odată, concediat mai răpede de Maiorescù pentru că aștepta „imbecilul" de X, a aflat de la X că acesta n'a fost primit mai răpede pentru că, spunea tot Maiorescu, nu mai pleca „imbecilul de Mișu".

Iar, la Camera, Maiorescu, care primise elogiosul raport al lui Mișu, îmî întindea o mînă de francă prietenie cu cuvintele: *Eh, collega! Tout est bien qui finit bien!*

O, ce e viața, cetitorule, ce e viața!

Cuvîntarea, unică, de la Teatrul Liric, m'a pus însă în legătură cu P. P. Carp.

Cu totul altă fire la coborîtorul răzeșului vasluian din secolul al XVII-lea Carp Lungul, și aceasta cu toate legaturile pe care le avuse el cu iuncării germani de pe la 1860, epocă de început bismarckian și de pregătire a marii ofensive naționale, aristocrația în frunte, cu acei tineri, deci, de la cari avea scrisori purtînd adresa „Bojar von Carp", rătăcite printre documentele familiei care fuseseră puse la disposiția mea.

Pentru a vedea aceste documente, din care el, care purta o coroană princiară pe trăsura de la țară și afirma că a găsit un inaintaș feudal litvan în genealogiile lui Okolski, credea că vor ieși îndepărtate și înalte legături străine, Carp m'a invitat la dînsul la Țibănești,—și fiecare din amănuntele acestei calătorii mi-au rămas întiparite in minte.

Nu călătorisem niciodată în vagonul cu paturi, și el a fost acela care mi-a plătit drumul, răspunzînd la pro-

testările mele că şi el va primi să fac cu dînsul tot aşa cînd îl voiu pofti la... moşia mea. În tren am adus vorba de mai multe lucruri cu privire la care nu credeam că-mi va răspunde aşa de neted. Între altele, de lipsa de interes pe care a arătat-o acelei „Hecube" ce părea să-i fie causa ardeleană, atunci aşa de scumpă mie, care cercetam adunările, exemplar de disciplinate şi de o aşa de frumoasă frăţie între clase, ale „Asociaţiei".

Mi-a răspuns neted că metoda unor lupte lîncede nu-l atrage şi nu-l sileşte a vorbi: „Li-am spus să-mi dea sînge, şi voiu interveni". Povestia şi avea un mare dar de povestitor — cum, cînd teribilul Fonton, ministrul rusesc care-şi aducea căţelul la Palat in audienţă şi se primbla la Şosea între cele doua grăsuţe „Fontoane" ale sale, i-a presintat un mare dosar privitor la reclamaţiile bulgăreşti pentru că pastrăm întărituri pe malul nostru al Dunării, el l-a poftit întăiu la masă şi, cînd i s'a cerut, insistent, raspunsul, şi-a exprimat mirarea că la Petersburg au vreme să scrie atîta hîrtie. Duritatea atitudinilor lui în Parlament, în public dispăruse cu totul: era ceva dulce moldovenesc, duios chiar şi melancolic, ascunzînd poate cine ştie ce nobilă timiditate ancestrală la dînsul.

De la gară am străbătut în trăsură ţinuturi care-mi erau aşa de cunoscute prin lungile şederi la Negreşti. Toată lumea saluta adînc trăsura „boierului", dar, pe cînd el răspundea numai Evreilor, antisemitul care eram eu, din durerea singură de a vedea pe ai miei copleşiţi şi inlocuiţi, răspundea numai ţeranilor,—aşa incît toată lumea putea să fie mulţămită.

Vechea casă cu două rînduri pe care Carp o moştenise de la tatăl său, cu odaia de oaspeţi jos, întinzînd divanurile îmbrăcate într'un vechiu cit de multe colori, cuprindea saloane a căror mobilă cerea urgent o refacere şi o bibliotecă în care cărţile, revistele, ziarele nu erau în rafturi, ci supt ele, şi, sondînd prin movilă, am avut

mulțămirea să văd că în nu știu ce revistă paginile cu articolul mieu erau tăiate. El nu cetia — și nu pregeta s'o spuie — decît ziarul partidului și o foaie germană, dar cărțile tinereței lui erau încă păstrate, și în cămăruța mea am găsit un poem al lui Hamerling pe care-l cetiam cînd mă obosia transcrierea și resumatul multelor documente.

La anume ceasuri mă lua cu dînsul pe cîmp, unde totul era în sama unui burtos vechil în care-și pusese toată încrederea. Cu țeranii nu vorbia, dar pentru meșterii străini făcuse niște căsuțe civilisate. De altfel, cu toată lumea de o perfectă blîndeță. Și conversația se relua mai curînd jos decît la masă, unde, în mijlocul familiei sale, la care se adăugia o guvernanta germanisată, fiica preotului rusesc de la Baden-Baden, el era din nou la postul de comanda. Mi-a vorbit de ai miei, de bunicul Costachi Iorga, care era „un barbat diștept, dar stricat", de relațiile lui Carp cu Take Ionescu, de care-i pomenisem, și el răspunsese că „Take n'are decît să vie și să vorbim", de perspectivele lui de viitor, și o vibrație neașteptată era în glasul lui cînd asigura că nu va mai guverna niciodată. Une ori se cobora, anume pentru a sfătui, în locul acela unde-i descurcam neamul și proprietățile, și amintia tulburările moldovenești de la 1866 contra Unirii pe care i le trezise în minte un ziar de atunci cu antetul „Lascar Catargiu, cînele Iașului", sau îmi aducea, fără altă emoție decît aceia provocată de presența unui fiu al său la Legația romanească de acolo, vestea că au fost măcelăriți la Belgrad regele și regina.

Am plecat peste vre-o trei zile în trasura cu coroana litvană, ducînd în paner bunătăți pentru drum, cu același sentiment pe care mi-l lăsau in copilărie drumurile la casele de țară, pline de bielșug și de prietenie, din aceleași văi ale Vasluiului, unde Carp, în fața bisericii cu mîndra inscripție voltairiană a bunicului:

Ioan Carp, cu rangul Agă, de faptele bune gol,
Celui care ştie toate închină acest pristòl,

era cu mult mai mult el însuşi, cel ascuns de privirile tuturora, decît pe larga scenă a vieţii, pe care a umplut-o cu convingerile sale, bune-rele, dar totdeauna oneste.

Dar vremea trebuia să ne puie şi în alte legături, în care, la glumele lui corosive contra celui ce urma altă direcţie, am găsit răspunsul pe care mi-l dădea şi mîndria mea firească şi dreptatea pe care mi-o ştiam. „Ce faci, desechilibratule“?, îmi strigă el în auzul tuturora la prima întîlnire în Cameră cu mine ca deputat, şi răspunsul, care se impunea, peste orice consideraţii, a fost: „Mai bine desechilibrat decît nebun curat“, ori, altă dată, îmi arunca în faţa că nu ştiu ce e o mare proprietate şi-i obiectam preferinţa mea pentru alta formă a proprietăţii mari decît castelul feudal între colibele neştiute ale ţeranilor despreţuiţi şi ca ţerani şi ca Romîni. „Să trecem în secţiuni, domnule preşedinte“, cerea el, despreţuitor şi sec, ca să-şi audă apoi: „Acolo, d. Carp poate fi mai de folos decît a dovedit-o aici“.

Dar ce era în adîncul acestui mare suflet moldovenesc, precum avusem prilejul să aflu în zilele petrecerii la Ţibăneşti, răzbia şi peste aceste neplăcute ciocniri, în care, încolţit, nu putusem face altfel decît să mă apăr. La discuţia legii Dobrogii, el a găsit un cuvînt pentru mine, iar în memorabila şedinţă în care, pe vremea neutralităţii, se discuta orientarea Romăniei, el, cel aşa de crud cu Take Ionescu, de ale cării „prostituţii“ vorbia, atingea elegant deosebirea de vederi, tot aşa de hotărîtă, cu mine, vorbind de „un talent care nu mai are nevoie să fie dovedit“. Cu această ultimă impresie m'am despărţit de omul care, credincios unei fanatice convingeri în şedinţa Consiliului de Coroană, îşi oferia morţii copiii, dar doria să fie învinsă Romănia pornită pe cealaltă lature, pentru ca, apoi, să stea dîrz în faţa ocupanţilor, urîndu-li însă

victoria contra Rușilor in Moldova, și să se strecoare cu agonia lui in colțul de la Țibănești, unde era să-l acopere pămîntul livezii strămoșești.

Ruptura cu direcția politică pe care crezusem că trebuie s'o sprijin cu ce mijloace și cu ce popularitate aveam s'a produs răpede supt presiunea împrejurărilor, care încă din 1906 mi-au arătat cît de deosebit eram ca idei și tendințe de oamenii cari aplaudaseră, din prietenie sau din simplu interes, pe vorbitorul de la Teatrul Liric.

Din ce în ce mai mult „Sămănătorul", care presinta și apăra o întreagă literatură nouă, vrednică fără îndoială de toată atenția și iubirea, se ridica împotriva maniei francomane, care, — cum am avut putința s'o spun la Paris chiar, între zidurile Sorbonei, la deschiderea cursului mieu, după ce auzisem din gura decanului, un om ca d. Brunot, cuvinte a căror inspirație venia însă de la București —, folosia foarte puțin Franciei însăși, prea mare și prea mîndră ca să aibă nevoie de maimuțele superficiale, și care în ceasul cel mare s'au dovedit și cinic necredincioase, din boierîmea și „ciocoimea" românească. Da, am cerut, la un moment dat, pentru a se apăra această încă fragedă plantă a scrisului indigen, cetit abia în cîteva sute de exemplare, vama contra cărții străine la modă, fără a avea însă naivitatea să cred că ea va fi în adevăr impusă.

In această dispoziție de spirit, care nu era numai a mea, ci a unei întregi generații, am aflat că la Teatrul Național, pentru societatea de binefacere „Obolul", se va representa în limba francesa, cu concursul unui număr de diletanți inteligenți, de cari și nația lor avea nevoie, o piesa bulevardieră. O protestare mi s'a părut necesară pentru ceia ce în gîndul organisatorilor, în frunte cu d-na Scarlat Ferechide, sora lui Marghiloman, nu era de sigur o provocare a sentimentelor pe care le ignorau prea

mult pentru a le despreţui. Am adunat pe studenţii miei — şi s'au adaus atîţia alţii — pentru a li spune, nu în sala mea de cursuri, cum n'aveam dreptul, ci în culoarele Universităţii, ce înseamnă pentru un popor cultul limbii în care de-a lungul generaţiilor i s'a întrupat, nu numai gîndul şi simţirea, dar viaţa însăşi. Pentru seara de 13 Mart, — fatidică dată şi pentru treisprezece şi pentru Idele lui Mart, — anunţam apoi o adunare cetăţenească în sala de întruniri din faţa chiar a Teatrului Naţional, şi aici m'am găsit în mijlocul unei adevărate mulţimi revoluţionare, în care, cu toate urîtele obiceiuri ale politicii de partid de a folosi din orice, sînt sigur că nu era un singur agent electoral.

Lumea oficială începuse a se emoţiona. Regele era în strainatate, Prinţul Moştenitor şi Princesa Maria erau aşteptaţi pentru represintaţie ; bătrînul prim-ministru se lăsa condus de fiii săi, Mihai şi Grigore Cantacuzino, cari înţelegeau să nu se ţie sama de o manifestaţie „copilărească". Marghiloman mi-a propus sa opresc orice demonstraţie, cu asigurarea că nu se va mai face o asemenea afirmaţie de străinism în Teatrul Naţional insuşi. Îmi era imposibil, chiar dacă aş fi crezut că aşa va fi, să opresc puternicul curent. Consultat, jovialul prefect de poliţie Moruzi, „cneazul", care cunoscuse familia tatalui mieu şi-mi vorbise cu simpatie de dînsa, daduse voie ca o demonstraţie cu cîntece naţionale să se facă in faţa salii de spectacol, neîmpiedecată, dar fara violenţe. Era şi ceia-ce recomandam ascultătorilor miei, pe cari pe departe nu-i credeam aşa de cîştigaţi pentru orice acţiune.

Ma retrăsesem acasa, cînd doi dintre studenţii miei imi aduseră, pe la ceasurile unsprezece, vestea că in Piaţa Teatrului se varsă singe. Chemata de tinerii Cantacuzini, poliţia atacase pe manifestanţii cari incepusera a lovi în trasurile luxoase ale invitaţilor, speriindu-i fāra ca ei să poată înţelege rostul acestui act de duşmănie Poliţia nu

fusese însă în stare să resiste. Se adusese armata, cu atît mai mult, cu cît trebuia să se facă loc liber pentru trăsura Prinților, cari au trebuit să renunțe însă la ascultarea unor aristocratici actori cari erau, la Cotroceni, cunoscuții, prietenii, intimii lor. Se dăduse și ordinul de a trage, dar ofițerul de vînători a refusat să-l execute. Geamurile prăvăliilor cădeau în țăndări, și foaierul Teatrului se umplea de jandarmi cu capetele sparte și de victimele lor: se va vorbi a doua zi și de doi morți, cari n'au existat niciodată.

Am plecat imediat în piață, dar acuma nu era nimic decît urmele unei lupte care fusese serioasă.

A doua zi, am fost chemat la parchet, într'o calitate care era, la început și de formă, aceia a unui informator, dar, iscălind, fără s'o cetesc, declarația mea, puteam să văd duba Vacăreștilor, care aștepta jos. Adus de Alexandru Callimachi cu trăsura lui prin valul unei mulțimi care staționa în permanență pe Calea Victoriei, avusem precauțiunea de a-mi lua un cronicar bizantin pentru o petrecere la temniță, care se putea prelungi. Am aflat apoi ca trebuise, ca să se împiedece arestarea, de care nu-mi păsa, intervenția ministrului takist al Justiției Al. Bădărău, care invocase, în a sa înțelepciune, că astfel mi s'ar crea o popularitate periculoasă.

Era intăia oară cînd o credință, nu o pasiune politică, din acelea care întrebuințau, în fața Palatului, care de aceia a trebuit să prefacă într'o curte cu grilaj de fier ceia ce fusese o piața, oameni tocmiți cu douăzeci de lei, era intăia oară, zic, cînd o credință ieșia în stradă și stătea în fata baionetelor, răspunzînd cu lovituri loviturilor și înfruntînd moartea. Lumea ușuratecă a comediei noastre politice a înțeles-o instantaneu, și de aceia o frămîntare la care marturisesc ca nu mă așteptam.

Guvernanții, așa de mîndri, de siguri de sine, păreau că se abandonează pentru cele cîteva sute de băieți, vă-

dit susţinuţi de o opinie publică ieşită ca din pămînt, cari trimeseseră acasă toată „lumea bună“ şi stropiseră cu un sînge curat scările Teatrului Naţional. Ca istoric, aveam exemplificarea prăbuşirilor morale din Paris, la 1830, şi 1848, din Viena, la apusul fără strălucire al regimului metternichian. Dacă P. P. Carp s'a mulţămit să-mi arunce din trecerea trăsurii o impresionantă, dar ineficace sentinţă de condamnare, Marghiloman punea supt protecţia mea (!) casa surorii sale şi, chemat la d-na Ecaterina Cantacuzino, unde am găsit curtea plină de trăsuri, aşa că mă puteam aştepta la cine ştie ce exemplară revanşă a tinerei „aristocraţii“, care mă ameninţa cu „strivirea pe trotoar supt roţile automobilului“, am găsit pe buna doamnă speriată pentru strigătele scoase in calea amicelor ei şi cerînd, ea, soţia primului ministru, ocrotire din partea istoricului familiei.

Nicio resistenţă din partea unei clase conducătoare, moleşită de parasitism şi fără cea mai mică încredere in ea insăşi. Puteam face tot ce voiam, şi noi nu voiam nimic, spre desperarea lui Filipescu, care alergase de la Paris, unde avea un copil bolnav, şi mă întreba dacă n'aş putea... s'o ieau de la capăt. Am mers deci şi la deschiderea Salonului Oficial in presenţa Princesei, pe care nu o cunoşteam decit din fulgerarea părului de aur in fuga automobilului elegant, şi, cind, din buzele doamnei Ferechide, pe care n'o jignise totuşi nimeni, am auzit cuvintele „un certain Iorga“, am rugat pe un prieten, care atunci ducea spiritul nou in armată, pe insuşi fiul lui Dimitrie Sturza şi ginerele lui Carp, căpitanul Sturdza, să ceară socoteală bătrinului magistrat, soţul doamnei, care a declarat însă că nu inţelege a purta nicio. răspundere.

O mare intrunire trebuia să stringă impreună pe toţi aceia cari, în dorinţa ca afirmarea naţională, mult aşteptată, să nu rămiie fără adînci urmări în spirite, aprobaseră actul din seara lui Treisprezece Mart. Rare ori la

„Dacia" s'a strîns atîta lume, și niciodată de această calitate. De unde nu veniau aprobările? Și de la Hasdeu, care-și amintia de lupta pe care, într'un cerc mai închis, o purtase el însuși atunci cînd presida societatea „Romînismul", cu amintirea lui Tudor-Vodă și a ridicărilor țerănești Vlahuță era alaturi cu noi, și mulți dintre scriitorii în folosul cărora se produseseră demonstrațiile. De mult țara aștepta ceva care să întreacă intriga politică din fiecare zi și să deschidă orizonturi: i se părea — și nu greșia cu totul — că aceasta, printr'o zguduire instinctivă a conștiințelor, se și produsese.

Am dus aceiași credință în chiar Teatrul Național, pe care nimeni nu cuteza să-l refuse pentru ceia ce în gîndul nostru era ca o nouă sfințire, și între aceia și acelea cari alergau să dovedească aceleași sentimente era, lung aclamată, ca și modestul ei soț, însăși nepoata primului ministru, d-na Adina Olănescu, al cării cerc pentru conferinți românești primise însă, prin dușmăniile trezite între participante, o lovitură din care nu se va mai ridica.

Dar, purtați ca de un val căruia nu i se poate resista, „sămănătoriștii" s'au hotărît să ducă pretutindeni în țară ceia ce era pentru ei ca o „evanghelie" românească. Astfel, cu d. Sadoveanu, cu blîndul Iosif, cu gingașul Gîrleanu, am luat țara în lung și lat, culegînd din loc în loc cele mai călduroase adesiuni pentru o mișcare așa de nouă prin visibila ei lipsă de orice interes politic sau personal. Se făcea o conferință în legătură cu viața și trecutul localității, urmau apoi lecturi, senin-hotărîte la d. Sadoveanu, nervos-timide la Gîrleanu, se spuneau versuri, abia auzite, de Iosif, și la otel se luau măsurile pentru călătoria următoare.

La Iași, festivalul s'a prefăcut într'o mare manifestație de stradă, poate cu concursul liberalilor, al junimiștilor, cari scontau căderea guvernului, dar cu participarea în

marele oraş, aşa de înstrăinat, a întregii conştiinţi romaneşti. În fruntea manifestanţilor era venerabilul povestitor şi om politic Nicu Gane. O casă de cetire, ale cării cărţi s'au împrăştiat apoi, am organisat-o din ce am putut culege acasă pentru fundul mahalalelor, aşa de părăsite şi părăgenite, ca o amintire a soliei noastre.

În dorinţa de a nu lăsa fără nume această zguduire a spiritelor, propusesem acolo, la Iaşi, într'un avînt de tinereţă întîrziată, închegarea unei „frăţii a bunilor Romîni", schiţînd şi un program, care mergea drept la cei de dedesupt, la sprijinitorii fără drept şi fară glas ai societaţii romaneşti, aşa de ambiţioase, la oamenii satelor. De aici a răsărit şi ideia unei noi reviste, care să servească, pe lîngă ideia naţională, şi pe aceia a unei fundamentale reforme în domeniul social.

Astfel a ieşit, în luna lui April 1906, purtînd un frontispiciu expresiv al desemnatorului Stoica, descoperit după schiţele din „Buletinul Comisiei Monumentelor Istorice", cu tot ce avea el ca talent proaspăt şi curăţie de suflet, „Neamul Romănesc", care se scotea de două ori pe săptămînă, ca organ de raliare a tuturor celor cari, în partide sau în afară de ele, doresc viaţa sprijinită pe realităţile naţionale, a căror cunoştinţă ni se impusese. Între cei d'intăiu colaboratori a alergat, fireşte, cu ascuţimea satirei sale şi cu puterea de a clădi construcţii de o logică perfectă, aşa de perfectă încît îl făcea să treacă une ori peste ce e posibil, şi mai ales peste ce e imediat realisabil, d. A. C. Cuza, născut creator de doctrină mai mult decît agitator pentru răspîndirea şi adaptarea ei. În fond însă, oricare ni-ar fi fost punctul de plecare, deosebit, şi temperamentul, de altă făptură, nimic nu despărţia vederile pe care unul le exprima, din obişnuinţă, negativ, iar altuia i se impuneau, positiv, ca lucruri de adus la îndeplinire şi înfăptuiri care trebuie să rămîie.

Dar, și din causa lui Treisprezece Mart și a apariției unui organ de luptă politică și socială, dușmănii cumplite se ridicau, și ele trebuiau foarte răpede să rupă legăturile mele cu „Sămănătorul". De acolo nu-mi venise, de altfel, afară de Gîrleanu, mai mult secretar tehnic decît luptător, și gata să treacă la o foaie de împotrivire, niciun colaborator la foaia cea nouă, a luptei pline de risc, așa încît ruptura era chiar de atunci, de la inceperea campaniei, care nici n'avea nevoie de oameni fără temperament și cărora în viața obișnuită li trebuie atîta sprijin.

Poate fi de folos să se arăte de ce natură erau aceste uneltiri, care au dus apoi noua literatura în alte direcții, chiar dacă acestea nu însemnau decît o fărîmițare a puterilor și o lentă dispariție a scopului, ceia ce n'a impiedecat succesul causei pe care o apăram, dar a răpit literaturii înseși un rol atît de frumos și a isprăvit prin a da partidelor, impenitente, ornamentul talentelor de întrebuințat.

Contra revistei care cuteza să recomande iubirea pentru acele realități fără cunoștința emoționantă a carora nu se poate nici artă, nici literatură se ridicaseră, presintînd-o ca dușmană a oricărui contact cu Apusul, a oricarii însuflețiri de ideile timpului — și doar cu amîndouă acestea venisem eu la „Samănătorul", dar nu ca zei de adorat așa cum sînt, ci ca elemente de amestecat, de frămîntat în sintesa noastră proprie, singura cu adevărată valoare, și pentru noi și pentru străini chiar!—, unele publicații războinice, în a căror oposiție nu odată se amesteca interesul politic, lacom de a-și robi noua desvoltare literară și culturală.

Unii dintre adversari îmi erau cu totul străini, alții plecaseră din chiar cercul de la noi, de la colaboratorii noștri, ori dintre aceia cu cari, ani întregi de zile, avusem raporturile personale cele mai bune.

Fără nicio explicație, supărat că pierde din mîni o revistă în care talentul său fusese condus de capriciile unui

temperament de luptă pentru luptă, Chendi plecase de mult, făcînd să apară o *Viaţă literară şi artistică*, în care peste cîteva numere „polemica“ a mers până la procesul de „grecism“ făcut mamei mele. Ce nu se mai putea spune contra mea, omul care, ca o plantă hrăpitoare din tropice, — cum o spunea Chendi însuşi, aşa de pitoresc, — zugrumase toată vegetaţia liberă pe care mi-o lasase el, inspiratorul de până atunci.

Cunoscusem numai la Bucureşti pe d. Ovidiu Densusianu, fiul unic al fostului mieu profesor de romînă şi de latină. Format şi el la Universitatea din Iaşi, pe care o terminase tot aşa de răpede ca şi mine, dovedind escepţionale însuşiri şi o enormă putere de lucru, apoi şi el elev al Şcolii de Înalte Studii din Paris, unde lăsase o perfectă ediţie a unui poem medieval, *La prise de Cordres*, şi publicase şi în revista lui Gaston Paris şi a năcăjiciosului, peste măsură de acrului Paul Meyer, d. Densusianu luase, la întoarcere, catedra de limbi romanice, care fusese odinioară a lui Frollo. În relaţiile sale sociale arăta o nervoasă neadaptabilitate, şi, astfel, nemulţămirea cu un mediu care, în general, îi era fără îndoială inferior, l-a făcut să caute legături, nu numai cu filologi, ca d. Candrea, de un aşa de nou şi cutezător spirit, ci şi cu alţi colegi. Arătîndu-mi prietenie, profesorul cu cultură occidentală a dat „Sămanătorului“, care lupta tocmai pentru încetăţenirea unor moravuri deosebite de ale colţului isolării noastre, articole în care o nobilă convingere se exprima cu mai multă violenţă decît vervă şi farmec.

N'a fost între distinsul nostru colaborator şi noi, şi cu mine în deosebi, nici o discuţie asupra unui punct controversat, dar ne-am găsit de-odată înaintea unei elegante reviste cu coperta albă, care avea un program deosebit şi, pe lîngă dînsul, o neaşteptată atitudine duşmănoasă. Represintînd legătura cea mai strînsă cu literatura fran-

cesă cea mai recentă și predicînd un vag modernism fără rădăcini pe pămînt, „Viața Nouă“, unde d. Densusianu publică versuri slabe iscălite „Erwin“ și notițe de polemică, a ajuns foarte răpede a-mi tăgădui orice valoare, și aceasta încea mai jignitoare formă: prin critica d-sale pătimașă treceau, fără ca din parte-mi să fi fost vreodată un răspuns, ba chiar respingînd cutare epigramă a d-lui Mehedinți, care făcea alusie la anume fatalități fisice, și volumele mele de călatorii și dramele pe care, cum se va vedea, începusem să le scriu: afla, de exemplu, cu totul ridicul versul bătrînului boier al lui Mihai Viteazul care spunea că istoria țerii e scrisă pe trupul lui „cu slove-adînci de răni“, și culegea păreri ale mele, colegul său, pentru a le înscrie în ceia ce binevoia să numescă „tablele Beoției“. Gîlceava pamfletară împotriva intențiilor noastre, și a valorii ce puteam avea, începuse astfel.

D. Simion Mehedinți luase lui Ioan Bogdan, crud lovit, cum am arătat mai sus, conducerea „Convorbirilor Literare“, căutînd să-i dea o altă direcție, îndreptată tocmai contra celei ce se urmase de cîțiva ani acolo. Autorul frumosului volum „Oameni de la munte“, plin de atîta simț pentru Mocanii lui, se formase geograf fără a-și fi părăsit întorsătura de spirit filosofică și fără a fi renunțat la pornirile izbucnitoare ale unei naturi pline de neașteptate capricii. Nu știu ce anume-l supărase peste măsură în acțiunea, venită de la sine, a modestei noastre reviste săptămînale. Dar am întîmpinat, tot așa de pe neprevestite, la vechea publicație junimistă, pe care o conducea d-sa cu o vîslă așa de nervoasă și de nesigură, aceiași dușmănie ca la proaspăta foiță de revoluție modernistă a d-lui Densusianu: naționalismul predicat de noi era așezat în categoria pe care colegul o numia, într'o latină de nivelul cugetării exprimate: „nationalismus latrans“.

Nu era de ajuns această îndoită manifestare din rîn-

durile unui tineret care şi-a pierdut rolul firesc, între un dogmatism isprăvit şi între confusia noilor generaţii, prin această lipsă de solidaritate, datorită unui personalism exagerat şi incapacităţii de a-şi măsura fiecare ce este in stare să facă. Pompiliu Eliad se întorsese şi el din Paris, şi i a ajuns contactul cu pamîntul patriei pentru ca toată modestia pe care i-o impusese mediul parisian, tot alesul spirit de critică al colegilor sai francesi şi solida disciplină a Şcolii Normale Superioare, cu atît de glorioase tradiţii, să dispară fară urmă. Un Frances, adus de Odobescu ca subdirector al Şcolii normale bucureştene, mă înştiinţase, de altfel, că şi în corespondenţa parisiana a lui Eliad apăreau simptome în acest sens. La Bucureşti, el îşi redactă tesa de doctorat, în care se tăgăduia orice originalitate societăţii noastre din secolul al XVIII-lea, care ar fi ajuns la oarecare simţ de demnitate omenească şi la oarecare capacitate de progres numai prin influenţa culturii francese. Izvoarele erau întrebuinţate incomplect şi derivate de la sensul lor adevărat pentru a se ajunge, prin acceptarea oricării satire de călător pretenţios şi superficial, la această conclusie. N'am pregetat să-i dau prietenescul sfat de a reveni asupra ei. Mi-a răspuns că aceste lucruri le cunoaşte mai bine decît mine, şi aş fi fost bucuros ca adevărul să fi corespuns acestei sentinţe, care nu mă putea jigni. În „Convorbiri", de altfel, severul şi spiritualul critic, aşa de bun amic al mieu, Ştefan Orăşanu supusese unei ascuţite analise un studiu al lui Eliad despre La Fontaine, şi manierismul autorului îndreptăţia asemenea observaţii.

Eliad, care suplinia catedra de literatură francesă de la Universitate, voia fără întîrziere titlul de profesor, şi lucrările îi lipsiau prea mult, iar conştiinţa mea nu mă lăsa să hotărăsc după motive de simplă prietenie: o, cîte buclucuri nu a făcut această conştiinţă de drept şi de dreptate! Eliad a atribuit scrupulul mieu unei influenţe a lui Maiorescu, cu care nu aveam nimic comun, şi anume prin

mijlocul lui Bogdan... Temperamentul lui, bolnăvicios de sensibil, îl făcea să vadă dușmani unde nu erau: la Onciul, care „nu mai isprăvia de întemeiat Principatele“, și la alții, tot așa de nevinovați. Tulburările din Mart 1906 îi dădură astfel, prilejul să publice în „l'Indépendance“, unde continuà bizare articole, într'un stil ca pentru saloanele lui Ludovic al XIV-lea, un violent atac contra mea, presintat ca un instigator contra Franciei, care trebuiam pedepsit imediat. De alminteri, mai de mult, cum el arătase undeva desprețul pentru Eminescu, a cărui prosodie îi părea plină de greșeli, protestasem, într'un ton care era mai mult de glumă, iar răspunsul fusese imediata apariție a unei reviste care copia formatul și litera „Sămănătorului“, purtînd promițătorul titlu de „Sămănătorul de neghină“: își închipuie cineva ce putea să se cuprindă înăuntru. Într'o serie de volumașe francese bine scrise, distinse și de Academia Francesă, despre ceia ce el numia „Spiritul public“ la noi, n'a pierdut, apoi, nicio ocasie să declare că tot ce am putut face pe acest teren nu merită nicio atenție.

Aceștia erau colegii, tinerii colegi, și se va recunoaște că portretul mieu, foarte puțin măgulit, nu-mi samana peste măsură.

Se adăugiau ceilalți.

Fratele fostului mieu coleg botoșănean Simon Sanielevici, Henric, n'avuse absolut nimic a face cu mine, și nu l-am văzut decît de vre-o cîteva ori în viața mea, căutînd, pe urmă, să-i fiu de folos cînd împrejurările îl aduceau a se gîndi și la mine. Spirit distins și puternic, preocupat de multe probleme, până la acelea din domeniul, unde de sigur nu mă mai putea găsi în cale-i, al antropologiei, acestalalt adversar aducea, cu aparențele unei cugetări logice și obiective, porniri violente care samănau cu acelea ale d-lui Mehedinți. Opiniile sale preconcepute pot oferi interes, ele nu dau însă prilej la discuție, care,

aceasta, se face numai cu oameni mai puţin convinşi şi cari nu condamnă atît de uşor. Împărtaşind idei umanitare peste naţionalitate, ceia ce era perfect explicabil, d. Sanielevici trebuia sa fie neapărat contra naţionalismului mieu, fireşte inferior şi barbar. Astfel apăru la Galaţi revista, mai apriga ca vervă decit a celorlalţi darîmători, *Curentul Nou.*

Pănă aici politicianismul n'avea un loc decît în oposiţia olimpiană a d-lui Mehedinţi. Dar, unde lucrau junimiştii, liberalii, înfrăţiţi cu socialiştii unei noi aripi stînge, după a lui Ion Nădejde, nu puteau să rămîie indiferenţi. Unii dintre dînşii, fără origini revoluţionare, crezuseră că ideile de prefacere a ţerii se pot exprima în chiar „Neamul Romănesc" al mieu, şi am avut astfel colaborarea fostului mieu profesor Nicolae Rautu şi a întreprinzatorului inginer petrolist Alimăneşteanu, care deschidea, prin studiile şi iniţiativa sa, mai tărziu compromisă, un nou şi mare izvor de venit ţerii. Alimaneşteanu era din cercul tînărului viitor şef Ionel Bratianu, care şi el a aparut pe pragul casei mele, dar numai pentru a se retrage chiar de pe scîndura lui în urma unei inofensive glume. Căci şi aici era unul din acele personalisme cu sacra misiune care nu se puteau înţelege decît cu inferiori (mai tarziu, la Iaşi, în refugiu, Bratianu se plîngea că, în ideia că el vrea să mă trateze aşa, *eu* îl tratez ca inferior) — şi cîte lucruri bune s'ar fi putut face împreuna fară aceste slăbiciuni de orgoliu! Dar asupra lui Brătianu părea că dobîndise o mare influenţă, după ce trecuse print'un poporanism bărbos şi hirsut la „Evenimentul literar", omul cu paltonul galben şi cu disposiţia spre eterne discuţii de la concursul mieu ieşean. Asociindu-şi, de formă, pe paşnicul visător social Bujor şi pe d-rul I. Cantacuzino, mare personalitate ştiinţifică, dar fară înţelegerea complicatelor noastre realităţi şi dispus boiereşte a-şi darui numele cui îl ştia cere, d. C. Stere aparu de-odată cu o revista de proporţii mari,

cu mulți colaboratori, oferind, din bani cari nu puteau fi, chiar și supt forma unor abonamente de complesență, decît ai partidului, unde noul adversar ajunsese a fi șeful Moldovei prin țifnoasa sa umflare și apucaturile de geniu siberian și nocturn—, oferind, zic, oricărui talent plata pe care nu bietul „Sămănator" putea s'o deie. Așa apăru „Viața Romăneasca", organ de luptă politică și socială în haina de imprumut a unei literaturi oarecum subvenționate. Între dușmanii pe cari, în stilul de pamflet luat de la jurnale, îi distrugeau odată pe lună „Nicanor și Compania", adecă directorul și asociatul său d. Ibraileanu, gînditor dogmatic și hursuz, în domeniul unei literaturi pe care el însuși n'o putea produce, eram primul designat, și morga inegalabilă a boierului Radu Rosetti, inteligent diletant în ale istoriei și, la întîmplare, și romancier, a fost lesne descoperită și ea pentru a învedera că și în domeniul ocupațiilor mele obișnuite nu pot da nimic de samă.

La ghișeul „Vieții Romănești" au trecut mulți, d. Sadoveanu unul din cei d'intăiu. Dar, chiar de lingă mine, de la secretariatul „Neamului Romănesc", Gîrleanu s'a îndreptat, din tristele nevoi ale unei vieți vitrege, spre alt organ de concurența și negare.

D. Mihail Dragomirescu, acuma profesor de estetică aplicata la literatura, în care credea că are de spus ceva nou, de o siguranța dogmatică absoluta, care s'a dovedit a fi doctrina științii capodoperelor studiate în ele însele fără serviciile, desprețuite, ale istoriei, a adus in multele coal ții, făcute, desfăcute și refăcute contra exercițiului dreptului mieu elementar de a trai, un element de hazlie brutalitate, mergînd pană la tăgaduiri așa de violente de ai fi crezut că va interveni revolverul, pentru ca apoi aceasta ciudată psihologie sa se coboare la oferte de pace, de colaborare, de împărțire a rolurilor—corespondența mea are interesante documente caligrafiate... , cu declarații de stimă mai mare și de iubire, iar imediat alta furtună să se deslanțuiasca

din codrii dunăreni ai Plătăreştilor originii sale. Felul de a fi al acestui ofensiv şi turbulent cugetător jignia prin el insuşi tot ce-mi dăduseră originile, creşterea, lecturile şi lumea in care trăisem, dar niciun moment nu m'am gindit că e de acceptat discuţia in public cu profesorul de estetică aplicată la literatură in mijlocul unor zgomotoase parlamente de studenţi adunaţi pe basa decalogului imprimat al maestrului. Dar, astfel, critica maiorasciană reintra, prin „Convorbirile critice", opuse celor, evident mai literare, ale d-lui Mehedinţi, in drepturi care-i fuseseră prea mult timp interzise.

Negindu-se orice rost „Sămănătorului", de şi mie mi s'a promis un amănunţit studiu literar, care m'ar fi interesat foarte mult, dar n'a apărut niciodata, se revenia, şi in forma cea mai pedant şi ridicul scolastică, la drămăluirea farmaceutică a calităţilor şi defectelor fiecării bucăţi literare, creindu-se bizare animale la care li se scurtase, după normele proporţiei absolute, ba coada, ba picioarele, ba botul. Era amusant, şi numai un prost putea să se supere de atacuri atit de puerile, peste care nu odată am trecut, nerefusind odată, ca decan al Facultăţii, mina din nou oferită, cu o comică franchetа, a teribilului mieu nimicitor in toate şi fără nicio speranţa de apel, pentru ca, precum am spus-o, la primul prilej, sa reınceapă, şi în ce ton!...

Dar pasiunile deslanţuite intr'o epocă ın care-mi era greu să ciştıg pentru direcţia aşa de netedă şi d firească o intelectualitate de formidabile ambiţii şı pretenţıı, erau să desagregeze, păna şi la ultimele elemente, casuţa simpatică a „Samanătorului" din 1906.

Vijelia lui Aurel Popovicí, — altceva decıt austr acismul bucovinean de o şchioapa, chel, mıcrocefal, cu bărbuţă decisivă şi cilindru in cap, poate păna şi pe perına odıhnei, al lui Aurel Oncıul, cu revistele lui, româneşti şi germane, de la Graz, unde el era nu ştiu ce funcţionar financiar ,i

economic!, — revoluționa spiritele. Ideia națională, da — și cu ce rotiri de ochi, cu ce încruntări din sprincene, cu ce furie de glas și cu ce trăsnete a pumnilor în masă! —, dar nu *singură*, ci cu Viena. Cu o nouă Vienă, nu a moliului, supraviețuitului Franz-Joseph, ci a Moștenitorului, om de orizonturi și de revoluție, care va sparge la suirea pe tron gașca austro-maghiară și, cu Slavii, cu Romînii, va face Austria cea Nouă, Austria cea Mare — *Gross-Österreich* —, în forma federativă a unor State naționale unite. Archiducele Franz-Ferdinand o promisese solemn, lui Popovici, lui Bunea, cui voia numai să-l întrebe; visita lui la Sinaia, cu soția morganatică, bucuroasa că e primită ca o princesă, o garanta. Cîțiva ani, cîteva luni, și minunea liberarii Romînilor se va produce; ce-ar fi dacă ne-am alipi, la rîndul nostru, cu sau fără rege, la Monarhia astfel prefăcută?

Filipescu zicea, în surdină: da! Ziceau și generali ai armatei romîne. Ziceau și șefi ardeleni ca d. Vaida, care odată nu s'a coborît în casa mea așa de compromițatoare, fără a mai vorbi de exemplara prudență a d-lui Maniu, pe care-l zărisem numai odată, la Blaj, strîngîndu-mi mîna cu acea afecție de care e darnică o inimă atît de bună și care, cum mi-a și spus-o mai tărziu, „nu răspunde niciodată la nicio ofensă". Zicea tot da, și cu gestul unei naturi bogate în energie, respectatul șef al Romînilor din Banat, co-provincialul lui Popovici, Brediceanu. Și păna și bunul Scurtu, complect cucerit, era la picioarele noului profet, ale cărui realisări se pareau așa de aproape: doar un guturaiu mai tare al lui Franz-Joseph...

Se serbau acuma patruzeci de ani de Domnie ai regelui Carol, și în noul parc, opera inițiativei patriotice și gospodarești a doctorului Istrate, de sigur un generos creator, pe care nu-l reținea specialitatea de medic și chimist, cîștigată așa de tărziu de acest increzător diletant, veniau zilnic represintanții Romînimii nelibere, primiți cu fanatică iubire la gară și întovărășiți de o nebună bucurie

cînd cetele lor în mîndre costume de acasă defilau pe Calea Victoriei, in ciuda celor de la Budapesta şi poate şi a multora din Viena, cari n'aveau ce face cînd un Suveran aliat îşi organisa serbarea cuvenită, şi, astfel, simulau că nu văd şi nu înţeleg nimic. Bucureştii din acea vară 1906 deveniseră în adevăr capitala poporului românesc. Nu era suflet simţitor care să nu se simtă altfel după asemenea privelişti. Se pregătise numai ceva pentru trecut, acela personificat de un rege obosit, bolnav şi trist, şi corurile bănăţene, ardelene, bucovinene chemau, peste toate legăturile, simpatiile şi fidelităţile lui, viitorul.

În Arenele Romane eram şi eu, ascultînd, — ascultînd nu cu urechile, ci cu inima larg deschisă. Visurile mele se coboriseră în realitate; ţinta mea părea ajunsă; hotarul nu aştepta decît cel d'intăiu vînt de războiu ca să cadă. Şi, de-o dată, pe scena care-mi părea o *via triumphalis* a neamului, apare un Nemţişor bucureştean, maestrul Paschill, venit cu ai săi de la Turnverein şi Liedertafel să cînte un imn regelui în limba germană.

Nu m'am putut reţinea şi am strigat, cînd alţii au venit la rînd: „Cîntaţi turceşte, căci nemţeşte s'a cîntat". N'am fost aprobat, căci la noi nu se pot deslănţui porniri spontanee, dar, cu Davilla în frunte, directorul Teatrului, organisatorul serbărilor, om de mari mijloace, destinat unei grozave soarte, o bandă mă aştepta ca să mă lovească.

Incidentul a făcut zgomot. Printr'o telegramă furioasă şi fără rost, Brediceanu mă desaproba, insultîndu-mă. Simţiam că Scurtu e lîngă dînsul. Şi solidaritatea „Sămănătorului" era acum aşa de zguduită, încît am crezut că e bine ca, invocînd un pretext oarecare, să las tinerilor conducerea care li place mai mult — şi eram convins că va fi, cîndva, a lui Aurel Popovici. Cu toată blîndeţa de formă, Iosif, către care mă adresasem, mi-a răspuns aşa cum se primeşte demisia unui funcţionar zelos. În scris

demisionasem, în scris am fost licențiat din serviciu. Va veni în curînd vremea ca, supt iscălitura și a lui, și, firește, a d-lui Sadoveanu și a lui Scurtu, infățișat multă vreme de amicii săi ca un om de casă al mieu, să apuc declarația că am făcut bine de m'am dus, ca unul care, de sigur prin personalismul ceaiurilor și corecturilor mele, „păgubiam interesele literare în de obște“ (te recunosc, o Moldova mea !...), care sufar, apoi, de o „fire bănuitoare și nestatornică“, de nu se pot iubi oamenii în umbra mea de nuc otrăvitor, și care am „un temperament despotic“, capabil de ...a impune colaboratorilor miei o perfectă decență în public și, dacă se poate, de a influența și viața lor particulară prin nunți ca aceia din podgoriile Nicoreștilor, care a dat cele mai bune zile, scump plătite pe urmă, visătorului poet a cărui iscălitură izbutiseră cu acest prilej să o fure prietenii. Și va veni vremea cînd d. Sadoveanu și alții vor scoate reviste pentru a invedera ce rău am făcut literaturii în general și lor în special prin trecerea mea pe la „Sămănătorul“ : odată, am fost denunțat, chiar ca vină de neiertat ! insultătorul lui Creangă. Mă voiu răsbuna aducîndu-l pe d. Sadoveanu, la 1931, la presidenția Senatului României unite.

Din parte-mi, pentru a nu face rău revistei căreia-i dadusem așa de mult, și pentru a nu scădea prestigiul, la care lucrasem și eu atîta, al tinerei literaturi, mi-am interzis orice explicații în public, și, de cîte ori, pe urmă, am întîlnit pe aceia cari așa de elegant se scuturau de neplacuta datorie a recunoștinții, li-am zîmbit, întinzîndu-li mîna. Am compatimit din adîncul inimii pe Iosif, trăsnit de o catastrofă de familie, datorită tocmai acelei „armonii desavîrșite“ de care vorbia comunicatul celor trei, și care, golit de suflet, rătăcia de la o ușa de cafenea la alta; am urmat sicriul lui la mormîntul unde, numai, putea să-și afle odihna trupul cel mult chinuit; am spus vorbe de prietenie lui Chendi, apărut, la Pantelimon, umbră a

energiei aşa de viteze, iar cînd, după lungi suferinţi, Scurtu şi-a terminat şi el obştescul rost pe pămînt, „tiranul" stătea cu ochii în lacrimi înaintea celui prea tînăr plecat din locul unde şi el ajutase, modest, ca să fie mai multă ordine în gînduri.

XX.

De la „Sămănatorul“ la războiul balcanic

Eram prea deprins însă cu îngrijirea săptămînală a unei foi pentru ca să mă retrag în ocupaţiile mele, de altfel niciodată întrerupte, de cercetător istoric, şi aveam şi o datorie de plătit acelor cari mă acusaseră de la înălţimea cetirii a o sută de romane francese contemporane că sînt duşmanul oricării influenţe straine.

Astfel, supt un titlu luat de la vechile noastre tipărituri pentru popor, „Floarea Darurilor“, am început să dau o nouă publicaţie, menită şi tineretului din şcoli, care, cu ilustraţiile pe care le avea mai în urmă şi „Sămănătorul“ — şi care au căzut în sama mea, avocatul Casei Socec mărturisînd că mă împlineşte pe mine, şi nu pe Iosif, fiindcă eu pot plăti, iar el nu, —, căuta să deie, împreună cu amintiri istorice, bune de cetit pentru oricine, cît mai multe traduceri, în versuri şi în prosă, din literaturi mai puţin cunoscute sau chiar cu totul străine la noi. Riscînd un ban pe care-l cîştigam greu şi cu care abia de-mi puteam acoperi nevoile de familie, desbătîndu-mă cu Filip, caruia am isprăvit prin a nu-i mai putea plăti, şi astfel revista a încetat, am arătat sclavilor parisianismului contemporan, dincolo de care nu puteau vedea nimic, ce admirabile izvoare de inspiraţie sînt şi aiurea, în literaturile latine celelalte, în literaturile germanice, în aşa de bogatele literaturi anglo-saxone: am tradus pentru „Floarea Darurilor“ şi din gluma teatrală a lui Goldoni („Hangiţa“) şi din mistica

filosofie panteistă a unui Emerson, inegalabilul formator de caractere din „Oamenii representativi" şi din „Conducerea Vieţii". S'a făcut tot ce a fost cu putinţă pentru ca această încercare, săvîrşită aproape numai de unul singur, să rămîie neştiută, dar, cînd răsfoiesc paginile acestea, în care am pus şi noile mele călătorii de-a lungul ţerii, pagini rămase pierdute acolo, cu toată intenţia unei adunări în volum la noul mieu editor, Bănăţeanul Pavel Suru, mă simt bucuros că am făcut o astfel de încercare, fie şi nereuşită.

Cînd am avut apoi tipografia mea, putînd publica „Neamul Romănesc" la intervale mai dese—şi ce forfotă era acolo unde cu cîteva luni în urmă „Haiducu" lătra a pustiu din mijlocul bălăriilor şi vacile rupeau frunzele din pomii culeşi prădalnic de vecin! —, am dat literaturii un nou organ, la care s'au găsit colaboratori printre cei mai tineri decît scriitorii pe cari-i căftănisem la „Sămănătorul". Studii întinse se puteau publica în fasciculele lunare de un format mai mare, şi arhimandritul Scriban începea în paginile „Neamului Romănesc literar" campaniile sale bisericeşti, poate prea stăruitoare şi personale, dar pornite din cele mai curate intenţii ale aceluia în care vom vedea un viitor Mitropolit al erei doritelor reforme; într'un bătrîn boier sărăcit din neamul Moruzeştilor, Dimitrie C. Moruzi, pe care guvernele noastre de politicianism îl făcuseră sub-prefect în Dobrogea, licenţiindu-l apoi pentru o surditate aproape complectă, aşa încît era redus a vegeta într'o magherniţă din mahalalele Iaşului, găsisem, nu numai un povestitor de prima ordine prin vioiciunea amintirilor sale, dar şi un spirit destul de puternic pentru a le prelucra în frumoase romane, care e păcat că zac astăzi complect uitate; iar traducătorii de la „Floarea Darurilor" urmau să facă ştiute opere poetice interesante din literaturile neobişnuite: un Pricopie, şi autor de schiţe, sau un Virgil Tempeanu, de la Folticeni.

Şi nu erau singurii: corespondenţa revistei era interesantă şi bogată. De şi-mi dădeam samă că se va face în jurul ei acea conspiraţie a tăcerii de care aproape treizeci de ani am fost încunjurat şi în activitatea mea literară şi a cării judecată o las altor vremi, continuam cu articolele de direcţie, din care am putut aduna aşa de puţin în cele două volumaşe din „O luptă literară" sau din cartea de comemorări „Oameni cari au fost". Şi alte elemente, de descriere pitorească, de istorie, de critică a noilor apariţii, se adăugiau în publicaţia aceasta, căreia, după un an, i-am dat aspectul şi periodicitatea vechiului organ de luptă de la Bucureşti. Glumele provinciale pe care le trimetea regulat „Viaţa Românească" a statornicului mieu insultător, care uitase umilinţa cu care-mi cerea odată, el revoluţionarul, concursul pentru carieră, nu mă înrîuriau în stăruinţa mea. Cum duhliii de acolo găsiau hazlie proprietatea mea parţială asupra unui motor de vre-o cinci cai putere, a trebuit sa li observ superioritatea acestei modeste maşini asupra unei întreprinderi literare care, cu toată coaliţia de uri şi de pretenţii, e numai de un simplu magar putere. D. Ibrăileanu, tronınd ca vice-Stere între domnii Botezi, binevoia doar, de la înălţimea une mari învăţături şi a unei puteri de creaţiune uimitoare, să-mi recunoască o „sensibilitate feminina" cu care se putea juca lesne formidabila sa bărbăţie.

Mă ajuta să biruiu atîta rea-voinţă şi nedreptate ş să trec peste tăcerea de moarte în care munca-mi înainta, şi sănătoasa atmosferă a refugiului mieu. Aici pătrundea numai foarte slab ecoul intrigilor bucureştene şi al zăcutelor duşmănii de cămăruţe dosite ieşene. Apăream numai o zi, două pe săptămînă pentru datoria mea la catedră şi la Academie şi, foarte adese ori, după ce-m' făcusem oara sau comunicaţia, trebuia să alerg pe jos la gară, să ieau trenul de Ploeşti şi să aştept pe cel, îngrozitor de încet, al Vălenilor pentru a ajunge acasă, unde

mă aştepta maldărul de corecturi la două reviste şi la toată editura, pe la ceasurile nouă, iar, apoi, trezindu-mă la cinci, să reieau peregrinarile mele, mai ales cînd, în Maiu, — şi în zădar înfloria grădiniţa mea... era sesiunea generală a Academiei. Pentru a face mai uşoară sarcina unui biet trup sfâşiat ani de zile de dureri intercostale, m'am hotărît să mă opresc nopţile la Ploeşti, in otelul murdar, între oaspeţi zgomotoşi şi întîlniri de femei stricate, şi acolo-mi făceam corecturile, culese in gară de la conductorul trenului de acasă şi transmise des de dimineaţă altuia. E de mirare ce poate face un om în mijlocul patimilor şi al miseriilor de toate felurile — căci Sîmbată, din cărţi necetite şi din abonamente neplătite, trebuia să iasa leafa lucrătorilor, pe cari niciodată nu i-am purtat cu vorba , atunci cind, cu o viaţă cinstită, el nu pierde din ochi idealul căruia i s'a consacrat.

Revista mea literară, careia ii dadusem de la un timp titlul, semnificativ pentru credinţile mele, de „Drum Drept", va continua până ce aceia a tinerilor din Craiova, dd. C. Şaban Făgeţel şi D. Tomescu, ultimul şi un fin critic, revista care, pentru a-şi arăta legătura, indisolubilă, cu „Sămănătorul", îşi zicea, simplu „Ramuri", se va confunda cu publicaţia pe care după războiu n'o mai puteam continua.

N'aş putea spune de unde am luat îndemnul către presintarea în scene de teatru a unui trecut care-mi era aşa de familiar, în mijlocul căruia trăiam aşa de deplin, şi a unor idei active, care se desfăceau în chipul cel mai firesc din această însuşire a spiritului, grav şi viteaz, al acestor vremuri. În foaia mea literara a apărut un „Mihai Viteazul", presintat în zbuciumul puternicului suflet, solicitat în multe părţi, şi cu ispita femeiască întrupată în acea Velica, mlădiţă de boieri şi Domni, pe care o găsisem, aşa de atrăgătoare, în studiile mele.

Nu cutezam să mă gîndesc la o represintație. N'aveam nicio legătură cu aceia cari hotărau asupra scenei noastre naționale. Întîmplarea m'a pus doar tîrziu de tot în fața omului care-mi arătase atîta dușmănie, mai mult a clasei sale, a mediului său, a educației sale, Davilla, dar în care am găsit o largă inteligență, un puternic talent literar — ce ridiculă era calomnia că de la Odobescu ar fi luat, din rămășițile acestuia, care nu avea urechea pentru versuri, acea răsunătoare tragedie de modă francesă, „Vlaicu-Vodă", cu tiradele raciniene și efectele de scenă și de rampă măiestru potrivite de un specialist! —, ca și o desăvîrșită cinste a omului sărac, care nu s'a atins niciodată de banul public, și o judecată serioasă și severă în ce privește fenomenele vieții publice, la cel socotit ca un *amuseur* la Cotroceni. Reîntîlnisem, în adevăr, pe Petre Liciu, acum un glorios artist, al cărui rol în Moise din „Lipitorile satului" sau în medicul din comedia cu subiect iapones „Taifun" entusiasma un public ce nu era cules din profitorii afacerilor, ci din intelectuali și profesori, cari-și puteau permite luxul unui fotoliu la teatru. O caldă prietenie, unită la el cu un admirabil devotament pentru ideia pe care o serviam, m'a legat de omul care va muri, din greșeala unui medic grăbit — rinichiul rămas după extirparea celuilalt, neputînd funcționa, — cu numele mieu pe buze în mijlocul sfâșietoarelor lui chinuri. Liciu m'a încredințat însă că, pe scîndurile scenei, drama n'ar merge și că, de altfel, artiștii au o repulsie instinctivă față de vers, chiar de versul alb, și firește mai ales cînd, ca în scrisul mieu, el are cu totul altă factură decît a dulcegăriei obișnuite, lîncedă și pompoasă, pe rînd.

Tot numai pentru lectură am scris deci curioasa dramă *Învierea lui Ștefan-cel-Mare,* inspirată de un vis, în care, față de năvala turcească de la 1476, pe care nu mai avea cu ce s'o înfrunte, Ștefan, a cărui urmă s'a pierdut cîtva timp, s'ar fi retras, lăsînd să domnească fiul său

Alexandru, care, apoi, la zvonul că s'a ridicat un răsplătitor fără nume ca să gonească pe Turci, ar fi rostit osînda de moarte împotriva tulburătorului, iar acesta numai în clipa din urmă s'ar fi vădit ce a fost, ce este și ce poate să fie.

Duioasa icoană a lui Ștefan, nevrîstnicul fiu al lui Petru Șchiopul, tirît, cu trupul lui așa de gingaș, în pribegia prin Apus a tatălui și rămas apoi orfan, pe mîna străinilor lacomi de o moștenire pe care o doriau apropiată, și mort în clipa cînd i se năzăria un viitor domnesc în țara de odată revelată neștiinții sale, mă putea atrage și prin tot ce se desfăcea din admirabilul portret, rătăcit în timpul războiului, de la castelul tiroles din Ambras, și astfel el s'a coborît oarecum de la sine într'o dramă în care mediul străin de asfixie încunjură zbuciumul unui suflet care la cele d'intăiu semne ale unei apropiate bărbății se îndreptă instinctiv către steagul Moldovei, în care înfășurat va cădea.

Dar cine să se oprească atunci asupra unor asemenea încercări ale omului pe care toată tînăra literatură, recomandată și ajutată de dînsul, îl renega cu patimă, și pe care vechii prieteni, despărțiți de scrisul literar, de și Delavrancea își represinta pitorescile înjghebări dramatice, îl uitaseră cu totul... Eu persistam însă în credința, care nu m'a părăsit niciodată, că am ceva de spus și că, și în cea mai sălbatecă tăcere, păstrez datoria față de mine însumi de a o spune, făcînd apelul suprem la urmași...

Eram în același timp legat de Liga Culturală și de cursurile de vară. Ambele legături au precedat o intrare violentă, nedorită și necăutată de mine, într'o viață de politică vie, de activitate parlamentară, în mijlocul patimilor urîte și al unei sufocante vulgarități, care a început în urma cumplitei răzmerițe țerănești din 1907.

„Liga" trecuse de la entusiasmul, real, dar ușor, capabil

totuși de a găsi multe și prețioase relații în lumea străină, mai ales romanică, al lui V. A. Urechiă, — care ni adusese și pe uimitorul polihistor și enciclopedist de Gubernatis pentru o conferință la Ateneu, în care bătrînul savant italian, vorbind de cronicarul Ureche cu ochii ațintiți la profesorul bucureștean, se mira de ce sala nu izbucnește în aplause , la jovialitatea d-lui M. Vlădescu, profesor de științi naturale la Universitatea bucureșteană, al cării rector va ajunge să fie, și nu odată ea fusese atrasă în vîltoarea demonstrațiilor de stradă de care avea nevoie partidul președintelui, pană ce asupra ei se înstapinise, în perioada în care el nu era decît o vagă umbră tremurătoare, Petre Grădișteanu. „Liga“ vegeta acuma în cea mai deplină uitare a unei societăți naționale căreia îi adusese pe vremuri așa de mari servicii. Nu știu dacă ea mai îndeplinia măcar misiunea, la care de mult se oprise, și în care se închisese cu totul, de a da oamenilor politici ardeleni, pentru necontenitele amenzi pronunțate de justiția ungurească și pentru greaua întreținere a ziarelor, subvenții care pe supt mînă plecau tot de la guvernele românești. Nici prin gînd nu-mi trecea să întru în acest mausoleu al unui romantism de mult isprăvit fără îndemnul lui Scurtu, care era convins că se poate face încă mult acolo, dar fără ca el însuși să aibă nimic dintr'un program de renovare.

Am vorbit la o întrunire a membrilor ei — era pe acolo și generalul Budișteanu, cel rănit în războiul de la 1877 —, și am cerut ca opera de cultură să se întindă și asupra țerănimii înapoiate. Firește că Liga trebuia să-și recapete absoluta ei independență față de partidele politice. Peste cîteva luni, la congresul de la Galați, Grădișteanu se retrăgea și căpătam sarcina de secretar general al Ligii, supt bătrînul bogătaș Sava Șomănescu, care ni făcuse făgăduiala unui mare dar, rămas uitat, ca nou președinte.

O nouă datorie-mi apăsa pe umeri, şi am căutat s'o îndeplinesc cinstit, făcînd dintr'o societate compromisă un organ de căpetenie al trezirii conştiinţilor. Publicaţii au inceput să apară, ca şi Calendarele Ligii; conferinţe cu subiecte care priviau drepturile şi aspiraţiile noastre s'au organisat; secţii nouă, din ce în ce mai mult în sate, au răsărit. Congresele, ţinute tot în alte oraşe, au fost ocasii de răscolire a spiritelor aţipite de o politică de interese, tîrîndu-se de azi pe mîne. Un secretariat de birou, cu Cotenescu, viitorul preot, cu d. Zaharia Florian, s'a stabilit pentru lucrul în permanenţă. În odăile frumoase din etagiul al doilea al unei mari case din Strada Fîntînii, colţ cu Calea Victoriei, de unde după războiu proprietarul ne va da afară cu sentinţă judecătorească, în noua Românie pentru care lucrasem cu atita zel, local unde nu găsisem decît un număr de scrisori particulare şi cîteva ingrediente de toaletă, se făcea acum altceva decît ascultarea unor tînguiri de peste munţi prefacute îndată în monedă de-a regelui Carol. Incetase acel romantism care ajunsese pănă la ultimele margeni ale degenerării. Cînd am plecat la ţară, cea mai mare parte din biblioteca mea a fost depusă spre cercetare acolo. Şi serbări organisate la Parcul Carol, cu ajutorul d-lui Gheorghiu, ginerele lui Slavici, şi altor auxiliari, ni-au dat un fond de clădire care a trecut apoi, cu atîta avere românească, în Rusia războiului. Palatul însă, macar după războiu, tot era să-l fac.

În mijlocul acestor ocupaţii şi gînduri au izbucnit răscoalele din 1907, care trebuiau să însemne aşa de mult, prin consecinţile lor, în viaţa mea.

N'avusem pănă în acea lună a lui Mart din anul sîngeros, tocmai un an de la mişcarea de stradă din 1906, care se pare că găsise un răsunet în masele ţerăneşti, apăsate şi înşelate de la un capăt la altul al ţerii, „ştiu-

denţii“ înfăţişîndu-se unei închipuiri populare, obişnuită a crea mituri, ca un fel de răzbunători şi apostoli ai desrobirii, nicio legătură directă cu lumea satelor noastre, a căror situaţie o ştiam totuşi şi din lunile petrecute la ţară şi din urmărirea atentă şi îndurerată a împrejurărilor. Revista mea nu-mi servise pentru a-mi crea aderenţi în mijlocul lor şi, dacă aş fi încercat-o, aceasta ar fi scăzut religia de prefacere morală şi materială căreia-i serviam, precum cel mai mic amestec de interes personal ar fi pîngărit-o. Nu era în jurul mieu, de altfel, nimeni care să mă fi putut îndemna în acest sens: eram ajutat la expediarea gazetei de o tînără şi veselă rudă feminină a soţiei mele, de bietul Dragoslav, pseudonim slav pentru un nume rutean, blond, slab, sfrijit, care sfîrîia a foame cînd era îmbiat la o farfurie de supă, şi de un foarte devotat student Rădulescu, negru ca mura, a cărui urmă am pierdut-o. „Neamul Romănesc“, căruia numai la Văleni i-am adaus o publicaţie pentru popor, scrisă pe înţelesul necărturarilor, era, de altfel, o publicaţie menită să trezească la intelectuali iubire pentru strivita temelie a neamului, dar, mai mult şi decît preocupaţia „democratică“, să cheme pe toţi, mai ales pe înstrăinaţii de sus şi o intelectualitate asupra căreia băteau multe vînturi la datoria naţională.

De-odată, ca un trăsnet din cel mai curat senin, căci ştiam nesfîrşita putere de a răbda a acestui neam, secularа-i deprindere cu toate suferinţile, veni vestea răscoalei din Moldova, din Botoşanii miei chiar, într'un sat cu numele semnificativ, Flămînzii, al cărui învăţător, Maxim, a fost pe nedrept înfăţişat şi prigonit ca instigator — şi d. Cuza trebuia să arăte într'o serie de corosive articole din revista mea cine sînt cu adevărat insgatorii. Guvernul lui Gh. Gr. Cantacuzino, despre care se spunea că nici nu cetia rapoartele prefecţilor altfel de cît prin intendentul său, era aşa de slab încît trebuia neapărat să fie crud. Pentru nu ştiu ce neînsemnate

ciocniri cu Evrei arendași și cîrciumari, pe un domeniu asupra căruia se întindea atotputernicia economică a lui Mochi Fișer, ciudat prepus al capitalurilor galițiene, a cărui înfățișare, mentalitate și cultură nu întrecea pe a boccengiilor din copilăria mea, făcîndu-și socotelile de milioane în gînd la oprirea în stații fără a se coborî din vagon, se puse armata în fața unor oameni cari nu se temuseră niciodată de nimeni. S'a tras asupra nenorociților a căror durere găsise o clipă glasul pentru a se exprima. Cu nemărgenită indignare pentru acest act sălbatec am scris acel „Dumnezeu să-i ierte", blăstăm contra unei întregi clase parasitare, care va deveni apoi, răspîndit larg de mîni nevăzute, împreună cu „Vrem Pămînt" al lui Coșbuc, unul din strigatele unei teribile revolte, care a cuprins țara de la un capăt la altul.

La Giurgiu, pentru că, urmînd exemplul marelui său părinte, d. V. M, Kogălniceanu scrisese, cu multă vreme înainte, o carte, de caracter științific, prin care se arăta necesitatea și urgența unor reforme țerănești — și „Sămănătorul" semnalase, după datorie, această epocală publicație —, s'a emis un mandat de arestare contra d-sale, și am căpătat informația sigură că aceiași soartă mă amenință și pe mine dacă la țeranii închiși s'ar găsi un singur rînd de mîna mea. Acest rînd nu se putea găsi, iar, cum guvernul căzuse din causa totalei sale incapacități și veniseră la putere liberalii, între cari Haret era indicat și el ca „instigator", pentru frasa în care spunea că împotriva unor anumite nedreptați „și pietrele s'ar ridica", cred că și, el, Haret a fost la mine, dar din nicio parte nu s'a încercat o presiune asupra mea, fiind rugat numai să țin samă în redactarea „Neamului Romănesc" de catastrofa care intervenise.

Dar cei atinși în interesele lor, decît care n'aveau alt Dumnezeu, și cărora li lipsia de o potrivă și simțul pentru dreptate și devotamentul față de țară, aveau nevoie de

un „ispăşitor“. Într'o publicaţie francesă, după indicaţii din Bucureşti, chipul mieu era dat ca al răspunzătorului moral pentru tulburări. Scrisorile de ameninţare cu moartea se îngrămădiau, şi un grup de studenţi, aflînd ce se pregăteşte, a stat vre-o cîteva zile şi noaptea în casa asupra căreia trebuia să se prăvale urgia. Dormiam cu revolverul la căpătăiu. Şi nu era de mirare, în zăpăceala care cuprinsese atîtea minţi slabe de inculţi pe cari cîţiva ani de bielşug prin stoarcerea pămîntului şi a oamenilor îi facuseră, din ţerani sau din straini, bogătaşi ai ţerii şi factori politici de mîna întăiu. Pe cînd Evreii din Moldova, încărcaţi în căruţe şi scoşi dincolo de rohatca satului nu cereau ajutorul nimănui, pe cînd mari proprietari devastaţi din aceiaşi regiune, ca acela de la Hancea, căruia i se înţepaseră şi plafoanele şi i se rupseseră în bucăţi frumoasele cărţi, aşteptau ca o revenire la normal să se producă în minţile oamenilor, cîţiva din aprigii moşieri olteni se adresau Austro-Ungariei pentru a se ruga ca soldaţii lui Franz-Joseph să treacă graniţa. Fiul lui D. A. Sturdza, devenit din nou prim-ministru, căpitanul de vînători a cărui operă morală în armată o cunoşteam de mult, a venit sa-mi spuie că, în acest cas, el iese, în fruntea celei d'intăiu cete de ţerani răsculaţi, la această graniţă.

Am stat astfel, luîndu-mi şi concediu de la Universitate, o lună întreagă fără atingere cu ce se petrecea în jurul mieu, informat însă zi de zi de crimele pe care le savîrşiau, din sentiment de clasa, anume ofiţeri superiori, de numele carora va rămînea legată o represiune complect lipsită de tact şi care a pus la cea mai grea încercare sufletul ţeranului soldat. Se lucra aşa şi supt presiunea unor politicíani aşezaţi ca prefecţi de regimul „amicilor poporului“; numai foşti socialişti, ca dr. Radovici, un om admirabil, de o mare nobleţă de sentimente, pe care l-am pierdut prea curînd, ori tineri entusiaşti, ca dr. N. Lupu, care

nu făcuse nicio politică pană atunci, au știut să umble cu acei oameni buni asupra cărora trecuse vîntul cumplit al fatalității.

În atmosfera încărcată de aburii sîngelui, cu prisonierii sociali putrezînd prin temnițele județene sau scuturați de valurile Dunarii, s'au făcut alegerile, și legătura mea cu d. Cuza, tot mai mult întărită prin lucrul la acelaș organ de luptă, m'a făcut, pe mine, cel care rîsesem odată din plinul convingerilor mele de zădărnicia parlamentară, să-mi pun candidatura alături de a războinicului mieu prieten, fost deputat cu mulți ani înainte, dar supt flamura „erei noi" a junimiștilor, la Colegiul al II-lea de Iași. Am reușit eu singur, ca unul care n'aveam în localitate dușmăniile pe care în chip firesc și le căpatase spiritul ofensiv și mușcător al amicului mieu, și numărul mieu de voturi a întrecut, mi se pare, pe acela realisat de Gheorghe Panu, acuma candidat al guvernului, ceia ce Panu nu mi-a iertat niciodată, și mi-a plătit-o cu amaraciunea pe care acest spirit închis și rasbunător știa așa de bine s'o răspîndească. S'au găsit destui cari să coboare și în sufletul d-lui Cuza, pentru moment, sentimente pe care de sigur nu le merita perfecta mea loialitate fată de dînsul.

M'am mirat eu singur de o asemenea izbîndă, și, la vederea ușii din Strada Buzești, împodobită frumos cu verdeața, după datina ardeleană, de femeia de lînga Sibiiu care-mi hrănia unul dintre băieți, am socotit că e vorba de o farsă căreia ai miei li-ar fi căzut victimă și am cerut înlăturarea acestui decor de serbatoare, care în el însuși îmi jena discreția. Era însă adevărat. Trebuia să rostesc de acum înaintea adversarilor, ale căror mijloace le bănuiam, înaintea ironiei blasaților și furiei fanaticilor, ca și înaintea masei molatece, flasce a

indiferenților, funcționari-deputați, politiciani de carieră, crezul pe care până atunci il strigasem în urechile lacome de adevăr ale mulțimilor sincere și oneste. Și n'aveam întru aceasta două însușiri indispensabil pentru succes: încrederea in mine și lipsa de auto-critică a acelora cari, văzînd simplist, pe linia dreaptă a abstracțiilor, sînt capabili de orice pentru ceia ce n'au înțeles pe deplin. În lumea unde obrăznicia s'a răsfățat și se răsfață mai larg, mîncînd din generație în generație toate „praznicele", nu numai că nu m'am putut pune la nivel, dar n'am ajuns, până astăzi, nici măcar la hotărîrea de *a voi să fiu obraznic.* Iar o mîndrie moștenită și întărită prin toată cultura ce mi-am putut cîștiga, prin acea predică de catedră care cere cea mai desăvîrșită demnitate personală, a fost interpretată de toți milogii și îngenunchiații, de toate flendurile morale ca o nesuferită vanitate, care trebuie înăbușită prin ridicul sau zdrobită prin urletele violenței.

Parlamentul nu era al îmbătrînitului vechiu conservator Sturdza, căruia mi se parea une ori că-i plutește de-asupra capului ghigilicul întărziat al caftangiilor de supt Regulamentul Organic pe vremea rudei sale, Mihai-Vodă, ci al lui Ionel Brătianu.

În mijlocul atitor prieteni și devotați, gata să-i aclame sefia la cea d'intăiu dovadă incontestabilă a decadenței primului-ministru, acesta apărea altfel decît il cunoscusem până atunci: inabordabil pentru o discuție liniștita, răspingător față de tot ce-i părea o concurență, temător de orice altă popularitate, întrebuințînd ironia pe care o împrumutase de la Carp pentru a lovi fără discernămînt în dreapta și în stînga, mergînd până acolo încît mă bănuia că aș crede cu adevărat in posibilitatea de a avea locul său; un lung răsfăț, care-l făcea să părăsească banca ministerială, a unor grele răspunderi stropite cu atîta sînge, pentru a se intinde în bănci între prieteni, lungind „nonșalant" picioarele în fața tribunei, cu un

gest de supremă plictiseală, își arăta consecințile, și se poate închipui ce se petrecea față de aceste atitudini în sufletul, jignit dureros din primii ani de copilărie, al „băiatului cocoanei Zunia". Această atitudine studiată a lui Brătianu, ca și timiditatea în luarea hotărîrilor neapărate, îl făcea să piardă momentul tragic în care se masură adevarata mărime a oamenilor. Și astfel se întîmplă că omul frumos și voinic, dispunînd de resurse de elocvență solemnă, de și cam goală une ori, pe care nu le avea moșneagul din fruntea băncii guvernului, să fie biruit, la capatul expunerii competente, făcute cu toate mijloacele extraordinarei prestanțe, de vechiul boier moldovean, care, raspunzînd unui pompos tînăr orator al conservatorilor, se înfațișa ca responsabil, el, înaintea lui Dumnezeu pentru „țeranii pe cari i-a omorît".

Majoritatea m'ar fi vrut umilit de calomniile care plouaseră asupra mea și stîngaciu de nedeprinderea totală cu acest mediu. Dar ai miei cei de pe vremuri, cari cîrmuiseră o țară, poate și mai mult decît una singură, mă susțineau. Nu m'am simțit niciun moment singur, și numai neplăcerea mea, iremediabilă, de a vorbi în public îmi dadea o sensație cu care eram de altfel obișnuit.

Ordinul se dase, într'o adunare pe care o presida cu mînă de fier, dar și cu perfectul tact al omului de lume, o inteligență și o energie ca a lui Mihail Pherekyde, a cărui figură lungă, slabă, distinsă, cu ochii mari de hotarîre și de ironie, impunea oricui, de a nu reacționa la ce voiu spune, la orice voiu spune, decît prin surdele mîrîieli care desorienteaza pe alt fel de debutanți. Odată numai mi s'a strigat, rupînd disciplina, că spun lucruri pe care le-am învățat pe de rost, și am știut ce să răspund, caci doar cunoșteam de mult viața fiecăruia și aveam ca armă sigură amănuntul biografic. Așa am vorbit eu, cîteva săptămîni de zile, la proiectele de reformă agrară, polițienească, judecătorească, pe care le aducea, cu Brătianu însuși, cu Stelian,

așa de impunător prin figura-i nobilă, prin extraordinara-i distincție în vorbire, un regim doritor să arăte că e în stare să ridice pe ruinele afumate și crușite ale Romăniei păcătoase, fără milă de fiii ei cei mai buni, o țară nouă, și un rege care nu voia să treacă la cele eterne pecetluit pe frunte cu stigmatul unei represiuni barbare și în cea mai mare parte inutile o poruncia. Pentru a mă descuraja, s'au întrebuințat pre rînd toate mijloacele, și ele nu lipsiau*; dar omul care-și simte conștiința sprintenă și care dincolo de tot ce-l privește vede lumina sigură a unui ideal nu poate fi intimidat

Din altă parte, nu numai de la prietenii ieșeni, supărați că eu, ne-Ieșanul, am ieșit singur din lupta electorală, dar de la un început de opinie publică, pentru care violența are un farmec deosebit și care moare după scandal, mi se cerea atitudinea tonitruantă pe care o poți mai curînd recomanda de afară decît s'o păstrezi înăuntru, afară numai cînd ai arta perfectului cabotin fricos, care gesticulează înaintea tribunelor pregătite, a presei cîștigate, ca să strîngă apoi în culoare mîna adversarului pe care l-a zugrăvit în toate colorile infamiei. Nu eram deci ce se așteptase de la mine, și prezicerea lui Panu că nu mă voiu mai întîlni cu votul Ieșenilor din Colegiul oamenilor săraci și cu nevoi de slujbe, pe cari nu-i furi de două ori pentru o acțiune de curaj, se va îndeplini la cel d'intăiu prilej.

După luptele în jurul reformelor sociale își pierduse de altfel interesul Parlamentul, în care am intrat apoi ca representant al solizilor negustori romîni din Ploești, încercînd și, la Covurluiu, unde am ajuns să adun și opt sute de voturi, o înviere a conștiinței țeranilor, carora guvernele li spuneau că „fiecare-și are vremea lui". Cînd s'a ivit chestia unei mari reforme în Biserica, introducîndu-se, după ideile din Germania ale sfătuitorilor lui Haret, acel Consistoriu Superior care n'a putut să aibă nicio in-

fluenţă, şi am apărat concepţiile, singurele corespunzătoare tradiţiilor ortodoxiei, ale învăţatului arhimandrit Scriban, şedinţa a fost un adevărat scandal, în care mi-a părut rău,— ca şi în acordarea unui apanagiu autonom fostului Mitropolit Primat, Ghenadie, căzut în lupta cu regele,— că a fost amestecat numele unui ministru, coleg de Universitate, pe care eram deprins să-l stimez, şi pentru care aveam chiar afecţiune. Rău sfătuit, Haret, în credinţa că mă va împiedeca astfel de a lua cuvîntul, a zăbovit discuţia până în vacanţa de Paşti, până în chiar Săptămîna Mare, şi astfel am putut vorbi numai într'o şedinţă de noapte, în faţa băncilor goale, cu d. Ştefan Ioan apărînd la uşi ca să întrebe cu glas tare dacă n'am isprăvit; trecuse de miezul nopţii cînd „s'a votat" legea care nu era să dea niciun rod.

Astfel s'au tîrît,—supt guvernul Sturdza, supt conservatorii reveniţi, împăcaţi acuma pentru puţin timp, apoi supt noul regim liberal, în care nu mai era bătrînul şef, trimes într'o casă de sănatate din Franţa cu toată publicitatea pe care o pot da numai oameni lipsiţi de orice simţ de pietate, ci totul aparţinea lui Bratianu, al cărui orgoliu devenise incomparabil —, vre-o trei Parlamente, care nu mai trebuiau să se ocupe, în şedinţi adesea complect goale, cu niciuna din acele mari chestiuni pe care le deschisese tumultul revoluţionar al ţeranilor şi bubuitul tunurilor care distrugeau satele din Vlaşca. Nu pot zice că alegerea d-lui Cuza, care osebia tot mai mult acţiunea sa personală, a folosit campaniei noastre parlamentare.

Vorbiam acum în numele unui partid. Nu doar că aş fi inţeles sa urmez sistemul, perfecţionat în ultima formă de un Badărau, cu înscrierile obligatorii şi distribuţia exactă a recompenselor după serviciile aduse „causei". Aşa ceva n'a existat niciodată în noua grupare. Dar, pe cînd d. Cuza credea că avem sarcina de a ciştiga spirite

tinere, care pe urmă să se ducă fiecare unde vrea, am simţit nevoia de a da multelor adesiuni, dintre care unele trebuiau să fie aşa de trecătoare într'o societate unde nu era altă scară a meritelor, alt îndreptariu al carierelor decît în legătură cu singurele interese materiale, un program care să unească, un titlu care să figureze pe steag. Pentru democraţia noastră nouă, care însemna numai ţinerea în samă a nevoilor adînci ale neamului, aflătoare în marile mulţimi muncitoare, se cerea crezul moral al convingerii că, înainte de toate, în mersul general al omenirii, trebuie ca fiecare naţie, elementul organic constitutiv, să se cunoască, să se definească şi să se servească pe sine. Într'o adunare din April 1907, programul, la care d. Cuza a adaus restricţii, cu un caracter negativ şi exclusivist, relative la participarea în viaţa economică şi publică a unei singure categorii de străini de rasa, oricare ar fi sentimentele lor individuale faţă de noi, de cultura noastră şi de idealul nostru, a fost votat supt presidenţia batrînului ofiţer superior Manolescu Mladîan, pe care ni-l dăduse Cercul din Iaşi al partisanilor. La telegrama către regele n'am primit niciun răspuns, cum şi era de aşteptat, şi nici la aceia către Prinţul Moştenitor, care n'avea voie să se manifeste.

Dar avusem prilejul de a preţui, nu numai înţelegerea lui Carol I-iu, dar şi simpatia prinţului Ferdinand şi a familiei sale pentru *altă* politică. Odată la desvelirea statuii lui Kogalniceanu în Iaşi, a doua oară la a lui Cuza-Vodă.

De mult regele nu mai văzuse Iaşul. Serbarea pentru Kogălniceanu, unită cu comemorarea întemeierii Universităţii, a devenit un mare eveniment, şi sentimentele care s'au aratat Suveranului şi familiei regale au fost fara îndoiala cu totul sincere. La masa regală, ca represintant al Universitaţii bucureştene, am fost invitat, dar atenţia lui Carol I-iu era, ca de obiceiu, aşa de meticulos împărţita, încît un cuvînt regal, chiar dacă se recomanda unui

tînăr profesor ca mine numai să merg la bal seara fiindcă vor fi „multe cucoane frumoase", n'avea nicio adevărată importanță. Dar princesa Maria, al cării frumos colier de mărgăritare trezise atenția, mai stăruitoare decît respectuoasă, a lui C. Arion, doria, cu privire la rotunda biserică de tip sirian a Sfîntului Sava, lămuriri pe care nu putea să le deie cercul de oficiali de la locurile de onoare. Din colțul unde discutam cu o stîrpitură de origine germană, care era nu știu ce pe lîngă guvernatorul Basarabiei, invitat și el la serbare, am îndrăznit o explicare. Peste cei cari n'aveau nimic de spus mi s'au adresat întrebări, și, spre uimirea generală, Princesa mi-a cerut s'o conduc a doua zi la biserică.

Am făcut-o, puind, ca la Golia, pe birjarul lipovan să taie bălăriile pentru a permite intrarea în lăcaș, și am putut vedea cu ce siguranță Princesa și cei doi copii mai mari cari o întovărășiau, și cari criticau așa de liber desordinea și murdăria ce se ascundea în dosul potemchiniadei primirilor oficiale, merg către ceia ce e în adevăr frumos. La vechea Mitropolie am intervenit pentru ca părintele Pimen să ofere, din rămășițile bisericii Sf. Nicolae, un fragment de frescă, un încîntător înger, pentru palatul din Cotroceni, și am împrumutat la Sf. Sava pe numele mieu talerul de argint al lui Dabija-Vodă, care a fost modelul pentru noua vesèlă a Princesei.

De atunci s'au păstrat legături care mi-au fost deosebit de prețioase. Princesa, care dovedise și talent pentru arta ornamentală, începea să publice, și, în povestirile ei, scrise și tipărite în englezește, limba de acasă, era o frăgezime de inspirație, un simț pentru coloare, o surizătoare, dar și sceptică filosofie a vieții, o cutezătoare naturaleță care li dădeau o adevărată valoare literară. Am vorbit despre volumul pe care a binevoit să mi-l deie pe o vreme cînd fiul său urma, mai mult de formă, unele lecții la Universitate, și am și tradus în revista de la

Craiova una din aceste narațiuni romantice, care-mi plăcuse în deosebi.

Pentru statuia lui Cuza-Vodă, urmărit și în mormînt de ura dușmanilor din viață, s'a dat o lungă și grea luptă. Nu se ajungeau banii pentru a plăti pe sculptorul italian Romanelli, și a trebuit să fac un apel prin „Neamul Romănesc", care, din banul de aramă al săracului, a strîns cei 25.000 de lei cari mai lipsiau. Statuia s'a putut deci turna, dar acuma se punea problema locului de care se va învrednici. Politicianii ieșeni o voiau lîngă foasta casă a bancherului Neuschotz, într'o mică piață anume aranjată pentru aceasta, pe cind comitetul, presidat de d. Ghica-Deleni, era pentru acel punct central al marilor artere ieșene care se deschidea în fața otelului Traian, unde cu vre-o douăzeci de ani în urmă Carol I-iu fusese șuierat și bombardat cu mere putrede de tinăra aristocrație oposantă a orașului. După mari sforțări, s'a căpătat în sfîrșit și acest ultim punct, iar regele a anunțat sosirea sa.

Eram din nou delegatul Universității din București, ca și la serbările Școlii surori, la care după cuvîntarea mea regele îmi întinsese o mînă pe care nu îndrăzniam s'o aștept, așa încît a trebuit ca vecinii miei să-mi atragă atenția că acea mînă, puțin darnică de altfel, mă caută. Data aceasta, dispuneam la Iași, printre tineri, de o mare popularitate, pe care, ca de obiceiu, n'o căutasem, ba nici nu-mi dădeam sama de dînsa. După obișnuitele cuvîntări, rostite de pe terasa „otelului Traian", în care era vorba mai mult de Suveranul care domnește decît de acela care se întrupase în bronz, un adiutant a pretins să-mi arăte în ce atitudine, întors către regele, trebuie să rostesc discursul mieu, și-și poate închipui cetitorul cum a fost primită această lecție grosolană. În cuvîntarea mea am manifestat dorința ca și Carol I-iu să se bucure în amintirea urmașilor de aceiași emoționată amintire ca

Domnul de ţară pe care-l înlocuise. Aclamaţiile mulţimii care umplea piaţa au arătat regelui că un gest către mine ar putea fi folositor din punctul de vedere al cîştigării acestei mulţimi. Adiutantul veni din nou, data aceasta ca să-mi spuie că regele vrea să-mi arăte mulţămirea sa. Apoi defilarea veteranilor începu pe Strada Arcului, la celalt capăt al terasei. Scoboram scara centrală către piaţă cînd am simţit lîngă mine pe cineva care era însuşi Carol I-iu.—Mi-a plăcut cum ai vorbit. — În orice cas, Maiestate, nu era nimic din acea linguşire care încunjură de obiceiu pe Suverani. Şi crezi că vre-odata ea mi-a plăcut mie? Era melancolie şi desgust în cuvintele care cădeau, încet şi greu, de pe buzele veştede ale batrînului monarh înaintea căruia se plecau toţi genunchii, afară de ai lui Carp singur. În clipa următoare după această scurtă scenă neobservată, el asculta, aiurea, cu inima pe care acuma i-o ştiam, aceleaşi cuvinte ale adulatorilor.

Pentru masa oficială a fost lăsat principele Ferdinand, şi iarăşi ceva neobişnuit s'a petrecut. La masă, Prinţul, tăcut şi puţin preţuit pentru această tăcere stîngace, acela pe care o presă imundă îl numia „Fritz" şi-şi bătea joc de defectele lui fisice, a fost încîntător ca vervă şi originalitate. A vorbit şi de „monumentele naturii" şi a făcut călduroasa glorificare a copacilor bătrîni în cari se întrupează o întreagă epocă. Ridicîndu-se, oficialii aşteptau obişnuitul „cerc" în care regele dovedia o inimitabilă virtuositate. Dar Prinţul i-a lăsat de-o parte şi, întorcîndu-se spre mine, cel care nu eram şi nu trebuiam să fiu nimic, mi-a vorbit aşa ca atunci, întăiaşi dată, cînd în palatul de la Cotroceni îşi desfăcea inima cea mult jignită, cu deosebirea că acuma nu se mai auziau întreruperile glasului strident al papagalilor, totuşi presenţi, şi într'un număr atît de mare şi aşa de siguri de sine. M'a lăsat să întrevăd alte idei de domnie şi, cum, la urmă, era vorba de popularitate, el a adaus, apăsînd asu-

pra cuvintelor sale: „da, știu că greu se cîștigă și se pierde ușor".

Deci propaganda de mai bine de un deceniu nu fusese pierdută nici în această privință. Acela care va purta coroana României simția și credea ca noi și avea ca și noi aceiași dorință de a face, impotriva oportunismului și imoralitații clasei dominante, ceva în adevar nou și mare. Și insuși Carol I-iu cel lingușit avea mintea lui precaută și înțeleaptă deschisă asupra acestor posibilități.

În acest moment cursurile de vară de la Vălenii-de-Munte deveniseră o manifestație culturală obișnuită pentru o parte din societatea românească, aceia în sufletele căreia prinsese această sămînță de viitor.

Ideia lor mi-a fost dată, nu de cineva din țara liberă, nici din Ardeal, unde totuși orice visită nouă, ca la serbările jubilare de la Blaj, unite cu adunarea anuală a „Asociației", îmi dădea tot mai mult încredințarea că s'a isprăvit cu zilele așteptării singurului noroc posibil de la Viena. În tineret se ridica acolo tot mai tare, printr'un talent literar la care se adăugia acum și acela al elocvenței — dar cu cită sfială mă întreba vorbitorul încă nedeprins cînd i s'a cerut o întăia conferință la Ateneu!, — d. Octavian Goga, care apărea la orice ocasie, aclamat de un cerc de tineri, pentru a ofusca pe deținătorii puterii în mijlocul Romînilor săi ardeleni, aceia pe cari găsise cu cale să-i presinte într'un articol ca pe niște simple „măgari de pe Vesuviu", chiar dacă era înscris intre colaboratorii foilor lor. Era vorba, la unii din acel mediu, de o sprijinire pe Regat, de o totală schimbare și a țintei, care apărea acuma ca eliberarea totală din legaturile cu Monarhía, oricum s'ar transforma, și, cu toată desilusia produsă d-lui Goga de răscoalele țerănești — și-mi mărturisia că această dovadă a lipsei de cohesiune, de soliditate, poate de viitor, trebuie să-l îndrepte neapărat in

altă direcție —, această tendință se întăria din ce în ce mai mult: ea apărea tot mai limpede în fața stăpînitorilor, cari nu găsiau mijlocul de a o împiedeca. Legile ungare nu îngăduiau oprirea pașilor noștri prin văile ardelene și, cu toate îndemnurile de a vorbi la prilejuri solemne, știam să-mi impun tăcerea cea mai desăvîrșită. Dacă, precum se întimplase în lunga mea călătorie după inscripții și însemnări, cîte odată, ca la Drăgușul Țerii Oltului, cei doi jandarmi apăreau împănați, împîntenați și cu pușca în bandulieră ca să-mi ceară pașaportul pe care nu-l găsiau bun pentru că... nu era scris în ungurește, dacă mă poftiau la solgabirău, din fericire nu pe jos, ca pe mulți alții, ci în trăsură, acesta găsia imediat scuse în cea mai perfectă limbă germană pentru că fusesem deranjat. Și totuși avea dreptate vărul vestitului mîncător de Romîni, Secuiul Ugron, cînd, ca șef al postului de la Drăguș, îmi răspundea la obiecția că un profesor universitar, care e „domn mare", nu trebuie luat astfel la cercetări: „E, domnul mic, aia nu face nimic; domnul mare, aia face!". Căci ceva de sigur se făcea, și guvernul maghiar n'avea acea siguranță de drept, acea încredere în viitor care singure permit să se iea măsurile necesare pentru împiedecarea, în orice motiv al lor, a marilor catastrofe politice.

Altfel era cu Bucovinenii, ținuți de Austrieci foarte din scurt, dar cu cea mai mare dibăcie, crescîndu-i pentru robie, măgulindu-i cu concesii, — chiar cînd guvernatorul era, după blîndul Pace, intolerantul, pornitul Bourguignon, în luptă cu ziarul romănesc „Patria" și cu agresivitatea redactorului adus din Ardeal, capriciosul și sfidatorul Gheorghe Bogdan-Duică, om cu așa de multă știință și pătrundere, unite cu mai puțină chibzuință—, și cîștigîndu-i prin titluri, onoruri și slujbe. Nu se încercase nimic pentru a împiedeca în 1904 marea manifestație romănească pentru jumătatea de mileniu de

la moartea aşa de „Bucovineanului" Ştetan-cel-Mare. Am fost atunci pentru întăia oară între Moldovenii de acolo, şi, dacă între intelectuali, puţini şi înduşmăniţi între dînşii, unii, „boierii" şi preoţii, trebuind să meargă cu aristocratul Flondor, ceilalţi, învăţătorii, oamenii din bănci, ambiţioşii între intelectualii tineri, ţeranii, fiind cu neastîmpăratul Aurel Onciul, creator al unei prese-revolver, nu se putea distinge nimic dincolo de cadrul austriac pe care, şi în acel moment de amintiri, îl afirma presenţa bastardului habsburgic, contele de Meran, care avea conducerea, nu era însa acelaşi lucru cu alt grup de intelectuali şi cu sănătosul instinct ţerănesc. Aducînd cu mine extrasul despre Ştefan din Istoria Romînilor în limba germană, pe care l-am împrăştiat gratuit, şi aceşti ţerani chiar întindeau după dînsul asprele lor mîni lacome, am ascultat discursuri dintre care cele mai multe erau foarte prudente, dar cine putea opri valul de foc al lui Tocilescu, care, suit pe un butoiu, catehisa pe pletoşii săteni, şi ei, cum am constatat-o, nu făceau, de altfel, decît să noteze cînd glasul furtunosului orator necunoscut „se suie" şi „se coboară"! Era, oricum, începutul unor relaţii care se vor desemna din ce în ce mai mult într'un sens contrar intereselor austriace.

Peste puţin timp, am organisat o visită la Iaşi a fraţilor despărţiţi, şi s'au înscris nu mai puţin de cinci sute; mult timp, pănă la prada austro-germană din casa mea de la Vălenii-de-Munte, am păstrat frumoasa fotografie care înfăţişa această mulţime mîndră şi bucuroasă în faţa bisericii lui Duca-Vodă de la Cetăţuia. Guvernul romîn a voit să împiedece trecerea hotarului în grup, de şi, la început, o autorisase, dar am luat asupră-mi să înlătur pe cei cîţiva jandarmi trimeşi la Burdujeni, cari, băieţi buni, s'au dat la o parte înaintea acestei frumoase ţerănimi, cu cei mai buni din tinerii cărturari în frunte. La Iaşi îi aştepta o exposiţie, făcută în sălile Liceului Internat, la

care aduseseră obiecte doamne din cea mai aleasă lume a orașului, între care vioaia și inteligenta doamnă Șumuleanu, d-na Hurmuzescu, chiar d-na Moruzi, văduva fiului lui Cuza-Vodă. Trei zile am stat pe picioare ca să li se facă acestor rari oaspeți, cari nu cunoșteau de loc țara, o primire menită să li rămîie pentru totdeauna neuitată. La plecarea lor, eram siguri că părerile despre România liberă s'au schimbat cu totul, și ni-o spunea în cuvinte așa de înflăcărat tînărul, de mare avînt și de activitate febrilă, Vasile Lițu, prea curînd pierdut pentru luptele noastre. Ni-a arătat-o apoi în fiecare număr revista pe care o întemeiaseră, in Suceava blajinului folklorist părintele Florea Marian, membru al Academiei — și succesorul lui a fost bătrînul aristocrat Suțu, care în discursul de intrare nu-i putea pronunța numele... —, d. I. Nistor, profesor la liceu și, pe atunci, înainte de a se așeza în băncile Universității noastre, posesorul unui superb cilindru vienes, și mai popularul profesor secundar Gheorghe Tofan, voioasă figură de energie tînără, ale cărui suferinți și a cărui moarte prematură, a doua zi după realisarea idealului în care crezuse, n'o puteam prevedea. Aproape de Suceava, în Pătrăuții lui așa de bine gospodăriți, în casa cu feciori învățați și plini de inteligență — o, ce mai era să scrie despre mine unul dintre dînșii, profesorul Alexandru, la schimbarea vremurilor, și mai ales a inimilor! —, cu fata așa de frumoasă, care era să mîntuie într'o înspăimîntătoare tragedie, ochii limpezi, umezi de duioșie, ai părintelui Morariu, vechiu și prețuit scriitor, se ridicau ca ai unui sfînt în ceasul revelațiilor către ceia ce cu voia lui Dumnezeu trebuia neapărat să se întîmple, și in foarte scurtă vreme.

Cînd a fost, mai tărziu, să întorc visita Bucovinenilor, cu Liga Culturală, adunată în congres la Iași, administrația austriacă era gata să ne întîmpine potrivit cu interesele ei, amenințate. Ea fusese înștiințată din două părți: din

aceia a Evreimii, așa de influentă, care se temea de pătrunderea antisemiților, și din aceia a unui curios și sincer, de și neașteptat, prieten al Romînilor, și mai ales al alegătorilor săi din Ținutul Cîmpulungului, contele vienes cu nume franțuzesc Bellegarde, care, escelent prefect, „căpitan de cerc" al județului în care se și așezase după ieșirea din serviciu, nu înțelegea să i se smomească fidelii; glasul de înștiințare mersese așa de sus încît Franz-Joseph însuși spunea unui deputat romîn „să-păzească de Iorga pe credincioșii Bucovineni".

Așa încît, cînd ne-am presintat la Ițcani, mi s'a pus în vedere mie singur, îndemnînd pe ceilalți, așa împo-ițdobiți cu tricolorul cum erau, să treacă granița, că aș fi n Bucovina un „străin indesirabil". Am telegrafiat la Viena, lui Lueger, șeful antisemit așa de popular atunci, încît impunea și Împăratului, care, în ciuda adevăratelor sale sentimente, a trebuit să-i puie la gît lanțul de aur al primăriei vienese, dar a trebuit să aștept în gară comunicarea oficială a expulsării, în timp ce Mochi Fișer, present și foarte satisfăcut, îmi transmitea înștiințarea că totul atîrnă de la dînsul. Dintr'o birjă s'a coborit în mare uniformă aurită d. Orest Tarangul, funcționar superior, ca să-mi dea actul prin care eram, ca „lästiger Fremde", „für beständig abgeschafft", deci, ca „supărător străin", „izgonit în chip statornic". D. Tarangul adăugia că, dacă totuși aș intra în țerișoara Împăratului, voiu face nu știu cîte săptămîni de închisoare.

Expulsarea a provocat indignare între Bucovineni. Pănă și democratul aproape socialist Mihail Chisanovici, care scotea foaia, de loc naționalistă, *Die Wahrheit*, a protestat cu energie. În schimb, presa partidelor de la noi s'a arătat încîntată de ce mi s'a întîmplat, și un ziar de caricaturi înfățișa în figuri caraghioase gonirea „apostolului".

Dar aceia cari fuseseră la Iași, cari doriseră să ne pri-

mească acasă la dînşii, într'o ţară simţită, — cu toată îmbulzirea, sprijinita de guvern, a Rutenilor, cari-şi voiau şi partea din Biserică —, din ce în ce mai mult a lor, înţelegeau să răspundă la această jignire, pe care şi-o luau şi asupra lor, printr'un contact sufletesc permanent cu noi. De aici ideia unor cursuri de vară, la care de la început ei ar trimete un contingent asigurat, ele dind apoi ocasie, într'o neuitată vară, şi corului „Armonia", de o aşa de bună alcătuire, să ne cerceteze în frumoase costume româneşti. Cu bucurie şi încredere am primit propunerea.

La început, ascultătorii erau cîţiva Bucovineni, d. Alvirescu şi două, trei învăţatoare, puţini Ardeleni şi Bănăţeni, cu preotul Martinovici în frunte, care cînta aşa de frumos, cu părintele Tătucu, pe care l-am văzut apoi parlamentar al României unite, cu pe atunci clericul Tulbure, ca şi cu ochiosul diacon Gaşpar, om de mare talent în vorbă, capabil însuşi, să încerce a învia pe pagini de roman epoca lui Ştefan-cel-Mare, restul fiind tineret universitar din Regat, pe care-l atrăgeau mai mult materiile predate decît spiritul cel nou al predicaţiei naţionale. Odată mi-au picat acolo un judecător din Rusia, tocmai din fund, spre Ural, şi foarte tînarul, blondul Pelivan. Dintre locuitorii orăşelului, vre-o trei familii participau singure. Încăpeau cu toţii în clasa I-iu a şcolii primare din centrul Vălenilor, şi mi-a trebuit curaj ca să mă gîndesc a ridica o sală anume în 1912, solida clădire făcuta de inginerul Dimitriu din Ploeşti, Moldovean de origine, sală pe care o datoriam ajutoarelor venite din mai multe părţi, fară participarea, pe care totdeauna am refusat-o, a Statului.

Disposiţiile acestuia faţă de un astfel de focar de propagandă erau acelea care se puteau aştepta. Îndata s'au anunţat, la Iaşi, alte cursuri de vara, la care şi profesorii şi ascultatorii erau plătiţi. Între cei d'intaiu era fostul mieu

elev Pîrvan, acuma, și prin hotărîtorul sprijin al lui Ioan Bogdan, director al Museului din București și profesor la Universitate, așteptînd apropiata alegere la Academie — și el spunea „cît apetit are“ pentru ce i se oferia. Întors din Berlin cu totul altfel de cum îl știam cînd trudia la o biografie a lui Papiu Ilarian, care n'a apărut, și descosea pe Domnii moldoveni din secolul al XV-lea pentru a trece la presintarea de cetăți dobrogene, autorul unui frumos studiu asupra lui Marcu-Aureliu și al unei cercetari adîncite asupra „naționalității negustorilor în Imperiul roman“ avea acuma parul lung revărsat ca al lui Mommsen, și în elocvența lui remarcabilă se întîlniau accente de misticism, foarte atrăgătoare pentru tineri, dar care oamenilor din generația mea li se păreau curioase. În cîteva zile s'a văzut că această concurență a politicii stăpîne pe puterea de Stat n'are sorți de reușită și, auditorii împrăștiindu-se, Pîrvan a venit la noi, fermecînd publicul cu frumuseța poetică a conferinților sale, dar ținîndu-se cu cea mai mare îngrijire la o parte de tot ce putea să pară o adesiune la crezul ce se predica de pe acea modestă catedră de institutori.

Mai tărziu, între deosebitele cursuri, pe care, atunci, la început, le mai făcea, pe lînga d. Cuza, profesorul Nicolae Dobrescu, de istoria Bisericii romănești, alt bun elev al mieu, solid țeran, nalt, spătos, gras, blînd, pe care nu l-aș fi crezut sortit unui cancer înainte de vreme, apoi cumnatul mieu Ștefan Bogdan, pe care nu-l cîștigaseră avantagiile politicei liberale, și cîțiva alții, s'a stabilit o perfectă concordanță de idei, care a contribuit esențial la succesul lor. Nu pot zice același lucru de anii primelor încercări.

De fapt înțelegeam să se creeze acolo, în toată libertatea, un mediu prielnic pentru acea unire a tuturor Romînilor, al cării termin n'aș fi cutezat să-l fixez, dar care-mi părea nelipsită, într'un viitor mai lung sau mai scurt.

Conspiram supt aripile Ligii, fară ca vre-odată să fi fost vorba de bani, necum de bombe. Dar iată că, în ce privește ținta principală, divergențele se iviau, și trebuia autoritatea mea de creator și conducător pentru a nu se produce confusii în spirite. Astfel, odată, în demonstrațiile amicului Cuza cu privire la chestia evreiască — și auditoriul se pasiona de strînsa lor logică, de și nu totdeauna corespunzînd perfect unei realități complexe—, s'au amestecat și cuvinte bune pentru acea Austrie, care, și supt influența unui Aurel Onciul, unui Aurel Popovici, cîștigase oarecare simpatii, în comparație cu politica mai sinceră, mai fățișă a Ungurilor. D. Cuza, fost elev al unui liceu din Dresda înainte de a trece la Bruxelles, unde-l așteptau cuceritoare influențe socialiste, cu C. Mille însuși, avea aplecări firești către cultura germană, inspirîndu-se din tr'însa în marile studii de economie politică pe care le pregătia; mai fusese, de curînd, bine primit, cu perfecta ipocrisie vienesă, de profesorii de la Cernăuți, în frunte cu rectorul Adler, cel mai autentic Evreu, și astfel acele cuvinte bune își găsiau explicația. Era mai greu să găsească însa și aprobarea mea, și, in ciuda declarațiilor mele repetate că „la Vălenii-de-Munte nu se face politică", mi se parea că e necesar s'o spun, ca să nu îngreuiez, la întoarcere, situația Romînilor de peste munți , am luat cuvîntul, spunînd limpede că pentru mine niciun compromis nu e posibil, că noi mergem drept către unirea națională și că nu aici, la această adunare de credincioși, se poate admite recomandarea austrofiliei în vederea planurilor lui Franz-Ferdinand. Mi-a părut rău că a trebuit să intervin și că am pricinuit eu, „Iorga cel totdeauna fără tact", o reală supărare tovarășului și prietenului mieu.

Cînd clădirea proprie, mică, albă, cu o perfectă acustică în acele margeni inguste pe care nu am vrut să le cresc nici pănă acum, refusînd ca președinte al Consiliului orice

pomană de Stat, compromițătoare, a fost gata, în Iulie 1912, anul chiar în care Rusiei, carè-și serba jubileul basarabean, i-am opus, cum s'a arătat mai înainte, o exposiție a Basarabiei în Parcul Carol, un Cămin basarabean la Iași, ridicat din bani culeși pe stradă, și cartea „Basarabia Noastră", am aflat că între ascultători va fi pentru doua zile și prințul Carol, trimes de însuși regele, de acela pe care rapoartele austriace îl vor presinta peste doi ani ca rîzîndu-și de Liga Culturală, condusă de un „bețiv" (confusie între Petre Grădișteanu și noul președinte, Ionaș) și dè un „fleac" ca mine.

Despre fiul Moștenitorului auzisem caracterisări entusiaste de la bunul Gheorghe Munteanu-Murgoci. Geologul cu mai vast orizont și cu mai multa aplicare către împărtășirea în cerc mai larg a cunoștinților sale, om de mare merit, foarte bun vorbitor familiar, scriitor de chemare, irosindu-și viața, legată de o colegă scoțiană, pe care n'o iubia, în tot felul de legături pe alăturea și de petreceri care au ruinat apoi în chipul cel mai jalnic solidul trup de Mocan aciuat pe șesul Brăilei, fusese, împreună cu alții, cari nu erau de aceiași talie, profesorul tînărului prinț, care tocmai își trecuse bacalaureatul. Îmi spusese și o comunicasem în „Neamul Romanesc", și în dorința de a da o cît mai largă popularitate unei dinastii încă destul de atacate,—că, în ciuda relațiilor cu baieții din „ciocoime", al căror suflet îl știam prea bine, tînarul crescuse cu o deosebită iubire pentru neamul peste care va domni, că el are o mare înțelegere pentru cartea romăneasca, mergînd până la crearea, în palatul de la Cotroceni, a unei biblioteci pentru soldații din corpul de garda; ziarele pomeniseră de casul cînd, la trecerea unei ape, oferindu-se sublocotenentului un cal, el a răspuns: „Sublocotenentul merge pe jos", și a întrat vitejește în valuri. Astfel înștiințarea acestei neașteptate visite, prințul avînd să fie întovărășit și de sora sa, principesa Elisabeta

mi-a fost mie, şi nouă tuturora, nu numai o deosebită onoare, dar şi o foarte mare plăcere. Şi ideia că România supt dînsul—căci slăbiciunea fisică a prinţului Ferdinand nu părea să promită o lungă Domnie — va rupe cu tradiţiile de pănă atunci şi se va îndrepta către marea ţintă naţională era o perspectivă care ni încălzia inimile. În acest adolescent vedeam pe Romînul cel adevărat, primul în dinastie, fără a bănui comorile pe care le ascundea sufletul discret al tatălui său şi tot ce ni reserva hotărîrea eroică izbucnită la ceasul ei din acest suflet, şi aşteptam cu suirea prinţului pe tron începutul unei noi ere, aşa cum de mulţi ani de zile, cu toată puterea unei nezguduite credinţi, o doriserăm.

Prinţul şi princesa, amestecaţi în mulţimea imensă, care alergase şi din frumoasele sate vecine, au fost primiţi cu cel mai puternic şi mai curat entusiasm. Anume pentru viitorul rege am ţinut trei conferinţe, care s'au şi publicat, ca să învederez ce nu i se spusese lui Carol I-iu: că aici nu e o mînă de barbari cari să trebuiască a fi ridicaţi de o dinastie energică şi inteligentă la rangul naţiunilor civilisate, ci un vechiu şi nobil popor care-şi are locul, de şi, pe nedrept, nerecunoscut, în istoria lumii. Ascultînd aceste lecţii, cu privire la care n'am putut găsi prilejul de a-i vedea impresiile, care poate nu erau chiar acelea pe care le aşteptam, prinţul a petrecut, întovărăşit de guvernorul său, generalul Perticari, două zile în casa cea nouă pe care mi-o ridicasem.

Ea însăşi, această clădire cu înaltul coperiş, cu stîlpii delicat lucraţi ai cerdacului, cu odaia ei de taină supt scînduri, unde pe vremea ocupaţiei lucrătorii miei erau să-mi salveze macar o parte din bibliotecă, era o lecţie de tradiţie şi o inspiratoare de amintiri. Cîţiva ani o văzusem cu tavanurile căzute, cu zidurile lasate în două direcţii, trista ruina în care se aciuase o familie de mindirigii săraci, pe cînd în pivniţa, unde se credea că locuieşte o capră

neagră, legată de fantoma fostului stăpîn, care toată noaptea ar fi încunjurat orașul într'o trăsură cu patru cai negri, măcelarii tăiau vitele; văcile rupeau frunzișul pomilor degenerați, cu trunchiul numai scorburi și crăcile de atitea ori rupte. Pivnița adîncă, sprijinită pe enorme loadbe de stejar vechiu, pentru vinurile de odinioară, mă fermeca prin adînca ei taină. Aflasem într'o zi că se vinde la licitație, și, cu banii căpătați pentru editarea unui volum din „Hurmuzaki", m'am presintat, luind-o cu opt mii de lei. Și de atunci începuse o muncă staruitoare, dar firește desperant de înceată, cu Italieni din Udine, tatăl și fiul, cari beau Sîmbăta buna țuică locală și dormiau pănă Marți, pentru a face, cum spunea tatal, „dintr'o babă o fată mare". Mari ferești de stejar înlocuiră deschizăturile inguste din care se putea zări primejdia, țigla roșie se așternu unde putrezise vechea șindilă; numai steguletele de tinichea de pe vîrf spuneau că la 1853 coperișul fusese făcut sau înoit. Iar înuntru fierbea viață harnică și speranță nouă.

După plecarea prințului o telegramă a regelui Carol însuși arăta originea visitei, și de sigur in lumea politicianilor, de cari se servise, pănă atunci, exclusiv, Suveranul, o asemenea demonstrație a trebuit să para îngrijitor de curioasa. Și poate și natura audiențelor de mai tarziu, ca aceia în care regele-mi vorbia de candidaturile mele și își exprima mirarea pentru cîte una din acelea care mi se opuneau, ori alta, în care, văzînd neliniștea celui primit cu întărziere, se informa de motiv, și, aflînd că am o întrunire la Ploești, mă batea părintește pe umăr, adăugînd: „Bine, bine, mergeți la Ploești". Se poate ca asemenea atitudini să fi fost calculate, căci dinastiile își au egoismul lor, care une ori poate fi feroce, dar ele îmi dadeau o prețioasă sporire a încrederii mele față de lucrul, așa de înalt și de greu, pe care-l voiam.

Prințul a venit apoi și la Universitate, tot cu generalul Perticari.

Am crezut că e bine să așez pentru dînsul un scaun lîngă fotoliul mieu, pe estradă. În alte țeri, ca în Germania, fiii Împăratului luau, la Universități, unde dădeau și examene, locul în bănci. Mi se părea că nu sîntem maturi pentru atîta democrație. Dar, cînd unul din prietenii săi a voit să beneficieze de dreptul de a întra în cancelarie, l-am dat afară în formele cele mai netede. De și viitorul rege, ocupat și cu datorii militare, părea obosit și guvernorul său manifesta un vădit scepticism față de ascultarea lecțiilor mele, m'am putut încredința, în conversații ca aceia despre caracterul Țarului Alexandru I-iu, că, dacă visitatorul cursului mieu nu cetește mult, el știe să asculte — în acest cas pe Marele Duce Nicolae, care se ocupase de acest strămoș al său — și sa reție, — și cu ce spirit critic! ce auzise.

Aș fi voit ca Moștenitorul în al doilea rang să treaca prin formele universitare, și i-am făcut propunerea de-a publica în englezește o lucrare de doctorat despre călatorii englesi la noi, dar n'am întîlnit disposiție pentru aceasta. De altfel, prințul Ferdinand decisese că fiul sau mai mare va merge la Berlin, celalt avînd să facă studii de marină în Anglia. În audiența pe care am avut-o la el, am adus argumente contra acestui sistem de educație. Mi s'a obiectat că mai sînt prinți cari fac studii in alte țeri decît a lor. — Da, aceia ai regelui din Annam. Cine a cunoscut pe regele Ferdinand știe însă cît erau de neclintite hotarîrile acestui timid.

Prințul a mers deci la Berlin, dar s'a întors cu același temperament, foarte complex și greu de înțeles, cu aceiași hotărîre, moștenită din ambele parți. Generalul Perticari îmi povestia că, într'o discuție cu atot știutorul Împarat german, tînărul ar fi înfruntat părerea acestuia despre originea pelasgică a Albanesilor cu argumente trase din ce auzise la București. N'ar fi fost de mirare sa fie așa: viitorul Carol al II-lea căpătase de mult încredințarea că discuțiile asupra lucrurilor pe care le știe sînt absolut inutile.

XXI.

În fața primului războiu

Încă de la 1908 se puneau politicii românești, așa de strîns condusă de regele Carol între hotare pe care n'ar fi trebuit să le treacă niciodată, dar și cu oarecare pornire ascunsă către schimbări care ar fi putut să-l facă domn pe o țară mai mare doar pe primele lui monede, până la protestarea austro-ungară, se cetește „Domnul Românilor" ! —, probleme în fața cărora oportunismul, oricît de pseudo-napoleonic îmbrăcat, rămîne perplex și nu cutează a lua în vedere o soluție.

De sigur că idealul Sîrbilor, care însuflețise mai mult decît o generație, represinta și pentru cei de la începutul veacului al XX-lea o necesitate care trebuia să se impuie tot mai mult și în acțiunea politică a vremii. Iar, pe de altă parte, un grup de ofițeri, de diplomați, de cugetători, de curteni ai viitorului Împărat Franz Ferdinand urmăriau o înviere a Monarchiei prin războiu și cuceriri, și ei se arătau tot mai stăruitori, mai plini de încredere, siguri că, în momentul decisiv, nu li va lipsi puternicul sprijin german. Țintiau spre Macedonia, spre Salonic, trecînd prin Bosnia și Herțegovina, devenite, din simplu teritoriu ocupat pentru executarea „reformelor", o provincie ca oricare alta a Statului austro-ungar. Astfel se ajunse, a doua zi după declarația de independență a Bulgariei, devenită un Țarat, adecă, potrivit cu o înșelătoare tradiție, un Imperiu, la anexa-

rea celor două țeri sîrbești. Și un războiu general putea să pară iminent, cum și era; singurele sfaturi rusești care se dădură Sîrbilor, pentru că la Petersburg nu erau încă pregătiți, au împiedecat deslănțuirea lui, amenințătoare.

Ce atitudine era să luăm noi? Aceia de a rămînea alături de aliații pe cari ni-i dăduse teama de Rusia, alături de Monarchia care ținea în ghiarele ei atîta Romînime, mi se părea o imposibilitate morală. Dar Ionel Brătianu arăta să voiască aceasta, el care-mi spusese că, în ce privește pe vecinii de peste Dunăre, el crede pe Bulgari mult mai puțin periculoși și o legătură cu dînșii îi apare mult mai naturală. O lămurire în Parlament n'o admitea însă cu niciun preț tot mai dominatorul ministru, caruia România a trebuit să i se înfățișeze ca o creațiune părintească încredințată lui, ca fiu mai mare, cu misiunea, firește, de a o și spori dacă se presintă ocasia.

Atunci, cu un biet profesor de la Severin, care se temea să nu rămîie pe bancul de nisip unde ni se împotmolise luntrea, am trecut Dunărea la Cladova, și de acolo am trimes o telegramă către colegul și amicul Iovan Radonici, unul din tinerii istorici ai Sîrbilor, care mă cercetase la Vălenii-de-Munte, cu folkloristul în domeniul țigănimii, Tihomir Georgevici, acesta de origine românească, pentru a-i spune ca, în cas de conflict, orice ar hotărî România oficială, sufletul românesc e alături de dînșii.

Peste cîteva luni de zile începeau fierberile în Balcani, determinate de atacul Italiei la Tripoli, atac pe care opinia noastră publică, din causa interesului de a se menținea Turcia întreagă, l-a privit cu o sincera antipatie, și de presența vaselor italiene și pe coasta Albaniei și la Dardanele pentru a smulge recunoașterea anexării regenței africane. Ne găsiam iarăși înaintea unei întrebari care era neprevăzută numai pentru trista noastră îngustime de orizont.

Se credea la început că Turcii vor învinge, scăzînd pe

mult timp periculoasa încredere în sine a vecinilor noştri bulgari, cu cari era imposibil să se lege o prietenie folositoare ambelor părţi: o neînţelegere trecătoare, un simplu accident fusese de ajuns, cu cîţiva ani în urmă, pentru a se ajunge la iminenţa unei ciocniri armate. Cind s'a pronunţat însă, şi aşa de răpede, în faţa neutralităţii noastre neestetic pînditoare, victoria aliaţilor creştini, Sîrbi, Bulgari, Greci, Muntenegreni, cînd eventualitatea unei împărţiri a Turciei europene s'a pus ca un lucru de cea mai imediată eventualitate, spiritul românesc, atîta vreme adormit într'ùn optimism fară viitor, s'a trezit, la oraşe, cu o elementare putere.

Formula care s'a găsit, aceia a unei „compensaţii", ca să nu rămînem cu mîna goală, adecă să nu ne găsim cu hotarele neschimbate în faţa celor cari se măriseră aşa de mult, a cuprins toate elementele mai vioaie din pătura politică. Şi, din nenorocire, cum era de aşteptat, perspectiva unei întinderi peste graniţa dobrogeană, până la un punct pe care, un timp, complecta ignoranţă a geografiei vecinătăţii noastre l-a lăsat cu totul vag, a servit de armă contra Guvernului Maiorescu care, după afacerea tramvaielor liberale, atacate vehement de Carp, se instalase, cu Take Ionescu la dreapta preşedintelui de Consiliu, — lipsa lui, cunoscută, de curaj stînd lîngă meticulositatea prudentă a fostului profesor de filosofie, ambii supt scutul îndoielilor de conştiinţă ale regelui, acum îmbătrînit şi fără ambiţii militare.

Liga Culturală trebuia să ieie o hotarîre şi, potrivit cu dînsa, să înceapă a pregăti opinia.

Dar aici se petrecuseră în timpul din urmă mari schimbări, rolul mieu de secretar general devenind din zi in zi tot mai greu de ţinut.

Sava Şomănescu, mare proprietar de o fabuloasă zgîrcenie, rămăsese trăsnit de îndrăzneala cu care ne arunca-

serăm in serbările care trebuiau să procure fonduri pentru Palatul Ligii. Frica ridiculă a bătrînului a mers așa de departe incit a făcut un denunț formal la Parchet contra afacerilor care se pregătesc de un secretar general ca mine, care „umblă cu hirtiile societății in buzunar", in loc să le ție intr'o archivă unde să se poată verifica activitatea lui. Ne-am ințeles ușor, noi, membrii Comitetului Central, ca să-l depunem, pur și simplu.

În locul lui a fost ales d. Virgil Arion. Rare ori un om de la noi a fost inzestrat cu atita fineță de spirit, cu atita farmec subtil in presintarea unor idei mai mult sau mai puțin originale, fie in vorbă, fie in scris. Micile sale articole taioase erau un model al genului; lecțiile de sociologie la Universitatea din Iași, conferințile la Vălenii-de-Munte, cuvintările la Ligă, discursurile in Parlament, rostite cu un glas jos, dar cu adînci vibrații, măiestru desfășurate de un calculator precis, perfect stăpîn pe sine, duceau nesimțit pe ascultători la conclusiile, totdeauna clare, pe care le avea in gind. Figura supțire, toată în unghiuri, privirea, tot așa de ascuțită, aspectul șubred, bolnăvicios al omului care trăia dintr'un singur rinichiu contribuiau la impresia generală a manifestărilor sale. Va cuteza in Parlament să se măsoare cu insuși Maiorescu, rămas un puternic partener, capabil de așa de frumoase, și in aparență mișcate, discursuri ca acela in care a apărat pe regele Carol contra bizarului, irealului Jean Miclescu, cumnatul lui Carp, care, vorbind din gesturi incoherente și din sclipiri de lunatec în ochii fosforescenți, punea în fața regelui venerat icoana lui Ludovic al XVI-lea pe eșafod. D-lui Virgil Arion, a cărui elocvență naționalistă in ton sub-minor n'o putuse auzi aproape complecta lui surzenie, atletul de tribună, cu infinite reserve de dibăcie, ii opunea un patriotism care era „și al tatălui, și al bunicului, Romini, toți Romini". Nu e nevoie să subliniez sensul suggestiei.

Am avut deci pe d. Virgiliu Arion președinte al Ligei, știind bine că face parte dintr'un partid politic, dar crezind că va proceda ca și mine, osebind foarte neted cele două domenii. Aceasta nu s'a intimplat insă. Acea broşură francesă pe care o făcusem in vederea scopurilor noastre a fost găsită supărătoare pentru interesele unui guvern care plăcea președintelui, și mi s'au cerut modificări pe care le-am refusat, publicația ieşind deci, cum am mai spus, pe sama mea numai. Ideia unei ruperi a legaturilor cu Centralii speria pe acest vechiu și credincios junimist.

Față de alte probleme, atitudinea sa va fi insă aceia a unui hotărit activism. Acela care, cind voiu părăsi secretariatul, in urma unui vot al congresului care dădea o majoritate altuia, —și aceluia ii trebuia această platformă —, a putut lucra cu vijeliosul mieu cumnat Bogdan-Duică, autorul „Evreilor pămînteni și sub-pămînteni", a pornit, in chestia sud-dunăreană, ca fidel amic al lui Carp cel trădat de amicul său de o viață întreagă, intr'o direcție in care nu puteam să mergem alături.

Totuși in cele d'intăiu fase ale crisei am vorbit amîndoi marii mulțimi adunate la „Dacia" despre nevoia de a ne ține deocamdată într'o atitudine reservată față de succesele Bulgarilor, care înebuniseră oameni de o fire mai puțin stăpinită. Cu hotarîrea luată in numele adunării m'am presintat regelui Carol, care a fost sincer, cald, mișcător. Mi-a vorbit de cartea mea despre Imperiul otoman, și-a arătat convingerea, veche, că se va sfirși cu acest Imperiu, dar nu credea că va fi așa de răpede, a declarat apoi că, doritor al unei modificari de graniță in Dobrogea, prin care s'ar desființa unghiurile intrinde pe teritoriul nostru, n'ar voi totuși să meargă la batrineță contra acelora pe cari-i ajutase, tinăr, a se elibera. Era și contra oricării presiuni militare asupra invingătorilor.

Pe urmă, virtejul prinzind tot mai mult opinia publică, d. Arion a ajuns, alături de un Ionaș Grădișteanu, ale

cărui însușiri reale erau stricate de ciudata înfățișare fisică, ca și de un Miclescu, totdeauna călare pe caii închipuirii sale, și de alți cîțiva vînători în albastru, luptătorul pentru întinderea granițelor. Îi stătea alături Pîrvan, noul secretar general, înlocuitor al mieu fără un gest de împotrivire, care-și încerca acum în alt domeniu puterea de a impresiona. Din oraș în oraș se ducea solia unui indispensabil războiu, prin care hotarele regatului romîn s'ar întinde până la caldele ape albastre ale Arhipelagului.

În jurul mieu, cel care nu credeam că e frumos și bine să intervenim astfel într'un războiu pe al cărui steag erau scrise idealuri naționale, se făcea golul. Dar golul sperie pe un singur fel de oameni: aceia cari nu-l pot umplea cu credința lor, ieșită dintr'o conștiință care nu are nimic a-și reproșa și unită cu muncă în serviciul zilnic al aceluiași ideal. Cel hulit ca un „nebun" al naționalismului s'a împăcat, și luni întregi de zile, cu pecetluirea ca „rău patriot", lipsit de sentimentele necesare pentru neamul său.

În timpul cînd se discuta viitoarea hartă a Balcanilor, pe care trebuia s'o prefacă îndată reacțiunea naționalistă sîngeroasă a lui Enver-Pașa, răsbunătorul înfrîngerilor alor sai, și între delegații turci era fostul mieu elev Nicolae Bațaria, ajuns ministru al Junilor Turci, pe care mi-i amintiam micuț și slăbuț student, mirat ca Bucureștil sînt un oraș unde se mătură, și apoi ca unul din colaboratorii, supt numele de „N. Macedoneanul", la „Sămănătorul" —, se pregătia la Londra Congresul de istorie.

Până atunci, împiedecat mult timp și de sărăcie și de sarcina grea a revistei, ajunsă un ziar, a tipografiei, a cursurilor de vară, de a trece granița, nu știam, cum am mai arătat-o, măcar de existența acestor congrese. Vechile mele călătorii se îndepărtau tot mai mult în memoria mea; gustul lor chiar îmi perise în mijlocul frămîntărilor

vieții mele, de o ametițitoare activitate exterioară, care nu era de sigur ce dorisem mai mult și ce-mi putea da o mai mare satisfacție. Am povestit mai sus felul cum Maiorescu a înțeles să mă ajute în sarcina de a represinta România.

În acele zile de petrecere la Londra, pilotat de îndatorirea d-lui Marcu Beza, funcționar la Legație, Macedonean de un deosebit talent literar și om întreprinzător, care știa să-și găsească locul în viață, am sorbit pe atunci din nou un aier cu care de atîta vreme nu mai eram deprins, și, în legătură cu ședințile congresului, am cunoscut oameni pe cari era să-i mă mai întîlnesc în viață: ca pe atunci tînărul istoric frances Henri Hauser și Italianul Volpe, așa de bucuros că în străinătate i se vorbește limba sa. Am regăsit și pe Lamprecht, care, foarte încălzit pentru planurile de întindere „tentaculară" a poporului său până la ultimul om și la ultimul interes german, îmi spunea, cu o nesfîrșită bucurie, că bilanțul comerțului german ajunge pe acela al Englesilor. Iar la aceștia am constatat o puternică ură împotriva celor cari duceau pe toate terenurile o concurență așa de minuțios științific organisată. Era în aierul acestei întîlniri dintre intelectuali de multe nații ceva neliniștit, care făcea să se deschidă cele mai întunecate perspective. Toate discursurile festive, toate danțurile istorice ale studenților și studentelor, toată cordialitatea aparentă nu erau în stare să înlăture asemenea aprehensiuni.

Era, din contra, calm în Parisul revăzut dupa o așa de lungă absență, fiind un întreg sfert de veac fără contact cu foștii miei profesori: dintre aceștia numai pe d. Bémont îl întîlnisem, la București, venit cu o *croisière* științifică și bucuros de a vedea monumente istorice și peisagii, ca și țerani, pentru a-și resuma aprecierea în proposiția, pe care am mai citat o: „la d-voastră două lucruri sînt bune, trecutul și țeranul". Mi s'a părut însă că, față de furtuna care

visibil se pregătia peste o altă întindere decît aceia, mărgenită, a Balcanilor, era aici un *laisser aller* care ingrijora pe cine nu se simția legat de alianțele oficiale cu Centralii. Un volumaș de *Note de drum* a cuprins observațiile mele în cursul acestei neașteptate călătorii, în același timp cînd publicam comunicațiile mele de la Londra, una cu privire la rolul „imperial" pe care-l jucaseră țerile noastre după așezarea Turcilor în Europa. Cursul mieu de un an de zile căutase și el sa ne situeze în această lume sud-est europeană, care chema tot mai mult, prin freamătul armelor, prin gloria biruinților și cruzimea măcelurilor, atenția asupra ei. De aici, din notele stenografiate de d. Stahl, a ieșit o „Istorie a Statelor balcanice în epoca modernă", care a apărut și în limba francesă, în doua ediții.

Într'o revistă suedesă, cu care am intrat în legătură prin amicul Vestrin, fiind întrebat în ce privește împrejurările noi din Balcani, am enunțat ideia că elementul latin și semi-latin din peninsulă trebuie păstrat și că pentru aceasta nu e mijloc mai potrivit decît ca, în Statul albanes, care s'a dovedit însă prea naționalist pentru aceasta, să se recurgă și la serviciile Romînilor balcanici, iar opera comună să se sprijine pe un amestec italian, așa de firesc și prin trecutul acestor locuri, ceia ce s'a și întîmplat prin fatalitatea lucrurilor, chiar dacă nu s'a produs decît trecător în vremea marelui Războiu: acea conlucrare între Italieni și Romîni, ca rase și ca State, mi se părea, și-mi pare încă, de cel mai mare folos. Voiu urmări mai tărziu această ideie în conferința de la 1915 *Albania și Romănia*, aștepțînd cursul despre Albania din 1918 și publicarea, la 1919, a unei istorii a vechii Albanii, în limba francesă.

Cum se desbăteau cu pasiune drepturile pe care le-ar avea fiecare din națiile conlocuitoare în Balcani, mi s'a părut că ar fi folositor să se reiea pe basa izvoarelor

inseși începuturile lor în peninsulă, pentru ca să vadă ce este în adevăr „operă națională“ acolo și ce e numai un val oarecare in necontenitele mișcări de populație pe care le provoca hasardul ciocnirilor obscure. Era și dorința, naturală, de a vădi că supt nume străine se ascunde în Balcani adesea o veche permanență romanică, a cării ultimă urmă ar dori s'o distrugă urmașii de astăzi ai creatorilor de „Imperii“ usurpatoare in evul mediu. De acolo au ieșit însemnările, pentru o comunicație la Academia Romîna, purtind titlul, ce mi se pare mai curind modest, de „Note ale unui istoric asupra împrejurărilor din Balcani“. Ele erau să-mi atragă de la represintantul cel mai furios al șovinismului bulgaresc, profesorul Mutafciev de la Sofia, insultele acelui pamflet care, cu adause menite să desăvirșească portretul mieu de ignorant, imbecil și falsificator, a apărut și in limba francesă: din nenorocire pentru reputația tinerilor istorici romîni de după războiu această grosolană agresiune a coincidat cu o alta, datorită noului profesor de istoria Rominilor la Universitatea din București, d. C. C. Giurescu, o oarecare conivență cu impertinențele mutafcieviene fiind observabilă și la alții. Dar, bine ințeles, nu mi-a trecut prin minte să apăr prin această publicație a mea ideia absurdă, pe care au emis-o alții și contra căreia am ridicat o protestare de bun simț, că România ar avea datoria să tindă către Arhipelag și Marea Adriatică.

Maiorescu izbutise, după o lungă și deslinată acțiune, în veșnică harță cu oposiția, să capete dorita „compensație“, poate profitabilă supt raportul material, dar care, în principiul ei ca și in metodele urmărite, cu dubla cerșire, la Berlin și la Petersburg, mi se părea una din cele mai mari rușini ale istoriei noastre contemporane. Ni se dădea Silistra prin protocolul de la Petersburg al represintanților Puterilor mari, cu o oarecare rază, care rămînea în discuție invierșunată cu aceia de la cari o luam, și condu-

cătorii opoziției criticau aspru acest dar al Europei, care corespundea așa de puțin cu dorințile lor, zgomotos manifestate.

Ședința secretă a Parlamentului, atît de secretă încît, a doua zi, ziarele dădeau resumatul pe larg al discuțiilor, cu presintarea chiar a actului pe ale cărui peceți bătrînul profesor din capul Guvernului lăsa să cadă o mînă bismarckiană, a provocat și din parte-mi o declarație in care, amintind vechiul și adevăratul nostru rol în Balcani și în tot Sud-Estul Europei, arătam cît de puțin se potrivește cu dînsul „izbînda" de care Maiorescu se arăta atît de mîndru.

Dar desbaterile asupra acestor drepturi și asupra hotarelor care ar trebui să plece de la dînsele s'au mutat, scurtă vreme după intoarcerea mea de la Londra, din nou pe cîmpiile de luptă. Pe Bregalnița, Bulgarii au atacat pe Sîrbii cari li stăteau în față, și un nou războiu s'a deschis pe pămîntul așa de adînc însîngerat al peninsulei. După noi frămîntări, am întervenit și noi.

Profesor la Școala de Războiu, am cerut favoarea de a întovărăși, ca voluntar, armatele noastre despre care știam că nu urmăresc altceva decît împiedecarea unei hegemonii intolerabile din partea Bulgarilor agresivi, cari visau de Țarigrad și de o adevărată Împărăție.

Astfel am asistat în uniforma de soldat la ședința Camerelor, în care, hotărîrea despre războiu și pace aparținînd Suveranului singur, s'au votat măsurile cerute de împrejurari: Maiorescu și Take Ionescu își luau răspunderea unei expediții, care, în mijlocul certelor politice pe tema „națională", fusese, cum s'a dovedit îndată și cum, din nenorocire, era să se dovedească din nou, cu nespus mai grave urmări, așa de puțin pregatită.

La început, am fost repartısat la biroul presei, unde, pentru a nu face nimic, fuseseră trimeși și alții, ca d. Hiotu, viitorul ministru la Praga și ministru al Palatului

Am putut vedea cît de puțin știe întrebuința o anume rutină militară, deprinsă a trata pe oricine după haina pe care o poartă, după gradul pe care-l are, mijloacele morale, a căror importanță e totuși așa de mare. Ni se cereau, ca să fim și noi de un folos oarecare, articole cu privire la războiul care se deschidea, și ele rămîneau să fie publicate în ziare, care, acestea, protestau contra unei asemenea intrusiuni, ca unele ce aveau personalul lor și colaboratorii lor.

Ceia ce doriam, și mi s'a refusat mai mult timp, ca să nu văd lucruri care era mai bine să nu fie văzute de ochi atenți și critici, era să merg pe teatrul operațiunilor. Am avut asupra acestei dorinți și o scena neplacută cu un „superior", care era mai-mai să mă facă să simt situația mea pentru moment. S'a făcut și o întrebare la Palat, și regele mi-a învoit plecarea în Bulgaria.

Am publicat, în „Acțiunea militară a României", carte din care Socec a dat a doua ediție, notele mele din timpul inofensivei călătorii militare pe care am putut-o face astfel în Iulie 1913. Întregul acestei „acțiuni" sămăna mai mult cu o excursie și cu o migrație, de și conducerea supremă era încredințată unui om de mare merit, pe care l-am vazut atunci întăia oară, generalul Averescu, înalt, foarte slab, osos, cu o privire fosforică în ochii mici și reci, vrăjind pe aceia cari aveau a face cu dînsul și dîndu-li siguranța că tot ce se face trebuia făcut și trebuia făcut așa, cu siguranța izbîndei la capăt. Acest neobișnuit comandant era de sigur și un strateg priceput, dar mai ales un animator de ostași, cu toate că-i lipsia glasul, gestul, talentul oratoric, căldura. O siluetă și o metodă de Moltke, cu același calcul exact al tuturor posibilitaților, cu aceiași indiferență pentru tot ce mai este alături.

Cu automobilul d-lui Brîncoveanu am străbătut cîmpia munteană pănă la Bechet. Era în mișcarea trupelor

ceva din reveria pastoralei noastre, și aceasta, în vremi de oțel ca ale noastre, indispunea și trezia neliniște. Generalul Crăiniceanu voise o armată de 800.000 de oameni și o avea, dar cu chipiile Liniei de la 1880, găsite în cine știe ce vechi deposite, și cu blajini reserviști, cărora numai de războiu nu li ardea. Prea mulți ofițeri de reservă făceau ce voiau fără a li păsa de autoritate, și voiu vedea pe colonelul Sturdza rupîndu-se de la comandamentul său și trecînd la generalul Cotescu, căruia, criticînd vehement operațiile din celalt sector, i se punea la disposiție. Maiorul de artilerie Ionel Brătianu era înconjurat de o întreagă curte politică și culegea elementele unei ofensive de partid care nu trebuia să întîrzie, cu un program de reforme economice și sociale ca legitimare pentru revenirea la putere. Cîțiva din elevii și prietenii miei aveau în adevăr atitudinea de strictă supunere, de orb devotament care se impunea, și, dintre colegii de Parlament, socialistul de odinioara, fostul ministru liberal V. G. Morțun mergea ca sergent, de și bolnav de inima, în rînd cu soldații sai, cărora li era în materie de tutun o adevărata providență. Dar alții, încurcind în mers trupa care li fusese încredințată, „se suparau" pur și simplu și luau drumul de întors la București, ca și cum ar fi fost vorba de o simplă primblare fără nicio raspundere. Mulți faceau politică în voie, și la Orhanie un colonel, profitînd de gradul său ca să-mi strivească glasul, anunța la masă, cu încrederea celui mai autentic Prusac, că Franța în curînd va fi tăiata în bucăți pentru ca Germania să-și iea Burgundia, Flandra și ce va mai voi alta. Rea atmosfera pentru acel lucru grav care e un războiu ! La Muntele Sfîntul Nicolae voiu auzi apoi cum generalul Mustață, care făcea ca un raid turbat în stepă cu călărașii și roșiorii lui, taind în urmă firele telegrafului fără a-și da sama de ce, striga în fața ordinului de a se opri, adus de la București de fostul

atașat militar bulgăresc colonelul Stoilov, că el e „comandant de divisie independentă" și „merge la Sofia".

Eu însumi am întovărășit pe cîțiva aviatori într'o recunoaștere „de plăcere" de la Orhanie în sus, pe un automobil al ofițerului Arion, și, neștiind ce vom găsi, căci speranța că va fi acolo cavaleria, ai cării cai ar fi murit de foame, se dovedi zădarnică, ne-am oprit, mult departe de ultimele gărzi românești, în pustiul pietros și păduros de pe malurile înalte ale Iskerului, fără alte arme decît un singur revolver pentru toți, cu perspectiva de a rămînea, la căderea nopții, căci automobilul nu putea să suie panta cleioasă, prada dușmanilor și a fiarelor. Pînea era neagră-verzuie, mucedă, cantina ofițerilor răzimată de privăți. Nu mai vorbesc de măsurile contra bolilor. La Rahova am văzut descărcînd de pe vase soldați cari purtau o ciudată uniformă de șaiac brun. Mi s'a spus că sînt prisonieri bulgari; de fapt erau de-ai noștri cărora li se dăduse uniforme bulgărești luate din deposite infectate de holera care în curind era să ne năpădească. Am găsit-o la Orhanie, unde, stînd într'o odaie cu colonelul medic Potîrcă, aflam zilnic povestea luptei zădarnice cu boala care făcea tot mai multe victime fară ca mijloacele de combatere să fie la îndemînă: prin praful de var orbecăiau medicii speriați, unii chiar puțin dispuși să se primejduiască, bolnavii învîrtindu-se în durerile lor cumplite pe pămîntul gol; înaintea fereștilor mele treceau, acoperiți cu un cearșaf, agonisanții. Generalul Averescu era totdeauna la datoria sa, dar ce putea face un singur om în fața scadenței fatale a deceniilor de negligență și de necinste petrecute in vuietul încăierărilor politice, supt ochii, din ce în ce mai obosiți, al lui „Carol îngăduitorul"!

Cu aceiași libertate anarhică îmi făcusem și eu drumul putînd sa mă ducă la un sfîrșit ridicul, de care mă întreb și astăzi cum am scăpat. După ce și la Bechet,

unde un colonel din școala declamatorie împărția broșuri patriotice menite soldatului, se încercaseră a-mi interzice trecerea în Bulgaria, pe care aproape erau s'o acorde cutărui ofițer de origine bulgărească și provenit din însăși armata bulgară ca, și unui profesor de la Școala de războiu, originar din Macedonia bulgărească, a cărui călătorie suspectă am putut-o împiedeca, am fost luat de doi ofițeri de reservă, cari-și aveau automobilul lor, tînarul bancher Blank și amicul său craiovean Quintescu, ambii tot ce poate fi mai puțin militar. Ne-am încurcat de la început cu o hartă proastă și am pornit, nu spre Borovan, unde erau trupele noastre, ci la dreapta, unde aștepta cea mai mare harmalaie „militară" posibilă.

Sentimentul pe care l-am avut atunci a fost unul de covîrșitoare tristeță, de milă pentru toți luptătorii. Malul balcanic, galben-murdar ca și șaiacul uniformelor inamice, fară copaci, fară pajiști, casele nevăruite, cu coperișurile de bătrîna țigla în coloarea prafului, oamenii înăcriți, cari ne priviau din prag cu adînci ochi de ură, cîte un intelectual, hrănit în disprețul nostru, sfidîndu-ne chiar, siluetele de stepă asiatică profilîndu-se pe culmile dealurilor goale, cite un spion cu picioarele legate supt cal, pe care-l duceau să-l împuște, se uniau cu zăpăceala noastră limbută pentru a produce această copleșitoare impresie.

Am ajuns singuri, fără a întreba pe nimeni, într'un orășel bulgăresc, Biela-Slatina, neocupat, pe străzile căruia păziau sergenți de stradă, cu același mondir de șaiac, cu aceiași roată de șapcă pe cap — noi era s'o introducem supt o Domnie noua, cu gusturi englese, în locul fercheșului chipiu frances —, iar lumea se îmbulzia, mai mult curíoasă decît plină de dușmănie, ca să ne vada. Se vor fi mirat ca, în contra ideilor despre „ciocoi", cari ar fi un fel de păsări rău-făcătoare, nu eram nici strînși în corset, nici văpsiți pe buze și pe obraz. Crezînd că facem parte din avangarda oștilor năvălitoare, ne-au lăsat ă

trecem fără o singură întrebare și, față de ideia d-lui Blank de a o rupe înapoi, am recomandat acest sistem de aparentă încredere, care ni-a reușit. Ba cum, la ieșire, dintr'un șanț, un soldat bulgar ne lua la ochi și n'aveam decît carabina de salon neîncărcată a tînărului financiar, am recomandat acestuia să se facă a lua la ochi pe dușman, care el nu putea să știe ce boierește de neprevăzător călătorim noi prin țara lui.

În fund, licăriau focurile bivuacurilor noastre de la Borovan și o recunoaștere de ofițeri călări era gata să tragă. Am datorit glasului mieu de întruniri publice că aceasta nu s'a întîmplat. Peste cîteva momente eram în mijlocul unei trupe moldovenești, care se pregătia de noapte în jurul focurilor. Dar, cum, nu știu de ce, trebuia să fim la Vrața, am pornit-o înainte pe întunerec, ca să ni găsim la sosire automobilul pătruns de gloanțe. Și, cum otelurile, biete hanuri balcanice, erau pline de lume îmbulzită, m'am zbuciumat până în ziuă, în frigul care venia din Balcani, tăios ca o lamă de briciu, în mieunatul plin de desperare al pisicilor părăsite.

Am avut prilejul să cunosc aici, în casa unde mă dusese influența cumnatului mieu Iordan Bogdan de la Severin, căpitan farmacist, pe un avocat bulgar, cel d'intăiu om din rasa lui pe care-l întîlnisem în viața mea. Curată casă, aspră și goală, cu patul alb, de care de cîteva zile doriam. Pe părete, harta Bulgariei Mari de la San-Stefano, motivul permanentei obsesii care arunca, și va arunca, necontenit înainte un neam de oameni extraordinar de muncitori, de cumpătați, de stăruitori în tot ceia ce fac, încet și solid, dar pe cari, popor mic, îi nenorocește mărimea idealului de care sînt tîrîți ca acei osîndiți de odinioară pe cari, pentru hainie, Turcii îi legau de picioarele cămilelor înspăimîntate. Bine înțeles că toată convorbirea a fost asupra acestui subiect, asupra lui singur.

La Orhanie am întîlnit alte categorii ale acestei inte-

resante populații, care, cunoscîndu-ne în parte și de la noi din țară, unde veniau ca zarzavagii sau salahori, s'au înțeles și s'au împăcat răpede cu „inimicul", casurile de atacuri asupra elementelor răzlețe, rătăcite, fiind rare și deci și proclamația amenințătoare a prințului Ferdinand, comandant suprem, aproape superfluă. Erau acolo, afară de tineri intelectuali, cari nu se puteau împiedeca de a admira cavaleria roșă și cavaleria albastră a lui Mustață, mahalagii cari, mai ales femeile, își făceau ochii roșii de plîns pentru pierderi pe care le-am constatat imaginare, apoi burghesi din centru, cu paturi de fier de la Viena, pentru oaspeți, zugrăvite cu desemne „elegante" — și eram adăpostit într'una din aceste odăi, copiii jucîndu-se cu inocenta mea baionetă și făcînd apoi pe părinți să întrebe la București ce mai e cu soldatul romîn care a plecat, — și erau și ultimii representanți ai luptelor romantice pe care le-am ajutat noi.

Un bătrîn cu țăcălie m'a întîmpinat la intrarea în oraș, întovărășit de doi tineri. Mi s'a înfățișat ca unul din ultimii aderenți ai bătrînului Racovschi — altceva, idealistul și ideologul acela, așa de călduros și de sincer, pierdut în nobile visuri, pe care le-a urmărit și pe pămîntul nostru, decît comunistul cu fața neegală, cu ochii mici fugind de priviri, cu barba sălbatecă, din care prostia muncitorilor noștri de la Căile Ferate crease un idol și pe care, cîndva, mi-am făcut o plăcere răutăcioasă să-l pun să-și scrie petiția de admitere, plină de greșeli, la Academia Romînă, luîndu-l supt scutul mieu cînd d. Bianu voise să-l dea afară; și el studia tocmai pe celalt Racovschi, al cărui nepot pretindea că este! Bătrînul mi-a vorbit frumos românește de sentimentele recunoscătoare pe care generația lui le are față de România și a arătat că știe atitudinea mea față de planurile mai vechi contra Bulgariei. De atunci, acolo'n casa cu paturile de metal de la Viena, în fiecare dimineață găsiam un păhar de lapte cald și cîteva ouă

proaspete. De altfel în aceia unde stătea cumnatul mieu, și care cuprindea între cele cîteva cărți buna istorie contemporană a d-lui Simion Radev, viitorul ministru al Bulgariei la București, cu cîtă grabă ni-a gătit buna bătrînă pogacea coaptă în spuză și a prefăcut în materialul unui neegalabil borș găina pe care, într'o clipă, ordonanța o descoperise, o cumpărase și o și adusese în triumf de aici și numele de „războiul cu cocoșii" pe care Bulgarii l-au dat nesîngeroasei noastre expediții.

Impresia pe care o lăsa această țară nouă pentru Romîni era, de altfel, din cele mai pașnice. Bulgarii, opriți de a culege a doua recolta, — de care se ocupau și soldați de-a' noștri în cale, ajutînd femeile, pe cînd alții li țineau copiii în brațe —, nu voiau, era vădit, să se bata. Aruncau în grămadă puștile și luau cea d'intăiu cracă ruptă din pom' ca toiag de întoarcere. Dar ofițerii prinși de brigada Bogdan la Ferdinandovo, și pe cari-i văzusem la Bechet, aveau cea mai bună din atitudinile potrivite cu situația lor și, pe cînd ai săi se liberau grăbit de datoria ostășească, comandantul lingă calul lui de luptă arunca din ochi scîntei de neputincioasă durere.

Holera, care izbucnise, făcea cu neputința continuarea unei acțiuni care, de altfel, zdrobind resistența Bulgarilor față de Sîrbii și Grecii cari înaintau, își atinsese scopul. Ionaș Gradișteanu, totuși un fost și un viitor adversar în Cameră, însărcinat să arăte la București, unde, îndată ce a sosit, s'a pus la pat, starea deplorabilă a armatei infectate, m'a îndemnat să-l întovărășesc, ca eroic apărător al unui șef el însuși de o așa de belicoasă înfățișare. Și astfel am parăsit iadul de la Orhanie pentru a lua drumul Plevnei.

În cale, regimente înaintau spre Balcani, fără să afle ce le așteapta; figuri cunoscute, ca a lui Nicolae Filipescu ne întîmpinau. Convorbirile cu dînșii nu ne puteau înviora, cu ce-știam că este în urmă, și, cum mi s'a părut

că mă simt rău și am cerut o gură de cognac lui Grădișteanu, acesta, întrebat puțin după aceia ce ar fi făcut dacă aș fi dat semne că m'a atins grozava boală, a păstrat o semnificativă tăcere. La Plevna am întîlnit un grup de ofițeri prieteni, cu cari am străbătut străzile, pline pentru mine de umbrele chinuite de la 1877.

De aici spre Nicopol, care-și desemna în zare culmile golașe. Necontenit, Grădișteanu se informa despre direcție la soldați cari ar fi putut să ni răspundă cu revolverul și al căror răspuns mut, cu plecarea și scuturarea în lături a capului, avea sensul contrar celui obișnuit la noi. E o mirare că, astfel călauziți, am ajuns totuși la ținta noastră, Dunarea. În cale am văzut, la Cerveni-breg, pe Moștenitor luînd hrana la gară, unde soldații, măturînd, răsturnaseră pe farfurii tot praful infect de pe lespezi: poftit să ieau locul la masă, am crezut că uniforma simplă pe care o purtam nu mi-o permite, dar am primit recunoscător ce mi se trimese într'un vagon pustiu.

Apoi, după o clipă de odihnă într'un han romanesc, drum de seară prin satele mari, pierdute în grădini, perfect liniștite ca și cum la cîteva zeci de chilometri n'ar fi fost acea neobișnuită frămîntare, plină de atîtea suferinți. Iar la București musîcile de vară cîntau în toate grădinile pline de vuiet și de ciocănitul halbelor: Capitala unei țeri în războiu era lipsită și de cea mai elementară bună cuviință,— oraș cules din toate părțile, plin de parasiți și profitori, de funcționari obosiți, și cu totul lipsit de un suflet al său. Am adormit la otel cu greutate, înaintea ochilor perindîndu-mi-se un nesfîrșit șir de uniforme albastre, care se prelungia pe drumuri străine, poate către moarte.

Grădișteanu fiind bolnav, am mers la acei cari hotărau, ca să li arăt care e trista realitate în Bulgaria. Take Ionescu, care se mutase la un prieten, casa lui fiind în reparație, s'a dat cu groază înapoi la vederea cui venia

din locul unei așa de grozave primejdii, iar generalul Văleanu, cînd i-am vorbit de necesitatea unor masuri urgente, s'a mirat de fantasia cui cerea să se dea soldaților bolnavi ceia ce cu un an înainte dăduseră Bulgarii la ai lor. După ce și eu mi-am făcut ușoara suferință, de care puțini au scăpat, și ea mi-a revenit și acasa, m'am întors la ai miei cu convingerea că, hotărît, nu sint bun de nimic. Mă oferisem totuși lui Maiorescu pentru informații, de care, cu cîtă filosofie, mai veche, știa, viitorul președinte al Congresului de pace n'avea nevoie. Și, totuși, judecînd nemțește, deci ca un inapoiat, Lamprecht îmi scria ca să-mi arăte cît compătimește grelele sarcini pe care de sigur împrejurările au trebuit să le impuie istoricului Imperiului otoman.

În zilele cînd se discuta asupra păcii, am putut să văd la București pe cei doi oameni a căror politică îndrăzneață și plină de încredere li dăduse biruința. Pașici, pacific și magnific, încadrat în larga lui barbă căruntă, mi-a vorbit de ce mai e de cucerit și, crezînd că nu i se păstrează și această ultimă bucurie, îmi spunea: „D-ta ești tînăr și vei apuca acele zile; eu însă nu". Iar, la Otelul Capșa, d. Venizelos, cu ochii albaștri palizi, „cerulei", de Venețian rămas în Creta, ajunse a-mi povesti cum s'a impus, în ciuda regelui, supărat că-i combătuse fiul, ca șef al Greciei, pentru că lumea, desgustată, căuta să vadă ce poate un om nou. Cum spusesem, glumind, că vreau să știu și eu prin ce mijloace se capătă puterea, și d. I. C. Filitti, secretarul lui Maiorescu, era de față, i s'a făcut raportul cuvenit acestuia, care a însemnat în notele sale cît de imensă era vanitatea și pretenția mea.

De acolo de la țară, după încheiarea pacii, știrea că la Craiova se păstrează încă și pănă astăzi clopotul neexpediat, pe care Caragheorghe, bunicul regelui sîrb biruitor, Petru, îl destinase capelei sale de familie la Topola,

mi-a dat ideia unei calătorii la Belgrad pentru a-l remite Suveranului amic. Am scris pentru aceasta lui Pașici, și credeam că regele Carol ar fi bucuros de un astfel de gest, poate chiar mi-ar alipi pe generalul Christescu, pe care-l çunoscusem ca director al Școlii de Războiu și ale cărui sfaturi fuseseră folositoare Sîrbilor în campania lor victorioasă; ba poate că am merge onorabil, pe un vas al marinei noastre, cu darul care nu putea să nu înduioșeze pe regele vecin și prieten. Dar, contra obiceiului, niciun raspuns n'a venit din Sinaia la cererea mea de audiența.

Am intrebat atunci, telegrafic, pe mareșalul Palatului dacă aceasta înseamnă un refus, și am fost chemat pentru a doua zi. O primire care, poate, merită să fie descrisa, ca și lucrurile care au urmat.

În fața mea era telegrama chiar pe care o trimesesem lui Pasici. De două, trei ori am fost întrebat dacă eu am trimes-o, ceia ce, după felul de a se manifesta al regelui, însemna o desaprobare. Dar declarația că renunț la ideia mea nu s'a produs. Apoi s'a vorbit de altele, de pînea mucedă din Bulgaria, și regele n'a vrut s'o creadă, facînd un gest energic de denegație, apoi de întîlnirea mea cu Lamprecht, de asigurarea acestuia că negoțul german atinge al Angliei, și atunci Suveranul, vădit încîntat, întrebă, stăruitor: „A spus Lamprecht aceasta? A spus Lamprecht aceasta?".

Apoi, în fumoir, regele, regina, cu care am vorbit acea singură dată, femeie de o superioară intelectualitate, care întrecea scrierile ei, și de o mare fineță de spirit, mi-a corectat un cuvînt german, de întrebuințare curentă, dar care nu i se părea destul de distins —, m'au adus în cercul lor intim, și din nou Carol I-iu a încercat sa fixeze superioritatea sa, acum față de nenorocitul Alexandru Obrenovici, precum, altă dată, vorbind de Știrbei-Vodă și de fiul lui cel credincios, Gheorghe, pe cînd „Bibescu fiul a vrut să mă răstoarne", punea ın contrast ce era

atunci —, „multă umilință"—, cu ce e acum, și eu mă îndărătniciam să explic că „așa erau împrejurările", „Da, Maiestate, dar Maiestatea Voastră a venit în mijlocul unei societăți de boieri, pe cînd acest biet copil fără tată și fără mamă...". Deci, firește, n'am plăcut.

Numai încă odată, tot la Sinaia, era să văd pe acela care a fost Domnul zilelor mele mai tinere și a cărui stăpînire părea că nu trebuie să aibă un capat, așa de complect se încorporase în el regalitatea însași. Tot în legătură cu împrejurările din Balcani, am fost chemat la Sinaia ca sa dau lămuriri nepotului reginei, prințul de Wied, cu privire la acea domnie albanesă în care regele vedea mai mult o încurcătură, dar nu voia sa refuse această satisfacție soției sale. Mi-a spus scopul pentru care fusesem invitat și, cum, anunțîndu-se ca masa e servită, aratam că vreau să-l urmez, mi-a facut semnul că mie mi se cuvine *alta* ușă.

Dejunam pentru întăia oară în acest castel de a carui alcătuire și împodobire, bucată cu bucată, după cele mai bune tradiții renane, fără nicio legatură cu ale noastre întemeietorul dinastiei era așa de mîndru. Erau acolo, pe lîngă Moștenitori și părechea de Wied, nu știu ce înalt funcționar de la Caile Ferate care, lovit de epilepsie, a căzut supt masă, fără să se fi produs, în această glacială atmosferă de severă etichetă, nicio altă mișcare decît a lacheilor, și indispensabilul Kalinderu, care repeta, cu glas de să se facă auzit, că „a mîncat un picior de puiu". Grav, trist, foarte slăbit, regele își consuma dieta fară a rosti un singur cuvînt. Din partea mea, intre vorbareța doamnă de onoare Bengescu și încă mai vorbareța princesă de Wied, vioaia, bruna și fina urmașă a Cantacuzinilor, prin soția prințului de Sayn-Wittgenstein, ale cărui Memorii i le-am dăruit acelei care era să fie regina Albaniei, n'aveam decît greutatea alegerii între două conversații tot așa de neobosite.

La urmă, prințul, nalt, drept, blond, osos, discret, mă luă de o parte ca să întrebe pe acela care a scris despre Albania ce crede despre misiunea ce stă să i se încredințeze lui. — Alteță Regală (mi se spusese că așa trebuie sa intitulez pe viitorul „mbret", adecă „Împărat", albanes), dacă Alteța Voastră Regală va scuti pe supușii sai de orice imposit și li va da și o pensie viageră, va stăpini asupra Albaniei. — Cred că și fără aceasta. Viitorul trebuia să-mi deie dreptate mie: Albanesul nu era să se lase stăpînit decît tot de un Albanes.

Deci, în toamna anului 1913, am mers la Belgrad, întovărășit de fostul mieu elev, acum consul sîrbesc, Svilocosici, și de represintanții eforiei bisericii Madona Dudu, al căreia era clopotul. Vaporul ne-a debarcat pe cheiul garii de graniță, unde, pentru motivele „sanitare" iscodite de Unguri, am trecut în vagoanele de clasa a III-a, complect întunecoase, ca să ajungem peste cîteva minute în luminoasa gară a Capitalei sîrbești.

Am fost primiți îndată de Petru I-iu, d. Svilocosici avînd grijă să înștiințeze pe dd. Carîanopol, un tînăr avocat, și Alexe Gioroceanu, profesor,—cari vor comunica apoi ziarelor ce a spus în audiență regele, și aceasta va atrage o desmințire oficială —, că trebuie să renunțe chiar în drumul spre Noul Conac, pe care-l vedeam acuma isprăvit, imposant prin pătratul lui alb, la țigările lor.

Tuns scurt, cu mustățile de colonel al lui Napoleon al III-lea, slab, tîrînd puțin piciorul, regele privia cu niște ochi buni de absolută franchețǎ, și vorba lui francesă, înceată, avea un ton de duioșie, explicabil și prin marea lui greutate de a auzi. Nu-i putusem încă arăta clopotul, pe care vameșii unguri il opriseră înadins, așa că a trebuit să fie trimes un adiutant regal ca să-l aducă, dar, cînd clopotul a fost acolo, în curtea interioară, mînile zbîrcite desmierdau metalul istoric: „Cînd mă gîndesc că și ale bunicului mieu l-au

atins". A vorbit de cele săvîrşite de curînd aşa de glorios, şi a adaus: „Dar ce sînt toate acestea pe lîngă Bosnia şi Herţegovina"... Decorîndu-ne, ne-a invitat la dejun.

Dejunul de gală 'a fost într'o vastă sală foarte înaltă şi de o împodobire fină. Musica îmbrăcată în roşu a unui regiment de garda cînta în cursul ei. Membri ai Academiei fusesera invitaţi, şi era de faţă şi Paşici. În faţa mea regele făcea din cînd în cînd dureroase gesturi evasive: „Ce spuneţi d-voastră acolo trebuie sa fie aşa de interesant"..., şi mîna se îndrepta către urechile care nu mai puteau auzi.

La Legaţia Romaniei, un dineu m'a pus din nou înaintea lui Paşici. El arăta dorinţa de a scoate ceva pentru viitor din alianţa de războiu care dăduse aşa de mari resultate, dar se lovia de reservele, infinit de înţelepte şi mai ales temătoare 'de orice risc, ale lui Maiorescu şi ale întregii lumi politice de la noi. „Dacă d-voastră doriţi o politică de mini libere...".

La Academie, unde se păstrase încă, de-asupra scaunului presidenţial, portretul regelui asasinat — şi bunul bătrîn Stoian Novacovici, un istoric de renume, care m'a primit în căsuţa lui mică şi joasă cu mobile ca la boierii de Botoşani în copilăria mea, răspundea mirării mele arătînd ca n'are de ce să înlăture pe cine fusese bun pentru această societate de învăţaţi —, am vorbit, ca mai vechiu membru corespondent, despre relaţiile dintre Sîrbi şi Romîni cum la Academia noastră voiu arăta apoi ce e clopotul lui Caragheorghe. După ce, într'o sală de liceu, admirasem geniala concepţie a sculptorului Mestrovici, el însuşi de faţă, a epopeii naţionale pentru cîmpia Cosovei, am vorbit tot acolo, înaintea unui auditoriu pe care-l domina figura bună, cu favorite sure, a fostului preşedinte de Consiliu Vladan Gheorghevici, Romîn de origine, au-

tor al „Sfîrșitului Obrenovicilor“, despre causele căderii Imperiului otoman.

Și apoi, în ciuda sfaturilor oficiale, eu, care văzusem pe vremuri miile de luminițe aprinse, de creștini cari-și făceau cruce și se rugau, la proaspătul mormînt al regilor uciși, m'am abătut și la bisericuța din Palilula, acum pustie, unde, cu o coroană veștedă a reginei Natalia, două cruci de tinichea purtau scrise cu văpseală neagră numele „cral Alecsandar, cralița Draghina“.

În Serbia am putut vedea și pe omul care lucrase cu dibăcie pentru împăcarea popoarelor creștine din Balcani ca să le arunce asupra Turcilor și să înlocuiască după victorie orice influență contrară prin aceia a Rușilor săi: Hartvig.

Era o representație de operă, destul de bună, rolul de căpetenie fiind ținut de o doamnă din societate, care consimția să cînte pentru o remunerație de nimic, numai să aducă un folos țerii sale. Într'o lojă lîngă noi, lîngă fata lui mai în vrîstă, craniul golaș, între al lui Eschile și al lui Verlaine. În el fiersese războiul balcanic. Nu odată privirile se întorceau către acela pe care numai o neașteptată moarte fulgerătoare l-a împiedecat să vadă, în războiul victorios contra Monarchiei habsburgice, ultimul act, triumfal, al tragediei pe care istețimea lui o deslănțuise.

Eu mă gîndiam însă la altceva decît la această instalare a hegemoniei rusești în Balcani. Mi se părea — și s'ar fi putut, daca lumea noastră oficială, în mintea căreia începuseră totuși a se ivi, mai ales la Ionel Brătianu, primele îndoieli, ar fi fost mai puțină rutină, mai puțin din obiceiul comod de a evita orice risc, ținîndu-ne de cei mai puternici decît noi — că prestigiul incontestabi pe care România îl cîștigase prin pacea de la București și prin menținerea tratatului, cu ajutorul Germaniei, contra poftelor austriece de revisuire a lui printr'un congres

european, ar putea servi ca să refacem acea mare și continuă influență, binefăcătoare timp de mai multe secole, pe care o exercitaserăm asupra coreligionarilor noștri căzuți în robia turcească. Vedeam înainte o bună conlucrare între vecini, care, și cu sprijinul unei Italii fară planuri anexioniste, ar impiedeca toate nenorocirile pe care le adusese în decursul secolului al XIX-lea înveninata rivalitate dintre Ruși și Austrieci. Icoanele lui Mihai Viteazul, lui Matei Basarab, lui Vasile Lupu și Brîncoveanu, „Împărați" ai creștinătății răsaritene prin daruri și sfaturi, îmi rasăriau inainte.

Pentru aceia am întemeiat la noi, unde lipsia orice interes pentru problemele cele mai însemnate și interesele noastre cele mai visibile în vecinatatea noastră imediată, Institutul pentru studiul Europei sud-orientale. Îmi asociasem pe Murgoci, care cunoștea bine, ca geograf, această regiune și al cărui spirit deschis era capabil de a înțelege orice direcție nouă, și pe Pîrvan, atunci ales membru al Academiei și care a dat Institutului mult mai puțin decît ar fi putut, indată ce s'a convins că nu va putea să-i aibă conducerea de fapt. Inaugurarea, în acea toamnă de mari prefaceri a anului 1913, s'a făcut cu solemnitate la „Fundația Carol, fiind de față toți represintanții acelor țeri care cu cîteva săptămîni în urmă se sfîșiaseră cu atîta ură. Telegramele către Suveranii de peste Dunăre au provocat răspunsuri pline de făgăduieli pentru viitor, cea mai caldă fiind a regelui Bulgariei, cea mai sinceră a regelui Serbiei; Moștenitorul grecesc, care se afla la București pentru pețire, a trimes cîteva cuvinte bune. Singur regele Carol s'a ținut în cea mai absolută reservă: doar ceia ce făcusem era un amestec obraznic în acel domeniu al politicii externe românești a cării cîrmă înțelegea s'o păstreze el insuși și el singur,

Fără venituri altele decît ce dădea, pentru tipărirea

unui Buletin în limba francesă Statul, Institutul, care avea in program cursuri de limbă, conferințe de istorie, geografie și etnografie, — am vorbit despre literatura bizantina, iar, la Universitate, am facut un curs despre istoria Albaniei—, apoi crearea unei biblioteci, care, necercetată, *este* şi astăzi, îmbogațindu-se necontenit, ca şi eventuale excursii, s'a aşezat, foarte modest, în citeva odăi din rîndul de sus al unei părăsite case a Ministeriului Instrucției. Numai pe urmă am căpătat curtea pustie și părăginită a acelei proprietăți, unde am făcut să se ridice magherniţile care ni-au dat un budget destul de important, aşteptind momentul, după războiu, cind am putut adăugi cladirea însăşi, pe care nici pană astăzi, în indiferenţa guvernelor ce s'au succedat, n'am putut-o reface. Publicaţia noastră, care se va transforma, mult mai tărziu, într'o revistă, a căpatat însă destul de răpede o vază de care puteam fi mîndru. La început, n'au lipsit nici colaborații sîrbeşti.

Invitat la Veneţia pentru serbările centenariului Ateneului Veneţian, al cărui membru corespondent eram de multă vreme — şi am putut găsi acolo două saptamini de odihnă în mediul care totdeauna a vorbit aşa de mult şi spiritului mieu şi inimii mele, răscolind fondul de unde a ieşit studiul „Veneţia în Marea Neagră" , am vorbit în faţa unui public care, din nenorocire, se reducea la familia mea, la arhitectul Mandrea şi fiul său, la pictorul Molda şi la comitetul Ateneului, cu bătrînul conte Nani Mocenigo, preşedinte, şi cu secretarul Paganello, plus o domnişoară Levi, care se interesa de istoria otomană. Am atins subiectele care se legau de preocupaţiile mele in acel moment, şi astfel am pomenit de relaţiile veneţiene cu aceste porţi de Răsărit şi Miazăzi ale Europei, de vasele Republicii, care străbăteau apele primejdioase ale Marii Negre până la Tana, la gura chiar a Donului, şi, tratat foarte rece de presa locală, care a

cerut de la mine un resumat, tipărit Dumnezeu știe cum, am recomandat desfacerea de nenaturala legătură cu Austro-Ungaria, o rivală neapărată în Balcani, pentru a se reveni la marile, la glorioasele tradiții medievale, pe care Veneția le împărția cu Genova, adversara ei ca Stat, dar colaboratoarea ei ca Putere italiană. Părea puternică atunci adesiunea Italienilor la politica Triplicei. Dar abia un an era să treacă, și, în ciuda lui Giolitti și a celorlalți represintanți ai alianței cu Centralii, Italia, împinsă de un iresistibil instinct național, avea să ieie locul ei firesc alături de adversarii Monarchiei austro-ungare.

La noi, nu se credea în posibilitatea unor asemenea evenimente, și mai ales atît de apropiate. La întoarcerea din Bulgaria, d. Constantin Banu, liberal intelectual, cu ascendență francesă și mentalitate lipsită de fanatism, văzîndu-mă la înmormîntarea lui Iosif, care se ducea la locul de pace în sunetele frumosului său imn național, m'a îndemnat să-i văd șeful, care ar dori o asemenea întîlnire, în vederea unor eventualități de viitor. L-am văzut deci, în casa lui, de două ori, cred, pe Ionel Brătianu, în acea vară a anului 1914, cînd se știa de toată lumea că Maiorescu, dușmănit furios de vechii conservatori ca și de amicii ireductibili ai lui Carp, va trebui să se retragă cu gloria de a fi fost, la cei șaptezeci de ani înaintați ai săi, arbitrul Sud-Estului european și prin aceasta asigurătorul păcii mondiale.

Îmi aduc aminte că omul căruia, pe basa principiului lui Carol I-iu, călcat o singură dată, față de o fracțiune conservatoare, al alternării la guvern a celor două „partide istorice", i se asigurase succesiunea îndată după încheiarea tratatelor, m'a întrebat care e întinderea peste Dunăre a populației românești și, indicîndu-i-o, am descoperit la dînsul periculoasa ideie că am avea să ne întindem acolo cît de mult vom putea, indiferent dacă am

lua de la prieteni sau de la dușmani. Mai tărziu, el îmi va vorbi despre marele său plan al unor reforme agrare care-i fuseseră suggerate de ce văzuse în Bulgaria, cu democrația ei agrară, așa de ispititoare în aparență, dar care-i pregătia mari încurcături și grele primejdii. Voià exproprierea, generală și nemijlocită, și, pe lîngă dînsa, un vot universal pe care credea că ar putea să-l întrebuințeze pentru o dictatură de partid, nedîndu-și sama cît de mult țeranul consideră că i se cuvine tot ce i-ar da represintanții unui Stat pe care nu-l înțelege și nu-l iubește. Ceia ce e adînc conservator și organic în sufletul mieu, în ciuda metodelor revoluționare care de atîtea ori mi s'au impus, m'a făcut să-i observ că merge pe o cale periculoasă. Gospodăria seculară, legînd inextricabil pe proprietar de țeran, nu se poate desface dintr'odată, și un om de Stat prevăzător trebuie deci să procedeze în etape, ținînd o bucată de vreme laolaltă pe cei doi factori ai producției agricole, destul pentru a nu se risipi o întreagă înzestrare cu vite, unelte și clădiri, iar, în ce privește lărgirea dreptului de vot, ea să se facă pe categorii sociale, dînd fiecăruia numărul de sufragii care corespunde cu aportul său în viața națională, o revisuire din cînd în cînd permițînd rectificarea proporției. N'am găsit nicio înțelegere la acela care-și formase acuma, inginerește, planul din care nimic nu mai putea să fie schimbat. Îmi făceam ilusii asupra felului cum el ar fi ajuns să considere un amestec al mieu activ în viața publică și valoarea însăși a acestui amestec; nu cîntărisem îndestul prețuirea de sine a cuiva care se considera ca avînd acea misiune națională pentru care nu-i trebuia nicio tovărășie. Ce avea de gînd să-mi ofere și ce mi-a și presintat de altfel, nu fără candoare, a fost un număr de locuri în Cameră și Senat pentru amicii miei, — și încă păstrînd secretul asupra înțelegerii!

Și mi-am adus aminte de vechile legături, dominate

de același spirit, tradițional în politica noastră, cu Filipescu. Și el, care mă îndemna să provoc manifestații studențești contra nu știu cărui proiect de alianță cu Turcia, pe care l-ar fi adus la Sinaia Moștenitorul otoman — și nu-și dădea samă cît de mult mă jignia o asemenea însărcinare de vătaf al tulburărilor de stradă —, mă poftise, după căderea mea la Iași supt cumplitul ministeriat la Interne al delicatului senior Marghiloman, cel mai corect dintre despoți, să candidez la balotaj, eu, și nu asociatul mieu Cuza, pe care nu-l apreciază Carp, Guvernul retrăgînd, atunci, în favoarea mea, ca să nu iasă cel cu mai multe voturi, Mîrzescu, candidatura, fără șanse, a generalului Scheletti, iar, altă dată, cînd mă plîngeam lui că poliția de la Dorohoiu a devastat tipografia unde-și lucra manifestul candidatul nostru, d. Nicolae Buțureanu, mi-a propus să retrag pe acesta pentru ca agenții electorali ai Cîrmuirii să mă aleagă pe mine. Aveam, astfel, din ambele părți, măsura exactă a rolului ce mi se putea reserva.

El corespundea, de altfel, și aprecierii generale de care mă bucuram. Într'un rînd, Vintilă Brătianu, consacrîndu-mă ca editor de documente, mă înștiința că m'aș putea „lovi de pragul de sus“, iar Filipescu, căruia îi spuneam glumind că „din nenorocire-mi lipsește orice talent“, aproba cu tristeță și o duioasă compătimire această recunoaștere. N'am reușit să conving pe niciunul din corifeii, vechi și noi, ai politicii romanești nici de cît de puțin doresc, nici de cît de mult pot. Nu știu a cui a fost paguba; a mea de sigur că nu, ca unul care nici pe alt fel de căi n'aveam ambiția de a parveni pe care alții o serviau prin apariții cu meșteșug drapate, prin aplause pregătite d'inainte, printr'o întreagă acțiune de presă menită a-i scoate la iveala. Simțiam îndestul tot ce mă desparte de acești oameni, de sufletul, de metodele și de țintele lor ca sa nu doresc a sta lîngă dînșii într'o activitate in care

mi-ar fi fost imposibil să realisez măcar minimul din ce doriam. Mai tărziu, ridicat de împrejurări, în ciuda tuturora, am putut să constat încă două lucruri: cît de puțin temeiu puteam pune și pe unii oameni ai miei pe cari-i credeam cu totul altfel decît ceilalți și cît de mult poate urî societatea românească însăși pe oricine caută s'o scoată din boala în care a ajuns sa se complacă.

Brătianu a căpătat puterea. Era, de altfel, și o necesitate morală față de o guvernare slabă, așa de compromisă, încît odată, în plină Cameră, am întrebat pe președinte dacă „nu crede că această frumoasă sală are nevoie de ferești care să se deschidă". El a venit deci, sigur de sine, tiranic cu ai săi, în mijlocul căror apărea, crunt sau cu un zimbet de desprețuitoare ironie, numai pentru rarile revelații de rigoare, mijloc din nenorocire sigur pentru un prestigiu în locul caruia la noi nu se poate pune iubirea și respectul pentru însușiri necontenit dovedite, și încerca, nu fară succes față de alte temperamente decît al mieu, să înăbușe orice oposiție a adversarilor prin sonoritățile, dibaciu mînuite, ale puternicului său glas.

„Reformele" nouă, care puteau să iasă dintr'o sfătuire patriotică a tuturora, trebuiau, în intenția lui, să fie impuse, în așa fel încît asupra lor sa se vadă numai pecetea partidului liberal, a cărui durabilă hegemonie să se sprijine pe interesele și sentimentele create printr'însele. Tot restul era numai o aparență vană. Presidenția, în comisiunea pregătitoare, a lui Stelian era menita să dea impresia unor discuții adevărate, dar el însuși a putut să se convingă răpede, cînd acestei comisiuni, din care faceam parte și eu, pe cînd d. Cuza, în veșnică divergență cu mine, votase contra, i s'au presintat, în loc de orice altă documentație, niște broșuri costelive cuprinzînd conferinți făcute, mai de mult sau mai de curînd, la clubul liberal. Atmosfera era așa de greoaie, încît orice discuție

era imposibilă. Autorii înşii ai presupunerii păreau că nu sînt indestul de lămuriţi asupra scopului pe care-l urmăresc.

De altfel nici n'am mai stat împreună după această primă şedinţă, în care cred că eu singur represintam oposiţia, partidele adverse făcînd greşeala, pe care vor avea grija să n'o repete cînd se va relua marea chestiune, de a se ţinea duşmăneşte la o parte, ca şi cum n'ar fi fost vorba de unul din cele mai mari interese naţionale. Partidismul îşi dădea încă odată roadele sale otrăvite.

Dar ceia ce ne-a oprit pe loc, — şi poate că a fost bine, căci altele vor fi împrejurările în care peste doi ani se va pune problema —, a fost pregătirea şi izbucnirea războiului general.

XXII.

Spre războiul de unitate națională

În Iunie arhiducele Franz-Ferdinand, acela care trebuia să deie noua și marea Austrie pe care o predica Aurel Popovici și în care credeau și oameni politici din România liberă, gata să între în mîntuitorul sistem, era ucis, cu soția sa morganatică, la Seraievo. La noi, neașteptata veste a produs întristare, Moștenitorul austro-ungar fiind socotit ca un prieten al României și al poporului romănesc. Dar nimeni, absolut nimeni nu-și dădea sama ce era să se întîmple în cîteva săptămîni și nimeni nu-și închipuia că, după atîția ani de fidelitate, aproape servilă, față de Centrali, Statul romîn era să-și capete libertatea de acțiune, de și, din nenorocire, fără armamentul care ar fi fost necesar pentru a o putea apăra și susținea.

Până atunci, ne-am trezit cu o curioasa visită a colegilor turci din Constantinopol, profesori de drept și de medicină. La gară era ministrul, rectorul. Nici unul, nici altul n'au găsit ce să li spună, și deci pe neașteptate sarcína a căzut asupra mea. Nu eram acolo ca sa fac diplomație, și deci li-am spus ceia ce se cuprindea în chiar ultimul capitol din „Istoria Imperiului Otoman", pe care o isprăviam atunci, după aproape zece aní de zile și urmărit de ideia că nu voiu trăi s'o duc la capăt (un volum de descriere a provinciilor și oamenilor nu l-am putut

da, editorii oferindu-mi doar obișnuita plată pe coală): că, adecă, o Turcie nouă, strict națională, trebuie să apară în locul acelui Imperiu otoman a cărui perpetuare nu putea să fie decît un anacronism.

Resultatul a fost că la conferința mea de la Universitate despre relațiile între noi și Turci, în care am arătat că *națiile* ca atare nu și-au stat niciodată dușmănește față în față, conferință care s'a și publicat în limba franceză, oaspeții au zăbovit mai mult de o jumătate de ceas. Astfel de adevăruri, care erau să se prefacă așa de iute în realități — și ce fanatice realități! —, nu plăceau. Mai agreabile erau discursurile de la banchet.

Între ele, și unul al lui Xenopol, multă vreme supărat pe mine pentru că-l apreciasem și ca „popularisator" al Istoriei Romînilor și-mi răspunsese cu violență privitor la politica lui Mihai Viteazul, tăgăduind apoi orice merit „Istoriei Romînilor" în limba germană, dar revenit la bune sentimente după o mișcătoare scenă la Universitatea din Iași, așa încît, intrînd eu, foarte tarziu, la Academie, și numai cu un vot de simplă majoritate, cuvîntarea de primire a fost a lui. Cu acest prilej, el scotea în relief popularitatea care, cu toate dușmăniile coalisate contra mea, se ținea și mai departe de o operă de devotament și sinceritate Iar eu trebuisem după obiceiu să vorbesc despre predecesorul mieu, care se întîmplase a fi tocmai unul din cei mai învierșunați dușmani, Tocilescu, și evitasem ipocrisia sau impietatea, între care aș fi avut sa aleg, vorbind de fasa istoriografiei pe care o representa acela și de totalul tendinților care au dominat în scrierea istoriei mai de curînd. Discursul a fost cuprins apoi în cărticica de „Introducere în studiile i torice".

Dar, întorcındu-mă la visita turcească, de care m'am depărtat așa de mult, mi s'a parut că descopăr sensul ei — și în același timp o urzeală mai întinsă și mai complectă în care se căuta a ne prinde — cînd unul dintre

oaspeți mi-a pus întrebarea dacă ținem așa de mult la tratatul din București. De fapt, cu gîndul la acea conflagrație europeană pe care Austro-Ungaria, ciudoasă pentru actul din August 1913, o doria cu toată puterea, se doria o înțelegere a noastră cu Bulgarii și Turcii în vederea unei zdrobiri a nesuferitei Serbii Mari.

Ca de obiceiu, mă retrăsesem la Vălenii-de-Munte pentru cursurile de vară, cînd o telegramă mă înștiință de ultimatul austro-ungar multă vreme pregătit și acuma ieșit la iveală cu aprobarea smulsă lui Wilhelm al II-lea, care, el, prețuia pe Sîrbi și avea o scîrbă aproape fisică față de tenebrosul și cabotinescul caracter al lui Ferdinand de Bulgaria. Peste cîteva ceasuri eram chemat la București de Brătianu, cu care acuma relațiile erau bune, oposiția mea fără perspectivă fiind între margenile stricte ale interesului general.

Am arătat aiurea [1] cum am fost întîmpinat de primul ministru, care-și făcea un joc al mîndriei sale să întrebe pe unii ca și pe ceilalți, pe prietenii vechii legături cu Tripla Alianță și pe aceia cari, ca mine, doriau de mult ca acea legătură, care ne opria așa de mult fără să ne garanteze mai de loc, să fie ruptă și cari puneau nădejdi, nu pe deplin întemeiate, în visita la Constanța a Țarului, chiar dacă de acolo el mersese la Chișinău pentru serbările de comemorare a anexării. Din acea carte se poate vedea starea de spirit cu care m'am întors după ce fusesem întrebuințat și eu în această comedie, care se poate să fi fost diplomatică — și ministrul Angliei, Barclay, va repeta pe urmă frasa de supremă satisfacție pentru asemenea dovezi din partea lui Brătianu: *il est malin Bratiano, il est malin!,* — dar lipsia din această încercare cu oamenii generoasa sinceritate, frumoasa convingere fără care nu se poate un adevărat om politic.

---

[1] *Supt Trei Regi*, pp. 186-8.

M'am întors acasă pentru ca, printr'un articol publicat în modesta mea foaie, cu un așa de restrîns număr de abonați — dar mă îngrijisem a trimete articolul și „Universului", al cărui colaborator era să rămîn în lunga noastră neutralitate, și-mi stă și acum pe masă călimăra de bronz pe care mi-a dat-o în schimb generalul Crăiniceanu, devenit conducătorul rubricii militare la foaia populară — să rup punțile pe care Brătianu căuta să mi le întindă pentru o politică de expectativă, dar nu fără aplecări către Centrală, cari neapărat *trebuie* să biruiască: o făcuse printr'un V. G. Morțun, prin colegul de Universitate și Academie Bianu, pe care, în ciuda originii lui ardelene, îl domina cu desăvîrșire îndărătnicia lui Sturdza, cu toată boala mentală prin care trecuse acesta și deplorabila stare de sănătate care-l va duce în curînd la mormînt. „Nu cu Austro-Ungaria" era de acum înainte pentru mine o formulă dincolo de care-mi era imposibil a trece.

Consiliul de Coroană care se adună peste cîteva zile se mîntui cu o declarație de neutralitate, ieșită din acele lungi și grele conflicte între deosebitele conștiinți, și chiar în conștiința multora, începînd cu bătrînul rege, pe care nu era să-l mai văd niciodată.

De acum înainte, Parlamentul, necontenit amînat și întrebuințat numai pentru afacerile curente, nu mai avea niciun rol. Orice încercare a mea de a face pe Brătianu să vorbească au fost zădarnice. Refusul lui era permanent și absolut: se asămăna pe sine cu inginerul care lucrează în tăcere la o operă de siguranță, — și, din nenorocire, era să se vadă prea curind ce ușoare fuseseră calculele lui, și în ce privește oamenii, și în ce privește împrejurările.

Lumea politică era împărțită ca tendințe, indușmănită până la furie, partidele sfărîmîndu-se în fața grozavei întrebări, până într'atîta de se auziau, și în stradă, unde de altfel s'au și coborît cu tot scandalul, certele din partidul conservator.

Marghiloman, junimistul germanofil, sta în fața francofililor Filipescu și Take Ionescu. În aceste condiții, nu era nimic de făcut cu folos. Acest zgomot infernal, această grabă necugetată, ambițiile personale care se vădiau supt declarațiile înfocate din presă și din întruniri, răsărirea la suprafață a unor persoane ridicule, care se impuneau numai prin calul pe care încălecaseră, mă umpleau de un mare desgust. Afară de aceasta, aveam încredințarea, adînca și dureroasa încredințare, că, la „momentul de la Lemberg", al lui Filipescu, sau la alte „momente" în răpede-schimbătoarea soartă a unui războiu de odios măcel în masă, în care nu mai era vitejie, ci numai îndurare, *n'avem, nici cu ce oameni, nici cu ce mijloace materiale să ne batem.* Asigurările pe care mi le dădu Brătianu în Septembre, după moartea regelui, că nu merge cu Centralii mă convinseseră numai relativ, primul ministru fiind un om complicat și cu prea multe surprise.

Nu-mi mai aduc aminte cum, revenisem la Liga Culturală, după ce Pîrvan, acum aderent al politicei cu Centralii, fusese silit a se retrage, avînd să sufere și ofense pe stradă, iar d. Bogdan Duică, și el secretar, mai vechiu, al societății, se oferise pentru negociații cu mijlocitori diplomatici cari de sigur n'aveau ce să caute la Ligă. Această societate ajunsese din nou la preț, de și i se pusese în coaste o nouă și iresponsabilă „Acțiune Națională", spre care mergeau de fapt toate simpatiile „antantiștilor".

Mi s'a cerut, ca secretar general, să primesc presidenția preotului Vasile Lucaciu și un comitet în care era și Filipescu și, cred, Take Ionescu și d. Goga, refugiat la București, ca și Delavrancea. Stăruințile acestuia din urmă, care căutase și la otel noaptea pe vechiul său „Iorguț", uitat atîta vreme, m'au făcut să accept o tovărășie de la care nu mă așteptam să iasă nimic bun, adecă, bine înțeles, practic, folositor pentru causa pe care, de sigur

cu aceiași sinceritate, o apăram cu toții, și care trebuia neapărat să ajungă la biruință.

Deprins cu discuții liniștite, în ton potolit, am rămas uimit înaintea spectacolului pe care l-a dat unica adunare a noului comitet, cu oameni, excelenți și de mare merit fără îndoială, dar cari nu cunoșteau nimic din tradițiile casei. În sala de ședinți se povestiau amintiri, despre Lascăr Catargiu, despre multe de toate, ca de la oameni cari cunoscuseră atîta lume și fuseseră amestecați în atîta viață istorică; dar nu se putea păstra un fir al discuției. Zdrobit de această avalanșă de manifestări individuale, m'am trezit întrebînd odată dacă „așa se țin și ședințile Consiliului de miniștri" și, la serioasa asigugurare că așa, am declarat că „atunci nu mă mai mir de nimic". În acest timp, prin ușile întredeschise ale odăii din dreapta și celei din stînga răsbătea, în fumul unei adevărate cafenele, zvonul continuu al amicilor politici intrați în Liga care fusese ținută de mine atîția ani ntr'o atitudine corectă și cuviincioasă, pe cînd ei făceau gălăgie ca la clubul lor, și peste toate celelalte glasuri se ridica acela al unui onest și entusiast inginer, mort dăunăzi, care nu-și putea înfrîna, o clipă măcar, activismul clocotitor.

Președintele nostru era, în ce privește felul de a înțelege și de a lucra, un incomparabil obiect de studiu. Meritosul luptător din vremea Memorandului, frumosul preot catolic cu fața romană, vorbitorul popular care amesteca pe Traian cu Alecsandri, și totul căpata sens și amploare trecut prin farmecul glasului său, era acuma un om cu totul sfîrșit și absolut desorientat, căruia Bucureștii îi întindeau tot felul de compromițătoare ispite. Nu putea nici să deschidă, nici să închidă ședințile, la care de altfel nu mai veniam decît eu singur. Dicta secretarului de birou scrisori pe care trebuia sa le întrerupă de la prima frasă și, făcînd rapoarte despre visita sa la generalul Pau, care apăruse ca să sublinieze caldele

simpatii pentru Franța ale neutralității noastre, întrebuința un ton care era al unei adevărate comedii. Mă durea pentru tot ce fusese el și pentru toată lupta eroică pe care o întrupa, dar din care lipsise „sîngele" pe care-l cerea Carp pentru a interveni.

Se hotărîse o serie de publicații pentru țară și străinătate și un lanț de întruniri. Pentru amîndouă, de și nu se ajunsese la confundarea cu acea „Acțiune Națională" ori cu comitetul de Trei, în care colegul de Universitate Mîndrescu, explosiv cum este, își reservase primul rol, se întrebuințau alte metode și cu alt simț al răspunderii, care, în asemenea momente, hotărîtoare pentru neam, dar și pentru însăși existența, prețioasă înainte de orice, a țerii libere, trebuia să apese asupra fiecăruia. Își poate închipui cineva bănuielile pe care le trezia atitudinea mea de reservă față de tot ce era pripeală, entusiasm ușor — cunoșteam și dintre ai miei ce e „secătura entusiastă" —, substituire anarhică a strazii, în locul acțiunii chibzuite a Guvernului, care singur știe ce are și ce poate. Ținut în suspiciune permanentă, evitat pentru a nu-mi ua partea din laurii triumfului ce se aștepta, n'am pus măcar iscalitura mea pe actul, rău redactat, prin care Universitatea din București exprima simpatiile pentru Franța năvălită și însîngerată care erau și in inimile milioanelor tăcute.

Aș dori să fiu înțeles măcar acuma, după ce patimile s'au potolit, după ce unii sînt în pacea mormîntului, iar alții au o perspectivă care li lipsia atunci și au trecut prin încercări și suferinți pe care superficialitatea meridională, ajutată de o cultură neîntreagă și lipsită de armonie, nu le putea bănui, dar care au fost așa de bogate în învățăminte. Luptasem atîția ani contra unei clase politice de usurpație, împărțită de formă în partide prin care se putea primbla în voie orice ambiție și orice interes. Ascultasem de la tribuna Parlamentului aproape

un deceniu frasa răsunătoare și goală. Îmi putusem da samă că adese ori cel mai focos orator e cel mai puțin gata să facă pentru țara și neamul său cel mai simplu sacrificiu. Căpătasem credința profundă că, oricît de puternic ar fi nelipsitul instinct național și patriotic, cei mai mulți din acești oameni nu sînt capabili să-l transforme într'o adevărată credință, din care să plece o acțiune serioasă, dintre acelea care, orice ar fi, merg până la moarte. Declarațiile și declamațiile îmi sunau fals în ureche, și pentru nimic în lume nu m'aș fi coborît în stradă lîngă tricolorul care numai de-asupra cîmpului de moarte are sensul său adevărat și nu m'aș fi gîndit că această apariție pompoasă îmi dă dreptul de a mi se înscrie numele între factorii unei mari opere naționale. Era de sigur și o discreție înăscută, elementară la omul care a fost silit să iea parte la multe procesiuni, dar rugîndu-se la Dumnezeu ca această încercare să se mîntuie cît se poate mai răpede.

Cu îndoielile lui Brătianu, de o parte, calculînd și recalculînd până ce nimeni n'a mai știut ce vrem și nimeni n'a mai fost dispus să ne ajute, cu închipuirile de geniu militar „napoleonic" ale veselului general Iliescu, eram sigur că nu putem merge decît la desastru. Îmi amintiam și experiența, așa de dureros instructivă, a excursiei în Bulgaria, cu tot ce a însemnat ea ca desorganisare — se pare că în adevăr generalul Berthelot, debarcat mai târziu în mijlocul războiului celui mare la București, a rostit sentința: „Sînteți admirabil desorganisați" —, cu tot ce a vădit ea ca nepregătire, fantasie individualistă, ca lipsă a unui sentiment serios și disciplinat, poate că, une ori, și ca lipsă de onestitate. Mă întrebam serios dacă opera unității naționale nu e reservată de soartă unei generații mai vrednice.

Pe de altă parte, contra acestei socoteli, așa de sigure, a națiunii se ridica puternic sentimentul, și ciocnirea

dintre aceste două puteri a făcut, atîtea luni de zile, cea mai grea tragedie a vieții mele. Năvălirea asupra nobilei Belgii, arderea orașelor bogate în tesaure de artă și de învățătură, împușcarea suspecților și a ostatecilor, tot cinismul brutal din care era făcută psihologia colectivă a unui războiu de o speță nouă, în care, cum mi-a mărturisit eroicul cardinal Mercier, generalul von Bissing răspundea la amenințarea cu sentințile istoriei: „Dar, părinte, noi, biruitori, vom face istoria“, treziau în sufletul mieu tot ce putea fi milă pentru învinși și ură pentru așă de ignobili invingători. Cînd Franța a venit la rînd după Charleroi, întrebuințîndu-se contra ei aceleași procedări hunice, cu ghiulelele care loviau în divinele figuri ale sfinților de pe frontonul catedralei încoronărilor regale la Reims, și piatra de atîtea ori seculară plesnia în îmbrățișările incendiului, sentimentul, neputincios, și cu atît mai arzător, contra civilisaților cari desonorau civilisația s'a revărsat în articole de înfierare, care au găsit răsunet, contribuind și ele la formarea spiritului public, de care, în ciuda smomirilor plătite, aveam așa de multă nevoie.

Se adăugia însă un mai puternic, mult mai puternic motiv de tortură sufletească. Monarchia vecină scosese în luptă pe Romînii de acolo. „Cînii“ erau puși împotriva Rușilor în primele rînduri, cu gîndul, une ori mărturisit, că astfel se ajută esențial la resolvirea, prin cimitirele de războiu, a problemei naționale în Ungaria și chiar în Bucovina austriacă, unde o bestie încă în viață, și cu pensie, după tratate, din partea guvernului romîn, colonelul de jandarmerie Fischer, trată o întreagă populație nevinovată ca pe niște spioni și trădători în folosul Rușilor și o menia chinurilor isprăvite cu spînzurătoarea. Niciodată nu se făcuse o astfel de batjocură din acest neam, din partea pe care o prețuisem, ani de zile, și o iubisem, așe de mult. Zi de zi, veniau veștile de moarte, cei mai buni perind în străinătatea pustie, pentru o causă străină,

pentru causa dușmanilor lor de moarte. Azi, Avram Sădeanu, bunul, blondul ascultător al cursurilor de vară, biograful lui Gheorghe Lazăr, mîne așa de iubitul mieu tînăr cumnat, acela care-mi înțelegea toate gîndurile și-mi împărția toate simțirile, nobilul visător și harnicul apostol al școlii sale brașovene, spirit poetic și critic în același timp, ale cărui manuscripte au rămas risipite și scrisorile pierdute, Alexandru Bogdan, bunul mieu Sandi, sfărmat în bucăți fără urmă în șanțurile galițiene de la Zumina.

În același timp, clasa conducătoare a Rominilor de acolo, cu episcopii, cu membrii comitetului național în frunte, se întreceau, din înalte motive politice, în demonstrații către stăpıni. Cetirea acestor acte, care, din nenorocire pentru autorii lor, ajunși în cele d'intăiu locuri ale Bisericii și Vieții politice a Romăniei unite, s'au păstrat, face ca și astăzi sîngele să mi se suie în față de indignare. De ce li-aș mai însemna numele, pe care le știe toată lumea ? Cel puțin omul mai cu vază, sfătuitorul cel mai sigur din rîndurile lor, d. Iuliu Maniu, îmbrăcase uniforma austro-ungară pentru a lupta pe frontul italian, și de sigur a trebuit să-l cred cînd, mai țărziu, mi-a spus cum a simțit o mare bucurie pentru că, trimes în recunoaștere prin acei munți ai originii noastre, a putut să anunțe o strivitoare biruință a Italienilor. Dar alții, la Viena și în alte părți, nu erau decît fiii credincioși ai patriei lor provinciale, și se va găsi și cine să blăstăme, mai tărziu, trecerea liberatoare a oștilor noastre care mergeau la mucenicia chiar pe care acest bun Romîn li-o menia. Solii Ardealului la îngroparea regelui Carol stăteau la Sinaia muți ca sfincșii, feriți de orice atingere compromițătoare cu vre-un „agitator". Astfel de atitudini mi-au smuls atunci cîte un articol pe care, apoi, din milă pentru acela, ridicat sus în viața Statului, care-l merita însă pe

deplin, l-am scos din seria reprodusă în *Războiul nostru în note zilnice.*

A încerca la Brătianu era inutil. Nu voia să vie in ajutorul Sîrbilor invadați; recunoștea că avem mai puține tunuri decît Bulgarii și că sînt și generali proști. „Dacă vor greși, îi voiu înlocui", — „Dar cum vei repara greșala lor?".

În asemenea vremuri tulburi și amenințătoare, e o nevoie pentru o societate să privească sus, acolo unde e continuitatea permanentă, răspunderea care vine din mai adînc și trece din generație în generație, împreună cu interesul dinastic însuși. Pe noul rege Ferdinand nu l-am văzut, n'am căutat să-l văd: mi se vorbia de un dureros proces de conștiință, pe care nu îndrăzniam să-l tulbur; totuși, cînd a apărut in fața noastră la Parlament, cuvintele de „bun Romîn" cu care înțelegea să se definească în misiunea sa păreau încă de atunci că au în ele un întreg program, acela care era în dorința cui simțiau cum trebuie. Mi s'a spus ca ar fi bine să văd pe tînărul care devenise acum Moștenitorul Tronului, dar n'am găsit, și n'am putut găsi, o lămurire in cele cîteva minute petrecute cu acela care vadit își impunea o anumită atitudine și căruia i se va fi recomandat să evite de a se angaja.

Mă îndemna însă spre o nouă audiență la Regina Maria scrisoarea personală pe care, oprindu-mă în fața Palatului Regal, la cîteva zile numai de la suirea pe tron a soțului ei, mi-o daduse generalul Balif, nepotul lui Victor Place, consilierul lui Voda-Cuza, care a fost și este unul dintre puținii oameni, credincioși, loiali, dar, în același timp, de un caracter ferm și de o vorbire bărbătească, pe cari i-au avut regii Romaniei. Prin aceste rînduri doamna energică, doritoare de a exercita o influență, care a fost multă vreme fericita, asupra afacerilor publice, declara că înțelege a sprijini această nouă și grea Dom-

nie pe oameni devotați, între cari îmi făcea onoarea de a mă număra și pe mine. Am găsit, nu odată, la Palatul din Cotroceni o inteligență distinsă, o mărturisire sinceră a unor sentimente neschimbate și tot farmecul unei conversații în care, ca și în scrisele Reginei, răsăriau la fiecare moment amintiri, impresii vii ale tuturor locurilor văzute, încă de la Malta primilor ani de tinereță, si judecăți hotărîte asupra atîtor oameni întîlniți în cale și răpede înțeleși și clasificați. Nu-i era nimănui, de sigur, nici urît, nici frică în odaia unde noua doamnă a țerii primia, între obiectele ei de artă și cărțile ei favorite, totdeauna și în presența unor mari și negre fiare blînde, care se vede că jucau rolul de păzitori ai regalității, dar prea erau amestecați în toate.

Regina voia războiul, dar nu fiindcă el era strigat pe străzi din Dumineca în Duminecă, nici pentru că el putea să fie un instrument în lupta înverșunată dintre partide, care-i erau indiferente, văzînd pretutindeni numai omul și, cînd nu se amesteca vre-uo sfat străin, văzîndu-l în adevăr și pănă în fund. Nu-l voia, cum spuneau adversari politicii pe care a ajuns s'o represinte, mai presus chiar de soțul, așa de timid, care-și ascundea cu îngrijire sfașierile interioare, pentru că era Englesă — dar cu atît sînge german și rusesc! — și pentru că Anglia luase loc lîngă Belgia călcată în picioare și Franța în primejdie de moarte. Ci, cred că pricep bine, războiul îl voia, împotriva tîrguielilor din fiecare moment, a convențiilor de aprovisionare a cui trebuia să ni fie dușman a doua zi, a ipocrisiei urite și a desgustătoarei conrupții, din necesitatea instinctivă, elementară de a vedea în fața ei lucruri netede și drepte, lucruri curate și viteze, care de aceia sînt și lucruri frumoase.

Comitetul Ligii a ținut un număr de întruniri în care-mi aveam locul. Multe glasuri s'au amestecat acolo ca să ceară o hotărîre, pentru recomandarea căreia trebuia

să închizi violent ochii spre a nu vedea prăpastia care negreşit ne aştepta. Era acolo vorbăria răsuflată a părintelui preşedinte, care-şi dădea bine sama că altele sînt vremurile şi altceva cer oamenii. Erau impresionantele vibraţii din glasul violent, întretăiat, une ori brutal, în ciuda înfăţişării rămase sentimentale, dar cu o voinţă aprigă în ochii desperant de palid albaştri, a d-lui Goga, devenit un fel de şef al pribegilor ardeleni şi care scotea din pasiunea sa pentru intervenţie accentele-dure care au fost cuprinse într'un nou volum de critică politică versificată, unde nu era nimic dintr'o duioşie a începuturilor, pe care, acuma, o dispreţuia. Dar, înainte de orice, era dîrza decisiune, ieşind şi din rotunzii ochii de leu, din aspra faţă pătrată, din războinicul păr scurt, aspru, drept, din înfăţişarea de cărunt general de cavalerie a lui Filipescu, devenit ca o încorporare a vechii boierimi luptătoare, care cere numai pinteni şi suliţă. Glasul lui adînc avea sonorităţi inegalabile cînd cerea regelui Ferdinand „să se încoroneze la Alba-Iulia sau să moară pe cîmpia Turdei". Nimeni nu impresiona aşa de mult, mai ales că se ştia îndestul peste ce ilusii vienese, atîta timp hrănite, calcă el, şi ce sigure sînt angajamentele pe care le ia un suflet croit astfel. Suna la dînsul un ton de generaţii întregi trăite pentru bătaie, şi era lesne să se vadă că în cuvintele care cădeau grele ca plumbii din puşcă nu e nimic învăţat pe din afară, nimic adus de acasă, nimic meşteşugit pentru aplause. Văzîndu-l aşa de închegat, de vînjos, de învelit în muşchii de fier, cine ar fi putut gîci că, peste cîteva luni numai, atunci cînd în sfîrşit România aruncase zarul, îl vom conduce cîţiva numai, cari nu ne temeam de bombele din cer, şi, pe lîngă noi, vre-o doi, trei agenţi electorali, recunoscători şi idioţi, la mormîntul în care, cu mult prea curînd şi pentru lupta care se deschidea şi pentru viitorul care era să urmeze, s'a coborît.

Propaganda prin broşuri a Ligei n'a ţinut mult. N'a-

veam bani, și lumea, prinsă de grijî așa de mari, venia în număr mare la întruniri, fără ca ele să aibă însă caracterul impunător pe care-l doriam, dar cetia foarte puțin. Și ideia, răsărită o clipă, a unui mare ziar, capabil să lupte cu cele cumpărate sau întemeiate de cheltuitorii agenți germani, a fost părăsită.

Rămînea Academia Romînă și cursul la Universitate. La ședințile celei d'intăiu s'au presintat pe rînd, în acești ani de neutralitate, „Carpații și luptele dintre Romîni și Unguri", „Sîrbi, Bulgari și Romîni în Peninsula balcanică în evul mediu", notele despre Ucraina. La Universitate, unde se tratase, în alt an, despre războiul balcanic, ceia ce a dat o Istorie a peripețiilor lui, care ar fi fost poate cetită dacă se tiparia în altă limbă, s'a vorbit despre „Desvoltarea ideii de unitate națională", învederîndu-se că idealul din momentul de față nu era decît continuarea unei cugetări politice de veacuri întregi, apoi despre Istoria Romînilor din Ardeal și Ungaria, care, cu îngrijire revăzută și îmbogațită cu fapte, a format două mari volume, traduse apoi și elegant editate în limba francesă, și in sfîrșit despre Istoria poporului frances, a poporului, nu a Statului, deci a factorilor adînci cari i-au hotărît desvoltarea din veac în veac, îndrăzneață încercare, cu materialul luat de-a dreptul la izvor, care ar fi meritat oarecare considerație. Odata, la acest curs, Regina a apărut, primită de studente ardelene care-i oferiau flori roșii legate cu tricolorul.

Pe alaturi aveam răgazul să îngrijesc o colecție de documente grecești pentru Academia Romînă, formînd două volume din Hurmuzaki, și, invitat de Armin Tille, corectorul Istoriei Romînilor în nemțește, să tratez, în marea colecție a lui Helmolt, acum retras de la conducerea acelei „Istorii universale" cu basă geografică pe care o încercase, dar urmărind la *Bremer Zeitung* și împrejurările de la noi, cu o amenințare către Unguri

dacă urmează cu detestabilele lor metode, capitolele despre Romîni, Bulgari, Unguri, Albanesi și Țigani. Volumul IV, care le cuprinde, a apărut, de și gata încă de la 1914, după 1916 numai, și m'am trezit, spre marea mea uimire și indignare, cu fiecare capitol înădit în sensul luptei germane, înfierîndu-se în cel romănesc „trădarea“ regelui Ferdinand din causa soției „englese“, iar în Prefață se da explicația că, neputîndu-se găsi unii autori din causa războiului, s'a făcut întregirea — ce întregire! — de nu știu ce „doctor“ *bon à tout faire,* cu părerea de rău, în ce mă privește, că, legat de Germani și „considerat de dînșii ca unul dintre ai lor“, i-am trădat și eu, partea mea de colaborație fiind păstrată numai din causa valorii ei intrinsece. Voiam să fac un proces, dar mi s'a spus că-l voiu pierde, după multă cheltuială, și a trebuit să mă mulțămesc numai cu scrisoarea publicată într'o foaie din Elveția germană și cu protestarea din revista mea francesă.

În tot acest timp, urmăriam de aproape și eroica luptă a Sirbilor, cînd învinși, cînd învingători printr'o glorioasa reparație, până în ziua strîngerii lor din toate părțile, de Bulgari, de Austro-Unguri și Germani, și izgonirea lor cu tunul în epicul exod care i-a dus dincolo de brazda iubită a țerii lor. „Și dacă mor cei de azi“, îmi spunea urmașul lui Ristici la Legația sîrbească; „să rămîie atîția cîți să poată duce lupta mai departe!“. La Craiova vorbiam de Romîni și Sîrbi în folosul răniților lor și celebram la Institutul sud-est european întoarcerea biruitoare a regelui Petru în capitala sa.

Astfel am ajuns la acea neprevăzută dată din August 1916 cînd o telegramă a lui Ioan Brătianu mă chema, în termini de o căldură frățească, la București ca să-mi anunțe că în sfîrșit întrăm în luptă.

XXIII.

Intervenţia militara a Roman'ei.

Ma văd ın odaia lui Brațianu în momentul cînd ştirıle veniau de pretutindeni, mai grele de cum i se păreau meticulosului calculator, care credea că fiecare din cifrele sale e exactă şi socoteala perfect trasă. Razboiu de cîeva luni, două, trei, caci pacea se apropie, şi ea ni va da executarea integrală a tratatului; siguranţa ın ce priveşte Bulgaria, neamestec al Germaniei. Lovitur năpraznică, neştiuta de nimeni, căci totul a fost pregatit aşa, ıncit la Viená să nu se afle decît după ce trupee noastre vor fi departe în Ardeal.

Omul mîndru şi rece avea înfățişarea sigura care se potrıveşte cu o astfel de stare de spirit. Nicio intrebare, nicio indoială. Niciodată n'a parut mai stăpîn: pe dınsul, pe rege, pe noi toţi, pe soartă. Aşa sint toţi aceia pentru cari sufletul omenesc, care scapă tuturor socotelilor, e un element de care numai poeţii şi naivii pot să ţie samă.

N'avea să-mi spuie nimic, decît, ceva mai tărziu, să mă întrebe ce-mi reservam, — evident după modestele mele puteri, — în drama care stătea să se deschida şi in care el vedea mai mult o „afacere de Stat" decît un sacrificiu, un suprem risc naţional. Cum, credincios prieteniilor sale, întru cît el putea să le aibă în adevăr, dominatorul României dădue lui Constantin Stere uniforma albastră de colonel-

auditor, lui, celui care luptase din răsputeri ca să ne păstreze cu Germanii și contra Țarului, a cărui mînă o sărutase totuși, cu devoțiune, la Constanța, i-am răspuns: „de vreme ce pe Stere l-ai făcut colonel, eu trebuie să fiu cel puțin general". M'am lăsat ceva mai ieftin: de ce nu s'ar face un ziar al frontului? Lui Brătianu nu i-a plăcut. La ce ar folosi, se gîndia el, și această intrusiune a literaturii, cînd lucrurile sînt așa de bine puse la cale și legate așa de strîns? Ziarul s'a făcut de fapt, și nu l-a cetit nimeni, cu cîtă credință și pricepere erau puse într'însul. La urmă, a consimțit să deie și foii mele, pe care am facut-o zilnică, suma ce-mi trebuia pentru ca să cumpăr hîrtia.

Încolo, nu mai aveam nimic de vorbit. Ce sfat putea să ieie superbul, ajuns la capătul socotelilor sale, de la un biet profesor, de la un adversar politic disprețuit, cu care se plătise printr'o sarutare în momentul decisiv? Dar întîmplarea, care e une ori extraordinar de inteligentă și-și are simpatiile și antipatiile ei, m'a făcut și data aceasta să fiu martor la momente pe care Brătianu de sigur că nu le-ar fi vrut cunoscute, mai ales dacă ar fi prevăzut ce era să se întîmple. O chemare la telefon ne întrerupe. „Nu e nimic, spune el îndată, Bulgarii ne-au atacat la Turc-Smil. N'are importanță. E o simplă demonstrație. Știu eu înțelegerile mele. Și apoi ei au acolo numai o brigadă, iar generalul Teodorescu o divisie". Peste un sfert de ceas nouă chemare. „Nu ți-am spus? S'a făcut. I-a răspins."

Numai cînd o telegramă în limba germană a căzut pe neașteptate, între ordinele cu privire la internații Centralilor, — urîtă practică nouă introdusă de Germanii înșiși —, și buna doamnă Brătianu a intervenit pentru femeile desperate din acel lagăr, iar Brătianu, care declara că nu știe acea limbă, mi-a trecut-o mie ca să i-o traduc, și ea nu era altceva decît declarația de războiu a Reichului, ca o umbră trecu pe fața omului celui sigur.

Eu, omul celalt, nesigur, veșnic nesigur, dureros nesigur și în această clipă, cînd, cum am scris-o, se ridica „potirul cel sfînt de sînge și de lacrime", m'am dus spre casă, departe supt munte, chinuit de gîndul ciocnirii de la Turc-Smil, în care, „neapărat", nu trebuia să fie decît o „șiretenie" a „amicului" nostru Radoslavov, președintele de Consiliu bulgăresc, — și apoi, „noi avem acolo o divisie, iar Bulgarii o singură brigadă".

Cîteva zile, nicio veste însemnată nu mi-a venit. Apoi revelația zguduitoare a încăierărilor pe viață și pe moarte în Turtucaia neisprăvită și fără pod, pentru care a fost izgonit din armată colonelul Botez, a cărui față de cîne bătut am mai întîlnit-o cîndva în viață. Aveam presimțirea netedă că începutul de la Turco-Smil, „simpla demonstrație", continuă. Neștiind la cine să mă îndrept pentru a mă despovăra de sarcina care-mi zăcea pe inimă, insuportabilă, am chemat pe un prieten, recomandat pe vremuri de Scurtu, pe Ardeleanul naționalist, pe dîrzul Mocan, stimat pentru puterea convingerilor sale, care era colonelul Verzea, director al Postelor și Telegrafelor. Răspunsul a fost scurt și expresiv. Expresiv nu numai pentru teribila știre pe care o transmitea, dar și pentru starea de spirit a cui vorbia, răpezit și brusc, cu intonația care arată că i s'a îndeplinit o profeție sau că e bucuroș de resultatul pe care-l așteaptă: „Ei, ce să fie? A căzut Turtucaia". Și comunicația s'a întrerupt de o mînă plictisită. Peste cîteva luni Verzea va fi primar al Bucureștilor supt ocupație, conducerea supremă a trădării fiind în mînile „colonelului" Stere. Așa lucrează oamenii cu calcule perfecte în alegerea acelora de cari se servesc... Și, dacă primului i se vor smulge fireturile de plutonul de degradare, celalt, supt atotputernicia calculatorului fără greș, va face o călătorie de internare la un sanatoriu din Elveția și se va întoarce represintant moral al Basarabiei sale.

Cum era pregătit lucrul „sigur" am putut s'o văd de altfel mai aproape de mine cu proprii mei ochi. Generalul Tănăsescu, comandant al sectorului de pe valea Teleajenului pănă la Săcele, a venit, de şi necunoscut, la Văleni să mă întrebe, cu tonul cui oferă o călătorie de plăcere, dacă nu merg în Ardeal. Am luat cu mine un pardesiu, o blană şi harta etnografică adausă de Casa Perthes la un studiu al mieu din „Petermann's Mitteilungen" despre întinderea elementului romănesc. Generalul a rîs: „Se vede profesorul". Adecă şi după hartă, dar şi după blană.

Am trecut pe drumul străbătut de mici grupe de soldaţi, cari mergeau ca în patrulă, am văzut la graniţă stîlpul dat jos, casa cantonierului ungur dărîmată, cu albinele din stup care se trudiau să-şi facă un nou adăpost, ne-am împotmolit la Şanţul Vechiu, sămănat cu zdrenţe de uniformă şi cartuşe trase, într'o miserabilă gîrlă, şi noaptea se lăsa cînd am fi putut pleca spre Săcele, de unde venia, înroşindu-mi obrazul — de ce n'aş spune-o?— o „pradă de războiu", cu mobile şi alte accesorii pe care Tănăsescu părea c'o găseşte firească şi care pe urmă s'a pus la... loterie. — „Mergem înainte? — Ştiu eu? După ce văd, risci să cazi în mîna Ungurilor din păduri, şi ar fi ceva să te vadă pe d-ta, cu mine împreună, care nu sînt general, pe străzile Budapestei. — Atunci să ne întoarcem!"

Şi ce întors! Înainte de mănăstirea Cheia, cum aţipisem, maşina, superbă, condusă de un enorm tînăr om politic de provincie, care scăpase astfel de front, era să cadă în fundul prăpăstiei unde curge Teleajenul; la Cheia nu mai era benzină, şi s'a dus cineva s'o caute la Izvoare, ca să se constate că *benzină era*. Şi în acest timp am dat pardesiul, inutil, generalului, care tremura de frig în vîntul muntelui. Peste poduri nepăzite, la Drajna, sentinela, al cării şef, „elevul" de administraţie, „domnul ilef", era la Văleni să joace cărţile, a tras asupra automobilului

unde era șeful său suprem, care nu știa parola, iar la poarta casei mele generalul m'a rugat să-i las pardesiul fiindcă, în loc de a merge la Buzău, unde-i era comandamentul, se duce acasă la familie în București.

Ce-mi mai trebuia ca să știu ce războiu facem? Campania în Bulgaria nu ne învățase nimic. Din potrivă, prin resultatul favorabil, ne nărăvise numai.

Peste puțin eram la București, unde mutasem ziarul Din odaița mea de la Hotel Regal scriam cea mai ma e parte a lui, zi de zi, ajutat, pentru partea tehnică mai mult, de un tînar inteligent, care parea deosebit de devota — cum sînt ai noștri, nu e așa? păna la moarte..., — d Al. Cusin, fost elev de la Iași al d-lui Cuza, despre car în acele zile nu se vorbia nimic și care n'avuse niciun schimb de vederi cu mine. În această odaie de otel am vazut intrînd ca o furtună pe d. Goga în uniformă de soldat, care-mi vorbi cu ochii pe cari-i face cînd e vo ba de un lucru mare, de grozăviile de iad, de „infernul lui Dante", pe care, de la Oltenița, il văzuse la Turtuc ia Cu iuțeala fulgerătoare a conclusiilor sale, acela car nu consimția încă de atunci să fie numai un mare poet ım declara că de acum nu mai e nimic de facut — o m din gura lui încă de la răscoalele țerănești, după car u urmat cunoscutele negocieri ardelene cu Kristoffy, ministrul de Interne al Ungariei, — și că rămîne, acum c d nu mai era celalt refugiu, decît revoluția. Da, revolu a.. Cum nu mi-am atribuit niciodată un rol într'o prefacere așa de grozavă, m'am mulțămit să răspund: „Eu s nt batrîn; fă-o d-ta, și eu voiu privi la dînsa". Peste c teva zile, crisa de desperare trecuse; pe străzile Bucureștilor, cu un pas în urmă, d. Goga întovărășia pe Nicolae Filipescu, care nu spusese niciodată că mîntuirea stă într'o revoluție, de și *el* ar fi putut s'o conducă.

Din cînd în cînd împrejurarile mă duceau la Ionel

Brătianu. Toată siguranţa se topise în flacările Turtucaiei. Aveam înaintea mea un om zdrobit, vorbind încet, cu gîndul aiurea, luînd hotărîri inexplicabile, ca aceia de a încredința batrînului general Crainiceanu, deprins cu alte vremuri, comanda suprema în Ardeal, unde era totuşi un om ca generalul Prezan, care niciodată nu și-a pierdut firea. — „Dar d-ta n'ai vrut să-l trimeţi pe Crăiniceanu în Rusia pentru a ţinea, cum dorise, conferinţi în timpul neutralitaţii... Da, da, însă l-a cerut armata". La insuşirile, superioare, ale generalului Averescu, la acele, incontestabile, ale colonelului Sturdza, nu se gîndia decît doar pentru cine ştie ce misiune defensivă în ceasul ultimei catastrofe.

Îndată ce s'a văzut că lucrurile merg rău, nu mai era un om, în toată lumea politică, la care să te adresezi pentru a-ţi adaugi încrederea ce ai mai fi putut-o avea faţă de astfel de dovezi. Pe cînd trupele noastre, încredinţa e unui general cu nervii bolnavi, erau date peste cap în Dobrogea, până ce un ofiţer superior în subordine, ca Rasoviceanu, a dat curaj de resistenţă soldaţilor, cari nu mai ştiau ce e cu dînșii, pe cînd cele din Ardeal, aruncate peste graniţă de apariţia Germanilor, cu trupe alpestre de o experienţă de doi ani, apărau, neschimbate cu saptămînile, o graniţă de o întindere nemăsurată, pe cînd îndrăzneaţa contra-acţiune a generalului Averescu, care fusese descoperit în sfîrşit așa de tarziu, rău servită de o aviaţie aproape neexistentă şi de o flotilă mult inferioară monitoarelor austriace, era tăiată, în mijlocul primelor și grelelor ploi de toamna, de capriciul generalului Iliescu, rămas „Napoleonul" primului ministru, amicul şi fostul său coleg, ţara era, în cel mai deplin înţeles al cuvîntului, fară stăpîn. Regele însuși apărea numai din fuga automobilului, fără să ştie nimeni ce vrea, ce face, ce mai înseamnă.

Şeful guvernului era, şi va rămînea multă vreme, total

neexistent: niciodată n'am văzut o mai prăpăstioasă cădere de la siguranța supremă la paralisia absolută. Ministrul de Războiu era Vintilă Brătianu, escelent administrator, perfect contabil, om de muncă fără preget, dar complect lipsit de acel fluid care e necesar la conducători în mijlocul unor astfel de nenorociri, așa de mari și așa de neașteptate, și, pe lîngă aceasta, neavînd nicio competență în conducerea tehnică a războiului, care rămăsese în mînile unui șef atît de compromis printr'o neacțiune ce sămăna cu absoluta inconștiență. Secretarul de la Războiu, generalul Burghelea, un nume care nu zicea nimic, venise speriat de pe frontul ardelean, încredințat de două lucruri, pentru care putea să jure și înaintea lui Dumnezeu: că tunurile germane sînt grozave și atît de obraznice încît și-au permis să arunce țernă și asupra unui om de rangul lui și că toți Ardelenii romîni sînt niște trădători, cari merită împușcați. Mi le-a spus mie, uluit, la Ministerul de Războiu.

Pentru contactul cu populația, care pierduse capul cu desăvîrșire, căutînd zădarnic să interpreteze laconismul unor comunicate capabile de a zăpăci și mințile cele mai echilibrate, era d. Duca, a cărui părere despre soarta războiului se formase încă din cele d'intăiu zile: totul era pierdut. A trebuit ca, la Censură, să redactez eu un apel către cetățeni, recomandîndu-li liniște și încredere, în momentul cînd străzile răsunau de camioanele care începeau să mute ce se mai putea muta, în Moldova.

Această populație, care petrecea zile de îndoială și nopți de spaimă, cu felinarele înzăbrănite și ferestrele învelite în hîrtie albastră, s'a arătat mult superioară acelor cari trebuiau s'o îndemne și s'o susție. După prima panică a zeppelinului, care a coborît la otelul mieu lumea in pivniță, eu însumi ducînd un somn întrerupt, gata de plecare la căderea, ce se aștepta, a bombelor asupra clădirii, sunetul lugubru al clopotelor, șuieratul sinistru al vardiștilor, dintre cari niciunul nu și-a părăsit postul, nu emoționau decît delicateța

de suflet a celor de sus. Încolo, în zgomotul detunăturilor, lumea își căuta de treabă ca în zilele obișnuite: de aceia și măcelul din Piața Sf. Gheorghe, cîteva clipe după ce o părăsisem, întrerupînd prea lungă conversaie cu vioiul ministru al Italiei, așa de mic și așa de animat, Fasciotti, care voia cu orice preț să-mi explice ce a fost generalul Oreste Baratieri și cum s'a ajuns la catastrofa militară de la Adua. Doar dacă se goliau restaurantele, unde se vedeau și cîțiva aviatori francesi, dar, din nenorocire, sus în cer avioanele lor lipsiau; acele restaurante în care am văzut, în ceasurile cele mai nenorocite, petrecînd banda Stere, cu intelectualii și profesorii ei cu tot. Odată, am rămas singur la masă, cu chelnerul care-mi făcea liniștit socoteala. Lumea era la ferestile otelului mieu cînd o schijă, care mi-a fost adusă caldă încă în odaie, lua o parte din obrazul copilului croitorului de jos. Tînărul mieu amic, D. Ciotori, în care e atîta inteligență și atîta voință, care venia să-mi facă zilnic cursul de politică și strategie, prevăzînd parcă negociațiile cu dracii sovietici care-i vor fi încredințate pe urmă, își primbla micuța siluetă pe străzile amenințate de ploaia de foc. Băiețașul cu corecturile venia să mă caute la Academie cu singura grijă de a nu pierde șpalturile, iar, în ziua chiar a celui mai odios masacru, înaintea caselor cu litere, tipografii miei din Pasagiu culegeau articolele, pe cînd de jur în prejurul lor crăpau bombele. În Biblioteca Academiei, elevele mele de la Universitate nu se clintiau de la pupitre nici atunci cînd zgomotul detunăturilor era mai asurzitor și gropi se săpau în vecinătate; adăpostul subteran pe care-l făcuse d. Bianu nu servia decît unor membri mai fricoși ai societății; era rușine să-l fi și văzut, și nu știu nici acuma unde era. Cu vechiul funcționar Tuducescu în față, lucrînd pe îndelete la fișele sale, foiletam, căci nu-mi era mintea la un lucru mai serios și mai greu, revistele ilustrate din donația de artă Filipescu,

ca să caut material pentru cartea mea *Relations entre la France et les Roumains*, apărută întâiu ca articole în „l'Indépendance", după ce fusese refusată de Academie, care se ținuse „neutră" în neutralitatea oficială a țerii.

Dar evenimentele se îmbulziau amețitor de răpede în acea dulce toamnă, una din cele mai frumoase pe care le-am văzut, indignator de indiferentă la încordările și suferințile noastre. În ziua cînd s'a aflat căderea Constanței, am mers la Ministeriul de Războiu ca sa aflu ce este *supt* comunicat. „Ce să fie? ce să fie?', a fost răspunsul generalului Burghele, „ce e acolo în comunicat?". „Dar n'am venit pentru atîta." „Ei ce, ei ce? A cazut Constanța." Și, pe urmă, scurt, limpede, ca și cum n'ar fi fost vorba decît de o neapărată conclu ie, trasa matematic: „dacă aveți patriotism, de ce nu încheiați pacea?".

Supt impresia acestui teribil răspuns am căutat din nou pe Brătianu, de și-i fagăduisem că nu-l voiu mai vedea, odată ce în sufletul lui este numai ce constatasem cu durere. Au trecut cîteva zile până i-am putut vorbi, zile de un astfel de chin, încît, căutînd cui să i-l mărturisesc, m'am dus și la colegul Bianu, de și-i știam sentimentele, și el însuși a rămas înspăimîntat de ce-i umbla prin cap secretarului-general de la Războiu. Brătianu m'a ascultat foarte liniștit, pentru ca, după ce-i înfațișasem ce e cu omul care nu era la locul de cea mai mare răspundere, să mă întrebe: „Ai d-ta unul mai bun?". S'a pierdut apoi într'o cugetare mută, pentru ca, amintindu-și de teribila sentință a generalului, să exclame: „Pacea separată; dar putem noi avea astăzi pacea separată?".

Am alergat la Palatul Regal, suprem refugiu pentru un suflet mîndru de țara și de neamul său, care ajunsese pe mîni așa de descurajate, și am cerut să văd pe Regina. Ea nu se temea, ea n'avea îndoieli în ce privește viitorul. Fața frumoasă era liniștită și vitează. A vorbit cu ofițerii straini, englesi, francesi; totul nu e încă pierdut. Era în ochii

albaștri tari o siguranță mistică, în adevăr impresionantă. Între paturile răniților, ea păstra credința, care a susținut-o totdeauna în acele zile de încercare cînd se vede ce poate fiecare, căci vîntul aspru al primejdiei smulge și măștile cele mai bine prinse, — o credință religioasă, mistică, absolută, în necesitatea de a îndeplini până la capăt întreaga datorie. *Si fractus illabatur orbis,* zicea odată Romanul Dar, de făgăduit, n'a putut să făgăduiască nimic: era evident că, trimeasă la spitalele ei, ea n'avea dreptul, prin hotărîrea nezguduită a soțului, și îndărătnic și timid, să se amestece în nimic.

XXIV.

Catastrofa războiului.

O călătorie la Vălenii-de-Munte mi-a dat subit noţiunea materială a imensităţii desastrului, care întrecea orice închipuire. Din pasurile Ardealului venia ca o invasie a groazei şi a desperării, pedepsind sîngeros uşurătatea şi desordinea. Soldaţi fără legătură între dînşii, ofiţeri călări, automobile militare, ţerani, femei, bătrîni, ca în timpul marilor năvăliri înaintea ciambururilor tătăreşti. Şi, element de ruşine, în mijlocul şivoaielor spaimei, vitele de rasă pe care ordonanţe le mînau la vale pentru ofiţerii lor. În cerdacul casei mele erau rude ardelene fugite de ştreang.

Nu era timp de pierdut, resistenţa la pasuri, glorios de stăruitoare, timp de peste două luni de zile, neputînd fi prevăzută nici de aceia cari cunoşteau mai bine marile însuşiri de vitejie şi răbdare tăcută, cu dinţii strînşi, a ţeranului, omul serios al acestui neam. Am trimes pe ai miei, cu tot ce au putut prinde într'o boccea, la trenul din Moldova, am luat toată corespondenţa mea ca să nu fie spînzuraţi de pe urma ei atîţia fruntaşi ai luptei ardelene, am adaus cîteva cărţi mai rare şi, la căderea serii, am plecat şi eu, luîndu-mi rămas bun de la casa pe care nu ştiam de voiu mai revedea-o. Vîntul scutura florile din grădină şi cînii credincioşi mă priviau din pragul

porții: soldații ocupației erau să-i omoare, iar în locul florilor am găsit grămezi de uscături mucede, femeia care de milă voise să-mi ude rododendronii, fiind amenințată cu împușcarea.

De ar putea spune buna mea casă ce a răbdat pe urmă! Mi-o destăinuiră, pe lîngă ruina sămănată pretutindeni, însemnări scrise și alte urme, pe care le păstrez încă.

Pe ușa de intrare se văd liniile cu creionul prin care locuința, întrebuințată întăiu pentru birouri și pentru a da un pat comandanților, e destinată „oficiului porcilor" *(Schweineamt)*, cu data exactă cînd i s'a atribuit acest nobil rost: „oficiul porcilor" nu însemna de altfel, cum aveam dreptul s'o cred, identificarea zoologică a locuitorilor celor noi, ci fabrica de jamboane instalată acolo. Odaia noastră de mîncare ajunsese neagră de fumul bucătăriei speciale. În ce privește adevărata bucătărie, menirea ei fusese alta: fiind cu ciment pe jos, acolo stăteau caii, animale mai nobile decît unii din stăpînii lor: își poate închipui cineva ce au lăsat pe urmă. Iar până la încartirarea lor ei erau legați de unul din cei mai frumoși meri ai miei, care a rămas strîmb și până astăzi, dar coaja, aproape total distrusă, s'a refacut complect, și an de an el se acopere de cea mai albă floare și de rodul cel mai bogat, cum o va face poate și multă vreme după ce nu mai voiu fi eu acolo. Pe una din ramurile vînjoase ale bătrînului gutuiu care a murit pe urmă, un oaspete maghiar a săpat „Eljen Magyarorszag". În casa însăși se văd pe ușa odăii de dormit găurile de care se prindea lanțul cînelui care coabita cu șeful detașamentului de ocupație, și alte împunsături, pe alte uși, păstrate și acelea, arată unde se fixau comunicatele. În salon mi-a fost cu neputință să curăț crasa pe care au lăsat-o pe frumosul lemn de paltin bucovinean, înflorat cu desemnuri populare, mînile celor cari-și făceau pe dînsa ocupațiile de birou. Pivnița era plină de fierării și de co-

şuri pentru prune. În ultimul timp, o oarecare curăţire a fost datorită numai presenţei femeilor care erau aduse, cînd ici, cînd colo, pentru a îmbuna suferinţile eroilor.

Mobila mea călătorise în parte, şi în locul ei se adăugise cîte ceva luat din vre-o casa straină. Tablourile se împrăştiaseră unde putuseră găsi amatori; numai frumoasele flori ale lui Grigorescu fuseseră despreţuite şi, luîndu-se bogatul cadru aurit, ales de pictorul însuşi, pînza fusese aruncată, ca o cîrpă netrebnică, în cămara.

Musafirii arătaseră o deosebită pasiune pentru cărţi şi tot ce e în legătură cu cultura; numai cît metoda întrebuinţată pentru aceasta li aparţinea. La tipografie, prefăcută ın local de închisoare, deci complect devastată şi degradată, cu fereştile prinse n sîrma ghimpata d positul 'a go it rapede de miile de carţi, între altele frumoasa ediţie ın format mic a autorilor vèchi, o marfă de zeci de mii de lei a dispărut fară urmă, despagubirea ce mi s'a acordat apoi, bine veni a, fiind min'mă. Clis ele erau 'n rebu'nţa e pentru foc, nu numai din causa flacării bune pe care o dă lemnul vechiu, dar, mi s'a spus, şi pentru lumina alb s ri a zincului ca e se topeşte. Bunii soldaţi ai culteî Germanii aveau nevoie şi de stfel de distracţii.

Dorınţa cea mare a ocup nţilor era ınsă aceia de a-mi găsi biblioteca. O parte, u preţ'oase tiraje a parte, cu broşuri extrem de rare, cu carţi purtînd dedicaţii şi însemnări, era la disposiţia lor, ca şi un număr de documente uitate, între altele actul cel mai vechiu de la străbunul „galeongiu", imediat după 1760. Din ea n'a rămas absolut nimic: totul s'a furat ori s'a ars. Din cele pierdute, ostaşii noştri, cercetînd la Budapesta prada cărţilor, n'au găsit, cu fragmente din corespondenţa tipografiei şi din corespondenţe străine, decît lucrarea lui Vlahuţă despre Grigorescu şi frumoasa carte a d-lui Gerola despre monumentele veneţiene ale insulei Creta. Pe dînsele era

iscălit larg, cu sentimentul proprietarului legitim, un domn Gágyi Jenő, care, înainte de aceste împrejurări, istoric rîvnitor, făcea notițe despre cărțile românești la una din marile reviste de specialitate din Budapesta.

Această procedare mă face să mă gîndesc la ceia ce, în circumstanțe întru cîtva asămănătoare, dar firește fără ca mina mea de „biruitor" să se fi atins de lucrul străin, am crezut că trebuie să fac eu însumi. Ori de cîte ori mi s'a presintat o carte furată, am refusat-o, primind doar, rare ori, volume sau documente cărora nu li se mai putea găsi urma și a căror origine nu putea fi bănuită. Cînd un colonel prieten a crezut că-mi poate aduce, în prima fasă, fericită, a războiului, două vase de preț, le-am răspins, cu indignare. Cînd, după razboiu, la visita făcută de Liga Culturală vechii stăpîniri a lui Ștefan-cel-Mare din Cetatea-de-Baltă, am cercetat și castelul contelui Haller, care lăsase, ca o protestare contra jafului făcut de țeranii de pe moșia sa, biblioteca risipită și documentele sfășiate pe podele, și mi s'a dat de cineva din sat o carte pe care am găsit pecetea stăpînului, ea a fost trimeasă imediat prin poștă aceluia care avea drept asupra ei. Mi se pare că o elementară solidaritate morală între oamenii culți cere aceasta.

Cele mai multe din cărțile mele erau la Institutul sud-est european in București, și de aceia au scăpat, salvîndu-se astfel o harnică operă de adunător timp de mai multe decenii: voiu arăta mai departe soarta colecției, care e astăzi la îndemîna oricui. Cîteva cărți numai le-am găsit înstrăinate la anticvarii cari-și aveau pe atunci lăzile pe cheiurile Dîmboviței și cari mi le-au restituit fără nicio obiecție. Dar miile de volume, unele frumos legate, de care mă folosiam în lucrul mieu zilnic, fuseseră coborîte, de lucrătorii miei credincioși, după indicațiile ce dădusem, în odaia secretă de supt scîndurile cerdacului, în ascunzișul pe care boierul de pe

vremuri și-l pregătise pentru clipe de supremă primejdie. În zădar au cerut ocupanții, lucrătorilor rămași, și cu amenințările cele mai impresionante, să li spuie unde mi-am găvozdit biblioteca. Li s'a răspuns că voiu fi luat-o cu mine. Iar stăpînitorii se primblau zilnic pe scîndurile a căror mișcare și al căror răsunet li-ar fi putut arăta unde se află o nouă și atrăgătoare pradă. La întoarcere, unul din colaboratorii miei la tipografie mi-a anunțat că scumpele mele cărți sînt păstrate, și ele mi-au revenit la București cu izul îndelungatei petreceri la umezeală și une ori cu neștersele semne ale acesteia. La București, corespondența mea fusese descoperită, dar, prietenul mieu, librarul Suru, fiind și el refugiat în Moldova, d-na Suru a dat agenților poliției militare ce trebuia ca să tacă, făgăduind și o distrugere care nu s'a făcut. Astfel am pierdut în aceste grozave împrejurări mult mai puțin de cum mă puteam aștepta.

Tipografia fusese păstrată de Germani pentru proclamațiile și înștiințările lor. Cum „nu plătisem impositele", ei anunțaseră scoaterea ei la licitație, dar prietenii din Vălenii-de-Munte, în frunte cu bunul șef al gării, Dimitriu, care era să moară pe urmă ars, s'au oferit s'o cumpere ei, păstrînd-o astfel. Casa însăși era menită unei distrugeri în ultimul moment. Plecarea s'a făcut însă cu atîta grijă încît s'a uitat făgăduiala pedepsitoare. Dar se chemase toată țigănimea pentru a-și împărți ce mai era înăuntru: din nou, Dimitriu a intervenit, oprind inconscientul jaf.

În localitate, Germanii, întrecînd cu mult pe Austro-Unguri, fuseseră deosebit de cruzi. Pentru o veche armă de vînătoare rămasă într'un colț se rostia osînda la moarte, îndată adusă la îndeplinire. Mi s'a spus că un nenorocit a fost silit să-și poarte crucea până la locul de execuție. Munca silnică era la ordinea zilei, și nimeni nu era cruțat. Brutalitatea celor ce descălecaseră în casa

lui așa de bine gospodărită a scurtat zilele bătrînului boier Iancu Cereșanu, care fusese, icoană a altor timpuri, o providență pentru oricine avuse nevoie de ajutor: sicriul lui pe un car cu boi a fost dus singuratec în umbra plopilor cimitirului. În acest timp alții, și mai ales altele, se puneau la disposiția ofițerilor germani, cărora li se dădeau petreceri, ei fiind urmați apoi cu adînci păreri de rău la plecarea lor din Văleni. Educația patriotică nu fusese dată acestui popor nici prin netrebnica școală, nici printr'o bună cetire literară. Dar ceia ce lipsia claselor de sus, poporul o suplinia prin instinct, acel minunat popor care căuta și în neobișnuite lumini pe cer vestea că „se întoarce România".

Săptămîni de zile le-am mai petrecut în București, mîngîiat și întărit, în ciuda veștilor rele care se îngrămădiau și a prevederilor despre ceia ce fatal trebuia să se întîmple, prin stăruitoarea muncă la ziar. Rămas cu gîndurile mele, n'aveam la cine să întreb cu privire la ultimele noastre sforțări. Pe șeful guvernului mă hotărîsem să nu-l mai cercetez: ce mai puteam avea comun cu cine regreta că nu se poate încheia o pace separată! D. Duca era însăși întruparea îngrozită a desastrului, tot mai evident. Iar, în ce privește pe ministrul de Războiu, Vintilă Brătianu, două amintiri vor ajunge ca să i se vadă starea de spirit.

După plecarea alor miei la Ploești pentru a lua trenul de Moldova, mă întorceam la București, într'un tărziu. La gară, voinicul șef Bengescu mi-a spus cu groază că „Predealul nu mai răspunde la telefon": deci frontul ar fi spart acolo și valul ar fi să se reverse asupra văilor deschise. Eram rugat să duc vestea aceasta la București. Pe frumoasa noapte cu lună alergam grăbit către Capitala amenințată cu invasia. Dar în oraș nu era nimeni dintre aceia cărora li-aș fi putut vorbi: de frica avioanelor dușmane dormiau pe la prieteni din împrejurimi.

Numai Vintilă Brătianu, care tocmai conducea pe Procopiu, era acasă și treaz la acel tărziu ceas de noapte. M'a ascultat și a dat din umeri: „Se poate să se fi rupt frontul". Cu același calm imi vorbia peste cîteva săptămîni: „Nemții au trecut pe la Zimnicea. Vor veni la București... — Și Parlamentul, noi, ce facem? Cum vom fi înștiințați? — A, îi vei vedea. — ? — D-ta ai putea să și rămîi. Ba poate, pentru că ai scris contra lor, te-ai putea și duce"...

În vederea perspectivei așa de senin puse înaintea mea de dînsul, am încercat să văd dacă m'aș putea strecura schimbat de haine. O mantie și un potcap puse la dispoziție de arhimandritul Scriban mă transformaseră așa încît credinciosul portar Frățilă, care scrîșnia din dinți de cîte ori Stere primia o telegramă nemțească, nu m'a putut recunoaște în călugărul care ieșise cu arhimandritul. A sta în otel devenise însă imposibil: în marea îmbulzeală de ofițeri întorși de pe front, de Ruși carĭ se răpeziau la sticla de colonie și la orice apă de toaletă care li mirosia a alcool, odaia mi se deschidea în lipsă, și găsiam păduchi pe perinele mele; ei începuseră a mă năvăli. Murgoci m'a luat atunci la dînsul, și tot mulțămită lui am putut scăpa cu viață, fără domiciliul silit sau fortăreața care au cuprins peste cîteva zile oameni ce greșiseră mult mai puțin față de Centrali decît mine, un Rădulescu-Motru de pildă, al cărui colaborator la publicația lui, „Noua Revistă Romînă", fusesem.

D. Duca a fost întrebat serios asupra rostului care, în fața ocupației iminente, se reservă parlamentarilor, și răspunsul a fost ingăimat — „Poate, cîndva... Se va spune la timp". În acea seară chiar, Murgoci, hotărît să plece și el, mă lua la gară și, călăuzindu-mă prin amestecul de lume grăbită în presimțirea sfîrșitului, mă ducea la unul din trenurile de evacuare a Ministerelor, la cel pentru Comerț.

În colțul vagonului unde mă așezasem am petrecut douăzeci și patru de ceasuri chinuitoare, fără a vorbi cu nimeni, aproape fără a pune nimic în gură. Noaptea era străbătută de lumini ciudate. In ziua următoare, trenul regal a trecut pe lîngă noi, ultimă expresie a catastrofei. Tărziu seara, mă coboram la Nicolina, și îndată, pe străzile murdare ale mahalalei, cele d'intăiu uniforme rusești apărură, în floarea pămîntului, cu lungile mantale măturînd praful. O, de cîte ori voiu vedea lungile, blegele alaiuri asiatice ale soldaților tineri, recruții de ieri bălăbănindu-se într'un ritm încet, obosit, fără voință și fără vlagă, iar cîntecele largi, triste, de să umple de jale o stepă întreagă, tăind aierul tot mai rece al unei toamne care trebuia să mîntuie în vîrtejurile de zăpadă, ultimă apărare a acestui pămînt contra invasiei...

Am găsit pe ai miei, fără prieteni în ceasurile grele, părăsiți după adăpostirea de cîteva zile in primitoarea casă a preotului Bobulescu, cercetător istoric pasionat, într'un cămin de studenți, care fusese închis și devenise astfel unul din multele adăposturi ale refugiaților. Casa aparținea maiorului Bonciu, a cărui cea mai călduroasă dorință, manifestată mai tărziu și prin amenințarea că ni va sparge geamurile, era să ne vadă plecați de acolo. Bună casă moldovenească, năpădită însă de ploșnițe. Peste o strădiță îngustă se pregătise cartierul primului ministru, casă de veșnică tristeță, în care, ca și cum n'ar fi fost în mînile lui nicio putere, — totul trecînd în sama armatei, care și-a găsit un șef adevărat în calma siguranță a generalului Presan, om de rasă —, nu întra un automobil, nu sosia un om la raport, afară de prefectul de poliție Corbescu, un Sosie al d-lui Goga, blond, cu ochii albaștri, speriat, care, mai tărziu, cînd anarhia bolșevică ne amenința, îmi propunea să prefacă locuința mea în bulevard pentru apărarea aceleia a lui Brătianu, și eu l-am întrebat de ce nu s'ar face contrariul. În față, pe acea

simpatică Stradă Romană, era Spitalul, care trebuia pe urmă să ieie foc, ca multe clădiri cu contabilitatea încurcată; ceva mai departe se adăpostia familia C. D. Anghel.

Dar mediul resistenței în desastru nu exista. Nu exista de loc. Iașul însuși, unde revenisem de atîtea ori, în ospitaliera casă a prietenului Șumuleanu, găsind un așa de bun spirit, — suplinisem chiar pe Xenopol, acuma cu totul pierdut, o ultimă rămășiță din geniala lui inteligență licărind numai în fund, pe cînd buzele repetau la nesfîrșit ultimele cuvinte auzite, și fusesem primit... admirabil de decan, Philippide, care mă invitase în scris să fac „un lucru serios", și nu conferințile cu care obișnuisem pe ascultătorii miei —, părea mai curînd plictisit, tulburat în liniștea lui patriarhală de această necontenită îmbulzire a unor oameni necunoscuți și nesimpatisați, cari, pe lîngă aceasta, erau adesea de o pretenție ce putea în adevăr să indigneze, și une ori și de o brutalitate deosebită. Casele se închideau, părăsindu-se odăile usurpate. Din vechea și marea prietenie, din lunga luptă pe care o purtasem atîția ani alături, la d. Cuza nu mai rămăsese nimic: până la ședințile Camerei ne-am văzut poate o singură dată. În fiecare din noii veniți se vedea pare-că unul din vinovații grozavei nenorociri. Și se simția tot mai mult, și nu numai la Evreii cari jubilau la orice veste rea, că oamenii ar fi preferat acea legătură cu Germanii pe care o ceruse tot clanul Stere, cu deosebiții săi Botezi, ca și profesorul de slavistică Ilie Bărbulescu, a cărui sfidare, insuportabilă, a trebuit să fie pedepsită cu pumni și palme într'o gară. Chiar oamenii cu sentimente bune în fond colportau știri false de înfrîngere și făceau glume cu privire la ceia ce așteaptă, „fără Mare", adecă fără Dobrogea, „România Mare". Era o atmosferă pestilențială de te înăbușiai.

În guvernul însuși nu se găsia niciun om de energie,

Pherekyde chiar desminţind figura lui de luptător medieval şi dispărînd cu totul din actualitate, iar umbra lui I. I. Brătianu, mititelul, blajinul şi aşa de nedrept neglijatul Porumbaru pierzîndu-şi fiinţa odată cu dispariţia luminii de la care pleca; Vintilă Brătianu, în sfîrşit, îşi îndeplinia cu o perfectă conştiinciositate de bătrîn birocrat însărcinările exterioare. Ceia ce slăbia şi mai mult direcţia era o oarecare *nesinceritate* faţă de războiul în care guvernul se aruncase pe basa unor calcule rău făcute de şeful care de fapt existase el singur la început. Pe de o parte se păstrau oarecare legături cu Bucureştii, unde Procopiu, lăsat anume acolo, avea o anumită misiune, cum o avea una şi profesorul Tzigara-Samurcaş, lăsat cu grija reşedinţilor regale şi capabil de a trece, până în intimitatea ocupanţilor, cu mult peste aceste atribuţii, precise. Aceasta fără a mai pomeni tot ce continua să fie între oamenii de stînga ai partidului, ca d. Sasu, şi acela care de a doua zi după catastrofă desbrăcase haina de colonel romîn pentru a fi unealta, supusă faţă de stăpîn, insolentă faţă de populaţie, a ocupanţilor. În plină Cameră se va declara de pe banca ministerială că da, Procopiu a rămas la Bucureşti din ordin. Iar, de pe altă parte, se făceau, încă de la început, pregătiri de retragere in Rusia, până la Harcov, părăsindu-se astfel credinţa că pe noul front s'ar putea produce o resistenţă durabilă şi cu folos.

La oposiţie, starea morală nu era mult mai bună. Take Ionescu, rămas, după însuşirea de către Marghiloman a rolului de împăcător cu Centralii şi după moartea lui Filipescu —, singurul şef posibil al unui partid conservator de care nu-l lega nici naşterea, nici mediul, nici ideile fostului „democrat", *vroia* continuarea războiului, dar realitatea luptei înspăimînta un suflet iremediabil timid. Lîngă dînsul, conservatorii vedeau, din imensa nenorocire, in primul rînd posibilitatea, necesitatea chiar de a înlocui regimul, cu omul care o provocase. De fapt, după rămînerea supt o ocupaţie,

pe care cei mai mulți înțelegeau s'o întrebuințeze tot pentru blăstămatele scopuri de partid, a foștilor junimiști, credincioși originilor sub-germanice ale grupării, și chiar dacă erau așa de „franțuziți" ca un C. C. Arion, partidul conservator de la Iași era represintat printr'unul din fiii lui G. Gr. Cantacuzino, Mihail, om onest, bun, blînd, gras, care făcuse odată un discurs frumos, — fratele său Grigore continua la București relațiile sale cu dușmanii—, apoi prin șeful Moldovenilor, D. Greceanu, care, de altfel, om cu tradiții de bună și adevărată, de și mediocră, boierie, își arătase pe front dorința de a servi țara, — și atît, afară de clientela, personală și permanentă, a admiratorilor lui Take Ionescu. Nu se relevase încă prin nimic în viața politică fostul secretar de Legație C. Argetoianu, care, opus oricăror reforme dăunătoare marii proprietăți și socotindu-le ca o concesie făcută unei sentimentalități disprețuite și ca o experiență foarte riscată, exprima păreri strict tradiționale, peste care politicianismul alor săi trecuse de multă vreme. Era încă unul din oamenii cari vedeau în neașteptatele împrejurări, așa de triste, basa unei acțiuni proprii, în orice direcție ar fi să se îndrumeze.

Conservatorii propriu-ziși mi s'au adresat și mie pentru a-mi cere să adaug ce influență aș putea să am fața de Regele, care păstra, în aceste zile de vădire a caracterulu fiecăruia, o atitudine nobilă și demnă, pentru ca să li se treacă lor mîna, fără ca pentru aceasta să mi se facă propuneri precise de colaborare ori să mă lase să înțeleg ce ar voi să facă dacă li s'ar da puterea. Am refusat orice ajutor și chiar orice discuție în ce privește asemenea planuri. Știam, ca și toată lumea de altfel, ce pot ambițiile nesprijinite pe ceia ce ar fi îndreptățit asemenea aspirații la un ceas ca acela și, pe lîngă aceasta, îmi dădeam sama că, totuși, față de incapacitatea de acțiune a lui Take Ionescu, așa de ușor terorisat, până și tăcuta îndărătnicie a lui I. I. Brătianu, ascuns de toți în bîrlogul lui din Strada Romană, e încă de preferat.

În partidul liberal, în ce se mai putea vedea dintr'însul, nemulțămirile erau enorme. La Galați, d. Orleanu, unul din miniștrii cei noi ai lui Brătianu, desaproba public pe șeful care adusese o astfel de calamitate asupra țerii, și el nu era singurul care să vorbească astfel. Și credința celor mai de aproape oameni de casă se clătina în vîntul cumplit al desastrului. Omul care nu putea să animeze pe alții s'a găsit complect isolat, lipsit de orice sfat care ar fi putut să-l susție. Nu pot ști cît îl visita un altul din oamenii pe cari el, în timpul de autocratică diriguire, îi crease aproape din nimic: Al. Constantinescu, a cărui inteligență, în general recunoscută, era dăunată însă printr'o înfățișare fisică pretînd la ridicul și prin reputația pe care o avea acest om de un perfect simț practic, singurul în tot partidul, că urmărește și sprijină orice afaceri. Acesta măcar nu s'a îndoit niciodată, dar trecerea-i era atunci destul de mică printre ai lui, de și Regele îl prețuia foarte mult, zicîndu-i totuși pe numele unei porecle injurioase, pentru că era unicul cu care se putea lucra in adevăr.

Dacă un Gheorghe Mîrzescu, gazda pribegilor prieteni, acela în a cărui frumoasă casă cu două rînduri de la Copou ei se mai puteau întîlni, ținea la disposiția oropsitului șef a Guvernului o deșteptăciune firească și, mai mult: un echilibru moldovenesc, așa de prețios în asemenea împrejurări, tînărul ministru, care abia se deprinsese a vorbi în Parlament, unde mai tărziu va ajunge să domine prin onestitatea sa, dar și prin realitatea politică a oricării proposiții rostite, n'avea încă nicio influență, și tineretul, setos de a parveni, nu consimția să și-l recunoască șef. Din potrivă, în frunte cu iutea vorbărie, avînd ca un sunet de mitralieră, a d-lui Iunian, mărunt avocat gorjan, apoi cu insultătoarea sfidare a d-lui Tilică Ioanid de la Severin, cu brutala izbire a d-lui Nunucă Protopopescu , o adevărată „ligă olteană“, la care se adăugia cîte un coprovincial pierdut apoi pentru politică, fără să uit

avîntul retoric, cu gesturi mari şi teatrala punere în vedere a unui avocat moldovean, Trancu-Iaşi—, ei erau cei mai aprigi critici ai lui Mîrzescu, a cărui situație în Cameră a fost zilnic ridiculisată. Cum se cîştigase şi vechiul socialism de aventură seniorială al lui Georges Diamandy, care se şi credea întăiul între oamenii unei ere cu totul noi, şi mai tărziu energia unui om ca d-rul Lupu, capabil, dacă e pe aceia, să strice toate farfuriile din toate cele cinci continente, era în politica internă un front de frondă pe care, în situația in care-l adusese înfrîngerea, Ionel Brătianu nu se simția în stare nici să-l înfrunte fățiş, și cu atît mai puțin să-l zdrobească. Era de închipuit că temperamentul d-lui Cuza îl va face, dacă nu asociatul acestor revoluționari, fie și numai de fațadă, cari erau și internaționaliști, cel puțin prețiosul lor auxiliar prin săgețile pe care dintr'o tolbă veșnic plină le arunca asupra bancii ministeriale.

A face politică de surpare mi se părea insa în asemenea momente aproape o crimă, și n'am represintat un singur moment în acei doi ani și jumătate de încercare un punct de vedere divergent față de silințile care se cheltuiau pentru o ultimă și desperată apărare. De aici va resulta ca, nu numai d. Cuza, până ce se va alipi la o nouă acțiune politică, dar și pitorescul Zelea Codreanu, în costumul bucovinean cu care înlocuise levíta de teolog şi cilindrul supt care l-am cunoscut întăiu, s'au crezut fireşte înlocuitorii desertiunii mele. Prieteni de aproape își vor căuta drumul aiurea, orice astfel de părăsire fiindu-mi total indiferentă atunci cînd tot gîndul mieu era numai la țara în frămîntări de moarte.

XXV.

Pentru crearea spiritului nou

Totuși omului celui mai tare în credințile lui îi trebuie din cînd în cînd și un îndemn. Plecînd de la București, întrerupsesem ziarul mieu, părăsind cantitățile de hîrtie care trebuiau să-l asigure multă vreme. Peste cîteva zile mi-a venit la Iași primul redactor, d. A. Cusin, care găsise un loc într'unul din camioanele evacuarii și care, soldat de reservă, rămăsese repartisat la redacția mea. S'a oferit să scoatem din nou „Neamul Romănesc", și mi-am dat samă imediat ce folos moral ar putea să iasă pentru miile de descurajați și desorientați, și contra trădătorilor cari foiau în toate părțile, reapariția unei foi care ar avea toată libertatea, și ceva mai multă autoritate decît ziarele ieșene în care partidele-și publicau lîncedele comunicate și comentarii: *Evenimentul* lui Greceanu și *Mișcarea* lui Mîrzescu.

Așa a apărut, în formatul unei fițuici, ziarul mieu, care îndată s'a răspîndit în cercurile militare, mergînd pănă la spitalele de răniți, unde două mari talente, cu consacrare universală, d-ra Ventura, alergată imediat în țara părinților săi, și d. George Enescu, aduceau mîngîierea unor suflete credincioase și devotate.

Căci acuma se refăcea, ca o realitate nezguduită, în veșnic progres ca organisație și spirit, o armată. Cele

d'intâiu elemente ale celei vechi, gonită de la pasuri, sfărîmată in bucăţi, erau o cutremurătoare icoană de scufundare naţională complectă. Călăreţi al căror mic mic grup represinta un regiment distrus, palizi infanterişti încremeniţi de frig în hainele supţiri şi sfăşiate, mîncaţi de păduchii cari curgeau de pe dînşii ca o făină ignobilă, ofiţeri cari în odaia mea izbucniau, la capătul atîtor miserii, în hohote de plîns. Atîta era la început. Dar în acest neam sînt nesfîrşite reserve de energie, trecute din generaţie în generaţie, care apar numai la asemenea ceasuri grozave. A ajuns, pe lîngă acest admirabil instinct de conservare şi pe lîngă această unică putere de refacere, presenţa a trei oameni pentru ca steagul României să fie din nou apărat.

Unul era cel ce ştiuse salva fragmentele nenorocite ale defensivei sfărîmate, generalul Averescu, căruia, de altfel, i se observa fiecare pas, ţinîndu-l cit mai la o parte pe secţiunea noului front care i-a fost atribuită şi unde a dovedit încă odată ce poate siguranţa rece, calculul netulburat, metoda fără greş. Până în ceasul cînd a crezut că trebuie să se consacre unei politici spre care era îndemnat de cei ce aveau nevoie de marele lui prestigiu, noi nu l-am văzut în Iaşul unde fierbeau intrigile şi se clociau planurile.

Cel de-al doilea, generalul care nu făcuse politică niciodată şi care n'o va face nici pe urmă, Presan, căpătase, din fericire, sarcina pe care, cu acelaşi calm neimpresionabil, cu aceiaşi neclintită putere de judecată, a ştiut-o indeplini, înlăturînd de la conducere camarazi şi ducîndu-li pedeapsa, în acea atmosferă de bănuieli nu totdeauna întemeiate, până la degradarea publică a cui fusese sortit a întrupa înfrîngerea. Neclintit la datorie, avînd lîngă dînsul marile însuşiri ale ajutătorului său de căpetenie, colonelul Antonescu, el a dat mai mult şi decît cele mai geniale planuri: siguranţa că

mai putem trăi. Nicio uneltire politică nu s'a putut strecura, în acele hotărîtoare săptămîni, şi, de altfel, nici în lungile luni de trudă care au urmat, la cartierul general, pe care tot mai mult l-a încunjurat respectul public şi care a ajuns inima însăşi a României însîngerate.

Franţa alesese bine trimeţîndu-ni, din nenorocire prea tărziu, împreună cu un grup de ofiţeri carî ştiau ce înseamnă, nu războiul ca pe vremea lui Carol I-iu, ci teribilul războiu modern, pe generalul Berthelot. Jovialitatea lui de voios burghes frances, netulburat nici în cele mai grele clipe, marea seriositate cumpănitoare, ascunsă supt zimbetul lui larg cu ochii în lacrimi, cunoştinţile căpătate în momentul răspingerii atacului german acasă la el, în zilele de cea mai mare răspundere, se uniau la dînsul şi cu tradiţia pe care o represinta, iubind-o, şi pe care o aveam şi noi, în toate amintirile noastre. Nu ni zicea mare lucru un general în automobil, care părea că fuge, pe cind generalul în tunică albastră, cu chipiul roşu cusut cu aur, mare, voinic, frumos, călărind un cal de rasă, ni apărea ca însăşi imaginea unui războiu în care, după ceasurile cele mai rele, este încă putinţa de revanşă şi de glorie.

În ce priveşte pe Ruşi, zilnic se perindau convoiurile cenuşii, în nesfîrşită clătinare, care sămănau mai mult cu un grup de condamnaţi trişti mergînd către vre-o Siberie ori cu o turmă umană trimeasă la tăietoare decît cu soldaţii mîndri ai unei mari Împărăţii. Ne dureau urechile şi capul de hăulirea pustie care întovărăşia această tîrîre fără vlagă a tinerilor comandaţi pentru omor şi moarte. Era o bucurie cînd primele unităţi româneşti refăcute aduceau pe aceleaşi străzi un ritm vioiu, un cintec plin de energie, o privire limpede, o poruncă iute: contrastul între cele două rase, plin de înţeles, era în stare să ne înalţe.

Rare ori cite un Rus s'a abătut pe la mine, care scriam pentru dînşii, ca sa-i fac să ne înţeleagă şi să ne respecte,

să ne iubească, dacă e posibil, într'o luptă de camarazi, istoria în limba francesă a relațiilor ruso-romîne, adausă la aceia despre legăturile cu toți aliații, pe care o făcusem pentru a fi răspîndită în alte cercuri militare și diplomatice, și, cînd uniforma Țarului trecea pragul mieu, descoperiam răpede că e vorba de vre-un Polon, ofițer superior, care nu doria nimic mai mult decît, în folosul neamului său, distrugerea, cît mai complectă și mai răpede, a armatei din care de silă făcea parte. Mi s'a explicat că in zădar m'am ostenit să scriu: în lumea diplomatică a Rușilor, preocupată de ideia cum s'ar putea împărți teritoriul romănesc între Austrieci și dînșii, o astfel de carte era considerată aproape ca o insolență, iar, între ofițerii cari aveau răgaz să cetească, numărul cunoscătorilor limbii francese era extrem de mic, cadrele fiind de atîtea ori înoite și fireturile aflîndu-se acum pe umerii foștilor subofițeri și soldați.

Am văzut cîteva figuri de militari ruși, posomoriți în lungile mantăli sure, la slujba care, de Sfîntul Nicolae, într'o zi de cumplit ger aspru, supt un cer de nemilos oțel, s'a făcut la Mitropolie, și in slavonește, pentru biruința oștilor lui Nicolae al II-lea. Obiceiurile necunoscute la noi, profunda cîntare a bașilor, invocațiile către o putere care, cu toată ortodoxia comună, însemna la noi invasie și tiranie, insultătoare stăpînire, apăsau greu asupra sufletelor noastre. Știam că, la mențiunea alianței care ne lega, din cercurile rusești se răspundea cu aroganta afirmație: „nu aliați, protectori“, și ce măsuri se luau ca pentru luarea în stăpînire a colțului de țară peste care mai flutura steagul romănesc.

Mai mult timp, I. I. Brătianu stătuse la îndoială dacă să cheme sau ba un Parlament în care știa bine ce puțin sprijin va putea să găsească. Se pare că și sfaturi din afară l-au făcut să se decidă la o sesiune ordinară, așa de mult întîrziată. A fost o hotărîre fericită, pentru că

oricare ar fi fost calitatea majorităţilor şi atitudinea, de obiceiu nepotrivită, a oposiţiei, era, nu numai o putinţă de lămurire a îndoielilor, afară de cele pe care guvernul şi le reserva, dar şi un îndemn pentru miniştrii descurajaţi şi desorientaţi şi un mijloc de a ţinea vie o conştiinţă publică prea mult înăbuşită.

Discuţia la Mesaj a fost jenată şi săracă. Ea mi-a dat prilejul să exprim tot ce de atîta vreme îmi zăcea pe inimă şi nu-şi putea găsi rostirea în scurtele articole de jurnal. Am îmbrăcat în acele cuvinte toată ura contra încălcătorilor pămîntului nostru, tot despreţul faţă de forţa brută, de şarlatania uneltelor, opusă energiei viteze, toată încrederea, sprijinită pe îndelungata cercetare a unui trecut de atîtea secole, că, totuşi, dreptatea elementară a causei noastre nu va putea fi zdrobită şi, în acelaşi timp, tot regretul că am ajuns unde eram, prin vremea pierdută cu certe interne trecătoare, de pe urma cărora am intrat în războiul cel mai plin de primejdii şi fără pregătirea materială şi fără indispensabila solidaritate morală.

Cuvîntarea aceasta, pe care mi-a smuls-o toată maiestatea dureroasă a momentului istoric şi în care era aşa de evident că nu aduc nici miserabile artificii retorice, nici o grijă de mine însumi, de interesul mieu, de orice interes al mieu, ceia ce ar fi fost şi mai miserabil, a produs o uimire la care nu mă aşteptam. Vorbisem şi pentru ceilalţi, pentru toţi ceilalţi, pentru aceia, mai puţin stimabili, cari aveau o frică nebună de răspundere — şi I. I. Brătianu s'a grăbit mai tărziu să-mi spuie că am şi eu pe cea morală, pe care eram mîndru s'o reclam, dar ea n'avea nimic a face cu lipsa de armament şi incapacitatea de comandă—, ba chiar şi pentru cei cari cu sinceritate se pocăiau la ceasul ispăşirilor, ca şi pentru aceia pe cari-i luase numai valul unei politici de ale cării primejdii ultime nu-şi dăduseră sama până atunci. S'a cerut afişarea discursului, care s'a răspîndit oficial, şi s'a transmis telegrafic

în strainătate această afirmație a hotărîrii nezguduite de a merge până la sfîrșit în îndeplinirea onestă și curagioasă a unei datorii de onoare. Dar încă de a doua zi mi s'au cerut unele modificări, mai ales în ce privește citarea adîncilor și duioaselor cuvinte ale lui Gheorghe Ștefan, Domnul moldovean îndemnat să-și părăsească țara: „mai bine să ne mănînce cînii pămîntului acestuia". Însuși ministrul de Războiu, pe care nu-l văzusem de mult, m'a rugat să aprob această supresiune. Am înțeles de ce era vorba: oamenii se pregătiau de trecerea în Rusia, și nebuna expediare a cercetașilor, de care a fost vorba în acea iarnă, și contra ideii căreia am luptat cu cea mai firească indignare, era în legătură cu aceiași desperată și lașă concepție.

Evacuarea proiectată nu s'a produs. O iarnă teribilă căzuse și asupra noastră, cari o cunoaștem, și asupra dușmanilor, cari erau mai puțini obișnuiți cu dînsa. La Iași circulam sărind peste imenșii nămeți de zăpadă. Acest înveliș de nesfîrșită pace isola și mai mult. Legături nu mai existau decît între aceia cari aveau ca funcționari aceiași datorie de îndeplinit. Pe străzi treceau supt pază soldați stînși, desertorii supremei nevoi, ai imposibilității fisice absolute de a mai continua, ori camioanele care aduceau unul peste altul trupurile înțepenite, așa de multe, încît spitalele, unde bolnavii zăceau și supt paturi, erau silite să refuse primirea, de a trebuit, odată, să deschid cu sila poarta lăcătuită a Sfîntului Spiridon. Se terminase cu lungul convoiu al cercetașilor și al tineretului ridicat din ținuturile ocupate, cari se duceau să moară la Hîrlău, de tifos exantematic, ca și de sfîrșeală, de dor, pe cînd, nu departe, la Șipote, era miseria fără nume a internaților. Privilegiații războiului nu se îmbulziau în orașul de o nesfîrșită tristeță, în care pentru a se face foc se tăiau copacii bătrîni de la Copou.

Au murit mulți în această a doua-zi după desastru: am dus la mormînt pe marea artistă Aristița Romanescu, am urmat sicriul prietenului Cocută de la Vălenii-de-Munte. Va cădea mai tărziu și devotatul mieu ajutător la ziar, un cugetător puternic și original și un suflet de o rară credință, Aurel Metroniu, a cărui șubredă fire a cedat răpede bolii cumplite, care secera și pe medici. Nu odată am cules și de pe hainele mele scîrboasa insectă care transmitea moartea, lucrătorii tipografiei unde scoteam ziarul fiind ei înșii atinși de dinsa. Morții n'aveau nici cei patru păreți de scînduri întregi, și din sicriele hurducate pe străzile încremenite de ger ieșiau mirosuri de putreziciune care amețiau; atîția soldați au fost coborîți numai cu cămașa în tranșeele comune, care, ca pe front, țineau locul de groapă.

Sprijin moral era greu de găsit, și, dacă însuți l-ai fi putut da, nimeni nu venia să ți-l ceară în amorțeala ce părea că a cuprins o societate întreagă, care uitase că mai este ce poate forma o oștire și că dreptatea nu se lasă ucisă atît de ușor. Dintre prietenii pe cari-i putusem cîștiga în lunga mea viață, era la Iași Delavrancea, dar cu omul care jucase mari roluri politice legăturile nu mai erau cele de odinioară; îl vedeam une-ori pe stradă aproape ca pe un străin și în casa refugiului său am călcat o singură dată, atunci cînd frumosul lui cap abia încărunțit se odihnia pe perna unei scurte agonii, și, pe cînd, la serviciul de înmormîntare din biserica Banu, d. Petrovici, care mi-a dat pentru ziar atîtea articole despre Bucovina încît l-am inștiințat că nu mai public niciunul dacă nu-mi dă ceva și despre Ardeal, ceia ce-i era, se pare, imposibil, glorifica, acum, cu întreaga noastră luptă, în cuvintele unei măiestrite retorici, pe cel care se ducea înainte de răsbunarea neamului său, un ciudat autor dramatic, complect beat, făcea scandal în biserică.

Cu carul cu boi venise de la moșioara sa din Rimnicul-

Sărat Vlahuță și, așezat într'un colț liniștit al Iașului, de unde s'a dus apoi la Bîrladul originii sale, el era, nu numai un cald prieten și un bun sfătuitor, dar în același timp spiritul cel mai încrezător în biruința care nu putea lipsi. Tot pesimismul de împrumut îi dispăruse, iar desprețul față de o clasă dominantă care se dovedise tragic de falimentară, îl reserva pentru alte timpuri; nu vedea înaintea sa decît o mînă de Romîni cari, cu ultimele puteri, luptă în tranșeele desperării contra unui dușman odios. Marii lui ochi negri, așa de adînci supt sprincenele groase, trăsăturile energic brăzdate ale feței lui brune, aripa de corb a părului răzvrătit pe fruntea unde păreau că se încrucișează furtuni, și mai ales glasul incomparabil, de o excepțională putere de vibrație, unite cu felul călugăresc al unei vieți care evitase orice plăcere ușoară, orice plăcere banală, orice contact cu oamenii de duzină, îi dădeau un aier de profet. Niciodată însă el nu întrupase mai misterios ce e fundamental în ființa acestui neam: incomensurabila capacitate de a răbda, așteptînd ca Scripturile să se îndeplinească. După ce a plecat de lîngă noi, frumosul lui Calendar bîrlădean a fost încă unul din mijloacele pentru a însufleți resistența.

În fiecare clipă apoi simțiam lîngă mine iubirea, așa de delicată și așa de inteligentă, a sufletului ales care era Vasile Bogrea. De mult, o scrisoare de o linie elegantă și fină îmi mărturisise, de la studentul care abia-și isprăvise Universitatea la Iași, sentimente pe care era să le păstreze pănă la moartea sa eroică în mijlocul celor mai mari dureri. Cu o memorie fabuloasă, unică, prin care era capabil să adune atîtea cunoștinți, în toate domeniile, cîte nu le-a mai cuprins o minte romănească, și în același timp capabil să le rînduiască, să le puie în vedere și în valoare prin cea mai seducătoare din imaginațiile capricioase, jucîndu-se cu greutăți care ar fi zdrobit pe un altul, el știa să li deie, în

legăturile lor necontenit schimbătoare, toată strălucirea unei pătrunzătoare ironii. Acest tînăr Dorohoian, cu ceva sînge polon în vinele sale, profund latinist, excelent cunoscător al limbii greceşti, iniţiat în mai multe literaturi, ale căror opere le adunase in odăiţa nesănătoasă, pe care mulţi ani n'a vrut s'o părăsească, a unei căsuţe lăturalnice, era şi un filolog eminent, totdeauna nou în studiile sale, la care aducea informaţii nebănuite, şi un poet, nu numai în suflet, dar şi în formă, ascunzind versuri scrise in ceasurile sale de absolută intimitate, şi un orator de o rară varietate şi de o uimitoare siguranţă, în stare a însufleţi o personalitate şi o epocă, atunci cind zugrăvia un fermecător film complect înaintea ascultatorilor. El n'a putut fi păstrat ştiinţii şi societăţii in mare parte şi din despreţul pe care-l arăta pentru suferinţi nemărturisite; un ulcer la stomah, care aşa de uşor s'ar fi putut tămădui, s'a prefăcut astfel încetul pe încetul, de la o vărsare de sînge la alta, într'o boală fără leac, pe care numai misterele sufletului său excepţional au putut-o ţinea atita vreme pe povirnişul morţii. Pe atunci însa, măruntul om palid cu luminoşii ochi negri era numai viaţă şi veselie. De mine se îngrijia cu o filială aplecare şi grabă, adunîndu-mi cărţile de care aveam nevoie: de la el, de la biblioteca Universităţii, revisuindu-mi corecturile, suggerîndu-mi idei, întovărăşind resultatul sforţărilor mele cu acele cuvinte de bună înţelegere şi de caldă recunoaştere pe care orice suflet omenesc şi le doreşte şi fară care se otrăvesc apele vii ale nevoii de a crea. În aceşti doi ani şi jumatate de Iaşi el a fost, trebuie s'o spun, suflet din sufletul mieu: la atîtea lacrimi pentru pierderea lui în momentul cînd era încunjurat de toată preţuirea şi de toată simpatia, după ce ajunsese la catedra universitară pe care o merita de mult, mă simt dator să adaug acest omagiu.

Se mai abătea pe la mine, dese ori, cumintele om potolit, încet în rostirea cuvintelor cu greutate, care s'a dovedit a

fi d. Gheorghe Kirileanu, bibliotecarul Regelui. Il cunoşteam de mult şi prin cultul pe care-l purta lui Eminescu, din care a editat la mine un număr de articole alese, prin înţelegerea lui frăţească pentru literatura populară, prin nesfirşita iubire pentru tot ce privia datinile noastre şi vechea noastră literatură, ca şi amănuntele de tot felul ale trecutului romănesc. De sigur, supt anume influenţe, el nu era un increzător în succesul războiului pe care clanul căruia-i aparţinea nu-l dorise, dar, oricare ar fi orientarea unui om perfect onest şi de o inaltă seriositate, atingerea deasa cu dînsul în astfel de împrejurări nu putea decît să facă bine.

D. Kirileanu era un prieten al familiei Ştirbei, care se bucura şi atunci de o mare influenţă. Şeful ei avuse simpatii pentru Centrali, mai puţin solide şi mai puţin mărturisite decît ale fratelui său Gheorghe, care s'a stins în teritoriul ocupat. Dar aceasta nu-l împiedeca să-mi spuie, cu ani în urmă, că mergem neapărat spre realisarea unităţii naţionale, şi la un om de o atit de cumpănită judecată această siguranţă avea o altă valoare decît la un entusiast. D-na Nadeja Ştirbei, fiica beizadelei Bibescu, usese crescută, din causa unor triste împrejurări de familie, în Germania, şi frumoasele sale versuri şi poveşti, dintre care cele d'intăiu au fost traduse şi de mine în romăneşte, fuseseră redactate şi tipărite în limba germană. Dintre fiice, cea mai mare moştenise înaltele însuşiri intelectuale ale străbunului, Vodă-Ştirbei, şi a discuta cu dînsa asupra oricărui subiect era o adevărată plăcere. Ne-am văzut dese ori în acele luni teribile, şi era fără îndoială ceva să descoperi atîta pricepere şi simţire la membri ai unei clase care nu mă deprinsese prea mult cu asemenea daruri sufleteşti.

Lîngă mine chiar, era Legaţia francesă a exilului. Un om de o mare distincţie, serios şi în figura sa lungă, palidă, cu visătorii ochi de miop, era represintantul Republicii. D.

de Saint-Aulaire aduna o societate restrînsă, în care era d-rul Cantacuzino, de o atît de furtunoasă şi expansivă vitalitate, pe care nu l-am putut păstra mult timp, tot sufletul cerîndu-l în Franţa întregii educaţii pe care o primise, apoi d-ra Ventura şi cîţiva alţii, pe cari nu mi-i mai amintesc. Încrederea ministrului în viitorul ţerii lui, care-şi vărsa aşa de larg sîngele, era nezguduită, dar niciodată un exces de limbagiu, un gest nu erau întrebuinţate pentru o afirmare cu atît mai impresionantă, cu cît era mai discretă. Trăsura Legaţiei mi-a permis să mai răsuflu puţintel, mergînd la Miclăuşanii familiei lui Gheorghe Sturdza, fratele fostului prim-ministru, clădire gotică de fost student german, fanatic pentru o viaţă ca a iuncărilor, foştii săi colegi, dar şi harnic strîngător de manuscripte şi documente româneşti, castel feudal unde stăteau acuma, ascunse de lume, soţia lui, fiica lui Ion Ghica, şi fiica fiicei, văduva unuia din fiii lui G. Gr. Cantacuzino, bune doamne, atît de primitoare. În turnul unei biserici vecine, la Doljeşti, am găsit o colecţie extrem de interesantă din vechea noastră ceramică moldovenească, ale cării tradiţii le continua încă un industriaş evreu la Hîrlău. Mai pe urmă am fost şi la Hermeziul lui Costachi Negruzzi, unde am găsit aşa de interesantele lui opere de tinereţă, de care nu vorbise niciodată nimeni.

Dar unde întîlniam siguranţa neclintită cu privire la neapăratul resultat al războiului era în Palatul Reginei, care se aşezase deosebit — Regele fiind, printr'o curioasă potrivire, în chiar vechea reşedinţă a lui Cuza-Vodă —, la Comandamentul Corpului de armată, bătrînă casă boierească, plină şi ea de amintiri.

Acolo, în odăile luminate până tărziu noaptea, nu înceta activitatea. Se lucra pentru răniţi, pentru armată, de un grup de doamne pe care le alesese Regina, se primiau ştiri, se încercau suggestii pe lîngă Regele,

mai îndărătnic decît oricînd în afirmarea autorităţii sale, se cereau şi se dădeau sfaturi, recurgîndu-se une ori din greşeală la cutare bancher snob, care, în legătură cu doamne care-şi simţiseră o misiune, se credea chemat să dea o nouă moralitate societaţii romăneşti, înţelegîndu-se măcar atîta, că lipsa de orientare morală fusese una din causele de căpetenie ale nenorocirii; am fost invitat şi eu odată la o preoteasă a reformei sufleteşti şi am putut cu greu să-mi reţin zîmbetul faţă şi de cadrul, de semi-obscuritate şi de blăni de animale salbatece, în care eram primit. Mîndria atîtor rase stăpînitoare, vigoarea credinţilor protestante, spiritul biblic, aş zice — mai tărziu Regina, împiedecată de a vorbi, îmi trimetea pentru ziar bucăţi din Scriptură, care-i oglindiau perfect părerile şi decisiunile —, dîrzenia englesă venită din educaţie sa se uniau pentru a face din Maria a Romăniei principalul resort moral al resistenţei cu orice preţ, al resistenţei până la capăt. Pe fotografia pe care mi-a trimes-o de ziua numelui mieu, şi care-mi e şi astăzi în faţa biroului la Bucureşti, stă scrisă această convingere absolută, mistică în faptul că „Romania se va ridica purificată din desastru". Acest sens nu-l regăsiai la nimeni din cei cari aveau un rost în sforţarile pentru a reface ceia ce aşa de răsunător fusese pierdut Într'una din desele audienţe pe care le aveam, anunţîndu-ma numai, ca unul care se ştia, întaiu, că nu mint, şi, al doilea, ca nu-mi e frică — şi de astfel de oameni avea nevoie, în tragedia sa, sufletul Reginei —, mi-a vorbit de curaţia fisică şi morală care se ridică în ea împotriva atmosferei de minciună şi de laşitate care încunjura acest apus sîngeros al epocei de artificialitate şi prestigiu, moştenire, în Romănia de la 1916 ca şi în Franţa imperială de la 1870, a unei Monarchii în care forma, aşa de îngrijit cultivată, nu mai corespundea fondului.

Atunci a apărut aşa de frumoasa carte, de înţelegere

și de iubire, ceia ce de la sine creiază și frumuseța literară, a Reginei, „Țara Mea“, imn închinat României, în locurile și oamenii ei, și unul din cele mai mișcătoare imnuri; am tradus-o în cîteva ceasuri, tipărind-o la mine, ca să se împartă și în spitale. A venit apoi o carte pentru copii și o legendă la Muntele Sfînt, cărora am simțit plăcere să li dau o formă românească. Mi s'a arătat pentru traducere și manuscrisul părții a doua, încă netipărită în englezește, din „Țara Mea“. Era vorba și de Dobrogea, și mi s'au cerut lămuriri privitoare la vechile cetăți elenice de acolo: am dăruit frumoasa monedă de argint a Tomisului cu pasărea de mare și, cum era cuprinsă în nasturii miei de manșetă, Regina mi-a trimes în schimb pe aceia ai Regelui, cu scusa că „nu s'a găsit ceva mai bun în garderoba unui pribeag“; ei sînt și azi una din prețioasele legături visibile cu un trecut în care a fost și atîta din credința și din munca mea.

La Regele am fost chemat îndată după cuvîntarea mea. Mi-a vorbit mult, foarte sincer și foarte mișcat acela care, fire îndoită și tragică, avea timp și pentru curioasele legături ce i se atribuiau și pentru profunde crise religioase și morale. Aveai dreptate, spunea el; așa e: am ajuns aici pentru mari vinovății de ordin etic; lipsa de autoritate, lipsa de adevăr, lipsa de onestitate, acestea ne-au pus pe priporul scufundării totale. E bine ca lucrul sa se știe, e bine să se caute o îndreptare, imediată, scormonind în sufletele tuturora, până la cele mai umile, care sînt și cele mai lipsite de păcate. Ziarul mieu trebuia trimes tuturora, pe frontul care începea să se refacă; se vor trage pe sama Statului 5.000 de exemplare pentru a se distribui în tranșee.

Acest ziar, scris de mine, afară de articolele lui Metroniu și de contribuțiile, mai rare, ale cîtorva din oamenii pe cari-i apropiaseră de mine, momentan, împrejurările, ca profesorul I. Simionescu, Botoșănean, fost coleg de

liceu, om de un deosebit talent literar, capabil de a însufleți în scrisul său imaginea locurilor din țară pe care cu interes și cu iubire le străbate, îmi era acuma aproape întregul rost, și-i simțiam și toată greutatea și toată răspunderea, covîrșitoare pentru mine. Venise în sfîrșit ceasul cînd cuvintele mele nu se mai pierdeau în vînt, în mijlocul unei societăți ușuratece și fiecare, ci fiecare rînd era urmărit cu frîngere de inimi, pentru a se lua de acolo și știrile și îndemnurile, care nu se puteau găsi aiurea. Unde mai erau timpurile marilor gazete bucureștene, *Universul, Dimineața, Adevărul*, atît de absolut stăpîne pe ce se poate numi, cu o oarecare indulgență, „opinia publică"... Unii se luptau să le învie în Bucureștii ocupației, coborîndu-se până la anume angajamente, dar stăpînii străini preferau să-și aibă organul lor în limba germană, iar, pentru Romîni, deocamdată, ediția romănească a unei foi de cultură, în care toți sfătuitorii și sprijinitorii războiului erau expuși odiului unei populații în mare suferință.

Aveam la îndemînă, pentru a putea informa mai bine decît oricine, ziarele din străinătate, care, îndreptate, din țerile neutre, către București, ni veniau nouă la Iași: foi danese, olandese, etc. Mi se aduceau, pentru censură, acasă, și ceasuri întregi erau ocupate cu descărcarea și amănunțita cercetare a sacilor. Am putut ști astfel zi de zi tot ce se petrecea în teritoriul ocupat, cu atitudinea detestabilă a unei părți dintr'o lume care nu fusese crescută național și n'avea instinctul ce o poate înlocui, ca și gesturile infame ale unora din oamenii noștri politici, Marghiloman, de exemplu, afirmînd că schimbarea de alianțe e ceva necesar și care va fi permanent, relațiile noastre cele mai firești fiind cu Centralii, apoi hohotele de rîs ale miserabililor pentru cari desastrul național represinta o adeverire de profeții mai vechi, un fel de satisfacție pentru inteligența lor, mai ascuțită. Altfel știrile de acolo deveniseră imposibile: la sfîrșitul unei ședinți de cercetare în Archivele Statului din

Iași, unde căutam și o ocupație și o uitare a durerilor presentului, și materiale, într'un corp obosit, d. Al. Lăpĕdatu, care trăia din greu într'un colț de sărăcie, mi-a adus vestea că între acești trădători e și vechiul său prieten Verzea.

De altfel trădarea era pretutindeni, de jur împrejurul nostru. O cetiai din ochii bucuroși de orice eșec pe front, de orice veste falsă, firește foarte detaliată, a unei noi lovituri căzute asupra noastră, cari căutam cu greutate frontul capabil de a resista. De la colonelul Sturdza, marea speranță a unei întregi generații de ofițeri, pătrunși de datoria lor și însuflețiți de sentimentul cel mai curat al onoarei, am primit discursul, pe care l-am și publicat, către bătrînii reserviști pe cari-i întrebuințase pe frontul lui din Putna; de-asupra, stăteau cîteva rînduri al căror sens, care putea fi o luare de rămas-bun definitiv—, „ca să știu cine a fost el"—, nu l-am înțeles de la început. Tot de la d. Lăpĕdatu am primit zguduitoarea veste că nenorocitul a trecut la inimic, și mi se dădea și proclamația, tipărită în Secuime, prin care el chema la deserțiune soldații pe cari-i credea siliți să lupte pentru causa Rușilor, năvălitori azi, stăpîni mîne.

„Redacția" mea era în biroul de vînzare a biletelor de teatru al lui Maximovici, și ni împărțiam ceasurile unor atribuții atît de deosebite. În dosul grilei de lemn a tejghelei, pe o măsuță, făceam ziarul, așteptat cu nerăbdare și răpede epuisat, a cărui construcție era meritul priceperii și devotamentului d-lui Cusin. Tipografia Iliescu se afla în față, cu murdăria și bolile ei. În aceiași clădire centrală, Guvernul adunase pe scriitorii al căror talent nu trebuia expus gloanțelor și li dăduse sarcina de a scoate marele ziar oficial prin care să se pregătească și să se menție o anume atmosferă morală; *acolo* se primia, se discuta, se glumia, se continua viața de cafenea din timpurile de pace. Frumosul, vioiul Locusteanu represinta o garanție de ordine și de muncă, între aceia pe cari-i servia spiritul

său întreprinzător şi practic, dar cine nu era printre ei, până şi la cei oricînd gata să jure că am pornit pe un drum greşit pentru că n'am ascultat pe profetul Stere, cari, la cea d'intăiu aparenţă de prăbuşire, îşi vor manifesta din nou, în chipul cel mai desgustător, adevăratele sentimente, până la d. Minulescu, care aduna elemente pentru ignobila şarjă din „Roşu, galben şi albastru", ba până la cei mai pretenţioşi dintre oamenii cu veleităţi politice, cari anunţau ritos, considerînd războiul ca o afacere de carieră răpede, cum a şi fost pentru dinşii, că au „dărîmat" pe Brătianu şi că, după ce vor mai „dărîma" şi pe Take Ionescu, vor putea să fie ce doriau şi ce meritau: stăpînii României! Aceasta era, de altfel, în spiritul momentului, căci un întreg tineret îşi forma atunci un crez de o feroce ámbiţie, care îi va domina apoi toată viaţa: mai tărziu, tînărul doctor în ştiinţi economice de la Berlin Virgil Madgearu, fost pe vremuri colaborator la foaia mea şi unul din cei ridiculisaţi la „Viaţa Românească" dintre „băieţii din centre", îmi declara că totul trebuie înlocuit printr'o revoluţie, în fruntea căreia natural se vedea pe sine insuş — şi, întru citva, secretarul partidului „ţerănesc", jucînd în vîrful băţului echipamentul rural al d-lui Ioan Mihalache, care se afla atunci pe front, tînăr învăţator, cunoscut mie înainte de războiu numai prin discursuri la Asociaţia breslei sale şi prin presenţa la un concurs de porturi populare şi danţuri de la Vălenii-de-Munte, s'a ţinut de cuvînt: în energica-i bărbie proeminentă, în paliditatea feţei chinuite de rîvniri precoce vedeam de alminterea toată garanţia pentru aceasta.

Grelele dureri intercostale, care mă chinuiau aproape continuu, nu mă împiedecau de a da şi ultima picătură de vlagă acelei foi în care mi se resuma acuma toată viaţa şi pe care aveam mulţămirea, singura mulţămire, de a o simţi organul de căpetenie al resistenţei morale

fără care ar fi fost poate mai puțin utile și imensele suferinți ale celor de pe front.

În ceasurile libere scriam acuma, după cererea librăriei Hachette, îndemnată la aceasta de ministrul Stephen Pichon, o nouă istorie a Romînilor pe scurt, o sintesă, al cării întreit scop era: să arăte dreptatea causei pentru care ne istoviam, să presinte titlul cultural al existenței și al cererilor noastre, care nu putea fi decît desvoltarea de-a lungul veacurilor a unei civilisații, a unei civilisații proprii, și pentru toți Romînii, și să stabilească drept basă a acestei lungi opere de vitalitate națională calitățile constructive ale țeranului romîn. Adunînd doar cîteva cărți în jurul mieu, o redactam cu înfrigurare. Textul odată stabilit îl dictam d-lui Stahl, care, ca „Neamț" (tatăl său fusese Bavares; mama, Francesă, trăia), căutase să-și capete cu orice preț rana pe care o îngrijia acum supt acoperișul pribegiei mele. Ilustrațiile le dădea pictorul Stoica, pe care-l recomandasem Marelui Cartier și Reginei și care a cuprins în schițe simbolice, prea mult uitate, momentele cele mai impresionante și mai sfîșietoare din această mare tragedie; Casa Hachette mi-a rătăcit acele desemnuri. El a făcut și coperta, pe care a refusat-o Regina, a Calendarului care apăru supt ocrotirea ei.

Era atita tristeță în palatul ei de reședință, încît un sentiment duios, în care se amesteca și tot ce putea să provoace imensa ruina, materială și morală, d'imprejur, mă făcu să organisez în jurul acestor oameni pe cari mai toți erau gata să-i părăsească la cel d'intăiu semn din altă parte — și Regele-mi spunea că e gata, dacă se simte nevoia, să facă gestul abdicării—, să li organisez, zic, de Anul Nou o urare după vechea datină, cu un text în versuri, pe care-l improvisasem. Studenți, elevi din școli, cu cîțiva intelectuali, mă întovarășiră cînd suiiu scările în capul cărora, înaintea canaturilor ușii din mijoc, care da in camera unde se lucra pentru armată,

stăteau cu toţii, grămădindu-se ca de frig unul de altul. Cînd am vorbit de nenorocirea care se abătuse asupra tuturora, de casele părăsite, de pustiul ce li s'a făcut împrejur, o lacrimă grea se desfăcu din clarii ochi albaştri ai Reginei.

Încetul pe încetul neasămănata putere de refacere a acestui neam, de atîtea ori cosit şi călcat în picioare, începea să se manifeste. Înainte de a se ridica această iarnă aspră fără păreche, care parcă voia să ne ţie nesfîrşit supt tristul ei giulgiu, semnele de încredere apărură, fără ca, din Apusul de care ne legaserăm, să ni fi venit încă primii mîngîietori şi soli ai biruinţii comune.

Se organisă o şcoală pentru viitorii ofiţeri, care se va aşeza apoi la Botoşani, fiul mieu cel mai mare fiind şi el primit într'însa. Mi se ceru de colonelul Văsescu, însărcinat cu conducerea ei, să vorbesc tinerilor acestora, cari vor avea misiunea să ajute cu sacrificiul lor total la refacerea patriei îmbucăţite. De aici a ieşit o serie întreagă de consideraţii cu privire la semnificaţia războiului. Căutînd să întăresc pe alţii, adăugiam puteri sufletului mieu însuşi. Din ce în ce mai mult, gîndindu-mă şi la cîte le răbdaserăm şi totuşi rămăseserăm în picioare, mi se înfigea convingerea că, nefiind vorba numai de noi, ci de o parte aşa de largă din lumea cea mai civilisată, mai plină de demnitate şi de mîndrie, ea nu va putea să accepte o situaţie ca aceia pe care, fără nicio îndoire şi fără nicio mustrare de cuget, aveau de gînd — şi nu se sfiau să o şi mărturisească — să li-o impuie Germanii.

Acei trimeşi ai luptătorilor din Vest a căror misiune era să ni arăte că nu luptam singuri pe frontul supremelor sforţari, sosiră în sfîrşit. Erau de tot felul. Un general american, un grup de intelectuali de acolo, curioşi, naivi, copilăroşi, cu un profesor care se uita la colecţia mea de monede noi, se mira că şi Carol I-iu şi dom Pedro

al Brasiliei au barbă, imprumuta broşuri despre războiu de la mine şi-mi lăsa la plecare moneda de aur pe care i-o refusasem... Oricum, te mai simţiai pe pămînt la contactul cu dînşii, plecaţi de aşa de departe; cu venirea lor intra o rază de lumină în temniţa noastră ingustă şi întunecată, duhlind a mormint. Apăru apoi Vandervelde, cu figura-i de vechiu savant aplecat asupra hîrtiilor sau epruvetelor lui, şi tumultuosul, ţeposul Albert Thomas, ministrul muniţiilor francese, gata să îmbrăţişeze pe regele Ferdinand şi să-l sărute din plin, cuprinzîndu-l cu buna energie prietenească a braţului său de plebeian luptător.

Cum, in cursul iernii, la vila „Greierul", a domnişoarelor Sculy, unde se aşezase un spital militar, tifosul exantematic luase pe devotatul doctor Clunet, unul din ajutătorii noştri francesi, am propus să se voteze de Cameră cu acest prilej darul casei de ţară, aşezată într'o frumoasă livadă, Statului frances, pentru a se face acolo un *home* al Francesilor ce vor visita apoi România. Dar preşedintele Morţun, de care stînga liberală îşi bătea joc în chipul cel mai trivial şi mai zgomotos cu putinţă, demoralisîndu-l cu totul, a fost de părere să se aştepte acceptarea Statului frances, şi îşi poate închipui cineva dacă la aceasta se gîndiau cei din Paris. Astfel s'a oprit gestul pe care-l credeam şi datorit, şi frumos.

Regina dorise să meargă în Rusia pentru a exercita, în folosul resistenţei noastre, rău ajutată prin transporturi de arme şi muniţii anume întîrziate de la nesfîrşit de îndepărtatul Arhanghelsc, pe Marea Îngheţată, influenţa pe care credea s'o aibă asupra vărului ei, Ţarul. Cum ştia cît de gelos de autoritatea sa e Regele, m'a însărcinat să încerc eu a căpăta o permisiune care a fost neted şi hotărît refusată.

S'a hotărît atunci ca Moştenitorul să meargă la Petrograd, întovarăşit de Ionel Brătianu, pe care această

însarcinare părea că ajută să-l puie pe picioare, să-l învieze. A venit la mine după întoarcere. Mi-a povestit, cu orgoliul care se cunoaşte, că a impus Ruşilor să-l trateze ca pe orice preşedinte de Consiliu al unui Stat aliat, că a descoperit la conducătorul politicii interne ruseşti, Protopopov, pe un inginer mediocru, de care şi-a putut bate joc; în ce priveşte stînga politicii ruseşti, pe care o ştiam şi ce este şi de ce e capabilă, gîndindu-mă însă pentru moment numai la un Gucĭcov, căci Cherenschi era un nume aproape necunoscut şi nimeni nu se putea gîndi la un Len'n şi Troţchi, pe atunci pribegi ascunşi prin colţurile de Occident unde conspirau fără folos de o viaţă întreagă, el îmi spunea că ea are aşa de puţină importanţă încît nici nu face să se uite cineva la dînsa. Plin de admiraţie pentru Rusia ţaristă, prinţul Carol o declara un „infinit organisat". Ce crudă desminţire erau să deie în curînd împrejurările! Încă din Februar 1916 un conflict al autocraţiei cu Duma trebuia să aducă pe un om clar-văzător a-şi da samă că acolo de unde ar fi trebuit să ni vie la strîmtorile noastre un ajutor puternic şi loaial se urzesc lucruri grozave, cu termin apropiat. Pentru moment, puţini începeau să întrevadă ce ni pregătia cu faimosul său plan de împărţire a României atot puternicul Stürmer.

Brătianu credea că e bine să-şi adauge la un Ministeriu pe care-l ştia solid şi definitiv asigurat conlucrarea mea în vitrină, ca „om popular". De aceia mi-a oferit, atunci întăiaşi dată, să întru în Guvern, care de la început se complectase — şi combătusem această schimbare dibace în Cameră cu Take Ionescu şi cu un număr de amici ai acestuia; urmase probabil o indicaţie a Regelui, care nu voià în asemenea momente continuarea obişnuitei clănţăneli de partid, dar poate şi din dorinţa de a imobilisa astfel, refusîndu-li orice rol serios,

căci toate mijloacele de informaţie şi de acţiune rămîneau numai în mînile lui, adversari pe cari şi-i ştia ireductibili. Am dat acelaşi răspuns că şi conservatorilor din Decembre — şi acest răspuns l-am comunicat şi Regelui —: că nu pot să mă asociez la răspunderea unei politici contra căreia luptasem de atîţia ani de zile.

Ca un trăsnet a venit vestea căderii, în Mart 1917, a Ţarului şi aşezarea unui regim republican moderat, cu care ai noştri credeau că se poate lucra tot aşa de bine ca şi cu Nicolae al II-lea. Poate chiar mai bine decît cu un stăpînitor fară voinţă, căci se desemnase ca factor dominant acel om care, judecat după cit zgomot făcea, trebuia să fie cel puţin un Bonaparte, Cherenschi. Curentul era aşa de puternic, încît o clipă am ars şi eu tămîie supt nasul găunosului orator de răscruce, care parea în adevăr că insuflă încredere unor oştiri din ce în ce mai demoralisate.

Fruntaşi din vechea Rusie zdrobită ajunseseră până la noi la Iaşi. Dispăruse solemnul funcţionar imperial, trimes la noi ca represintantul atotputernicului aliat, consilierul Mosolov, pe care l-am văzut o clipă într'o seară la Regina. Simpaticul ministru al Rusiei — „al cării Rusii?", era să-l întrebe un nepoliticos, — d. Poclevschi-Coziel, apărea tot mai rar după încetarea rosturilor sale oficiale. În alta seară, în aceiaşi odaie din stînga palatului Reginei, unde se stătea de vorbă, pe cînd supţirele degete femeieşti împletiau, am strîns mîna unei doamne de oarecare vrîstă pe faţa căreia trecu atunci un zimbet de mirare şi ironie. Regina mi-a explicat atunci că e însaşi sora ei, Marea Ducesă Chiril, pe care credincioşii monarhiei o consideră astăzi ca împărăteasa legitimă a tuturor Rusiilor, unde sînt cu totul altfel de stăpîni.

Aveam, de altfel, supt ochi zilnic noua armată a revoluţiei, care nu credea şi nu înţelegea alta decît această revoluţie, marea ispravă îndeplinită şi de care era aşa de mîndră,

mai ales după ordinul lui Cherenschi care punea pe soldat lîngă ofițer, ceia ce însemna că soldatul putea să se considere *în locul* ofițerului său. La Socola era un continuu centru de agitație, și trupele care defilau pe străzile Iașului fluturau în vînt steaguri roșii cu enorme inscripții, care erau zădarnice pentru că nimeni nu știa rusește. La răspîntii, cîte unul din șefii politici cari răsăriseră, peste orice autoritate ofițerească, dintre subofițeri și soldați și cari afișau un întreg tufiș de panglice stacojii la piept, se opria și, suit pe cea d'intăiu piatră din cale, începea un lung discurs, nu numai pentru cei doi, trei tovarăși, de obiceiu „convinși" și ei, dar cari găsiau prilejul să se mai odihnească puțin, scuipînd coji de sîmburi de bostan, pe cînd ascultau pe orator, dar și pentru soldați de-ai noștri, cari nu înțelegeau nimic, n'aveau niciun interes pentru așa ceva și, scărpinîndu-se la ceafă, își căutau mai departe de drum.

Odată, ușa din față a casei mele a fost dată violent înlături, și a apărut un ostaș în lungă mantie cenușie care, fără să zică bună-ziua — și am crezut că vine să mă execute, lucru posibil pe vremea aceia ! —, s'a aruncat pe canapeaua din antret și a început a-mi pune, în cea mai bună romănească, atîtea întrebări, de așa natură și așa de răpede, încît mi-a fost imposibil să-l urmăresc. După ce această furie de curiositate s'a cheltuit și m'am simțit viu, iar pe dînsul l-am văzut potolit, am putut afla că el e poetul „Nică Romînaș" din vechea revistă cu chirilice de la Chișinău, că-l chiamă Buzdugan și că a venit, pur și simplu, ca să mă vadă și să vorbim literatură.

Am ieșit cu d. Ion Buzdugan pe stradă, și mi-a anunțat fără niciun fel de reservă ce se va întîmpla cu oastea în care era cuprins. — Să nu crezi d-ta că Rușii se vor bate pentru burjuii de la Paris și de la Londra. — Dar

totuşi... — Niciun „totuşi"; îţi spun că nu se bat. Ai să vezi d-ta.

Dar ce scriu aici nu poate da tot pitorescul mărturisirii, pentru care ar trebui şi moldovenismul exagerat de pronunţie al Basarabeanului get beget, încă nepurtat prin lume, şi amestecul ciudat, de mare rostogolire a ideilor şi de timiditate a limbii, care făcea ca în momentele hotărîtoare vorba-i să se împiedece.

Am mai văzut apoi pe noua mea cunoştinţă, care, cu obiceiurile de libertate fără margeni introduse în armata rusească, putea să se ocupe şi cu căutarea la librarul Ionescu, vechiul lucrător tipograf naţionalist, care începuse vînzînd ziarul mieu într'o baracă friguroasă din Piaţa Unirii, a tuturor cărţilor aflătoare la el ale literaturii româneşti, în care se iniţia cu sete. Cum era vorba de reforme, şi ele zăboviau, d. Buzdugan mi-a venit altă dată cu o falcă în cer şi cu una în pămînt, ca să mă întrebe de ce nu le mai face odată Regele, şi i-a trîntit un epitet din cele mai caracteristice ale cluburilor revoluţionare. Am fost silit să iau atitudinea cuvenită unui credincios monarhist şi unui prieten al lui Ferdinand I-iu. D. Buzdugan a trebuit deci să mă părăsească. Dar, cînd l-am întîlnit pe stradă cu nişte amici comuni, îi trecuse şi uitase aproape ce fusese, dar era hotărît să ne lase aşa cum sîntem, cu al nostru rege cu tot, fără a se gîndi că el însuşi va ajunge să facă jurămîntul de sub-secretar de Stat Moştenitorului regelui Ferdinand.

Deocamdată, şi pentru monarhie şi pentru România însăşi se anunţau zile rele. Într'o bună zi, d. C. D. Anghel veni să-mi anunţe că „Racovschi vorbeşte in Piaţa Unirii". Nu-mi puteam crede urechilor, şi totuşi era perfect adevărat. Racovschi însuşi, cu faţa lui tragic strimbă, cu ochii lui fugători şi şireţi, cu barba lui bătută de toate vînturile, fusese liberat din casa unde-şi făcuse, cu legături meştere ca de doctor ce era, un puls îngri-

jorător de iute și de neregulat, așa încît nimeni nu-i mai păzia agonia, și se înfățișase în plin mijloc al Iașului, încercînd ce nu-și dădea sama că nu poate face: o revoluție instantanee prin magia presupusă a bietei lui elocvențe ca pentru acarii de la Calea Ferată. Lumea se uite la el ca la un animal feroce ieșit din cușca lui. Cînd tovarășii muscali au văzut că la noi nu se produc minunile politice și sociale ca la Petrograd, l-au luat, l-au suit din nou în automobil și l-au trecut Prutul.

Unde se pot petrece astfel de scene, orice se poate întîmpla. Și astfel am crezut — și în adevăr trebuia să cred — ce mi-a adus la cunoștință, cîteva zile după aceia, îmblînzitul mieu coleg de literatură d. Buzdugan: că, adecă, Rușii — pe atunci nu erau încă bolșevicii , Rușii roșii, revoluționarii de la Socola, încurajați de isprava cu Racovschi, au de gînd să ia în Dumineca următoare pe regele Ferdinand însuși și să-l prefacă, dincolo de graniță, în tovarășul de captivitate al rudei lui, Nicolae al II-lea, „liberînd" astfel și „poporul romănesc".

Am vrut să comunic, firește, fără cea mai mică zăbavă, această îngrijorătoare știre guvernului romănesc. Mi-a fost însă greu să-l descopăr. Brătianu era absent, nu mai știu în ce colț de Rusie, Pherekyde rămînea cu totul invisibil, la Al. Constantinescu, totdeauna gata cu o soluție sau și cu mai multe, nu m'am gîndit să merg și nici n'aveam după ce să-i gîcesc marea autoritate, de care începuse a se bucura în adevăr. Eram mai legat de d. Duca, pe care-l cunoșteam de la timidele lui debuturi parlamentare și de la care-mi luam de obiceiu informațiile la București; îl avusem și oaspete la Vălenii-de-Munte și străbătusem cu dînsul încîntătoarea vale a Teleajenului. L-am găsit în refugiul lui, casa Praja, unde trebuise să se mute de la Mitropolie, părintele Pimen fiind bucuros de oaspeți oficiali, dar numai în oarecare măsură. I-am arătat ce se pregătește, dar de sigur nu ministrul încă tînăr de Ins-

trucţie Publică şi omul deprins cu discursurile răsunătoare la tribună, dar nu şi cu acele măsuri pline de risc care resolvă dintr'odată o situaţie, era să deie o orientare, totuşi neapărat cerută de împrejurări. Văd încă pe d. Duca primblîndu-se de la un capăt la altul al odăii, pe care o prefăcea fără voie în tribuna Camerei Deputaţilor, la o zi mare, cînd un cuvînt înflăcărat deslănţuieşte ropote de aplause: „Un rege popular... În mijlocul Capitalei sale...". Suna frumos, dar eu aduceam lucruri grozave, care-mi apăsau pe inimă. Am repetat înştiinţarea mea, şi o nouă străbatere a odăii prea înguste m'a făcut să aud aceleaşi cuvinte, de profund regret: „Un rege popular... În mijlocul Capitalei sale...". Am ieşit de acolo cu mîna goală.

Ce se maî putea face? Să mă adresez comandanţilor armatei? Pe generalul Petala l-am văzut a doua zi, Vineri, pe stradă. L-am întrebat dacă va da ordinul de a trage dacă Ruşii caută să puie mîna pe palatul Regelui. A dat înapoi: nu poate lua o astfel de măsură.

M'am gîndit atunci la două mijloace prin care s'ar putea înlătura primejdia.

Unul era intervenţia miniştrilor străini.

M'am dus deci la represintanţii aliaţilor noştri pentru a li arăta, cu ce autoritate îmi dădeau circumstanţele într'o ţară care se dovedise fără guvern, că datoria cui ne-a aruncat în această cumplită încercare e să steie în orice împrejurări lîngă noi.

Cel d'intăiu visitat a fost măruntul, iutele, foarte inteligentul şi hotărîtul ministru al Italiei, baronul Fasciotti, şi el cîndva un oaspete la Vălenii-de-Munte, cu nobila şi delicata lui soţie, o princesă Giustiniani din Genova. Mi-a învederat greşeala pe care am făcut-o cu dr. Racovschi: „astfel de oameni ori se împuşcă, ori se cîştigă; guvernul romîn n'a ştiut să facă nici una, nici alta; acuma culegeţi fructele". Dar va interveni. La Legaţia Franciei, d. de Saint-Aulaire a ascultat cu linişte, şi cu aceiaşi

liniște mi-a dat aceiași asigurare. Nu putea face altfel nici ministrul Angliei, Barclay. Dar la dînsul am văzut sosind ca o bombă pe Take Ionescu. Ştia şi el, şi se afla in aceiaşi stare de spirit ca şi d. Duca. De oare ce scrisese de curînd un curios articol despre „cascada tronurilor", am avut curajul să-l năcăjesc. „D-ta așa de emoţionat, dar de ce? Inţeleg eu, care sînt monarhist...". Era atît de îngrijorat şi de năcajit, încît n'a găsit un cuvînt să-mi răspundă. Dar cine s'a aratat gata, nu de o intervenţie *in extremis,* ci de măsuri directe pe linga conspiratorii epileptici de la Socola, a fost insărcinatul de afaceri al Statelor Unite, înlocuitor al ministrului, bunul industriaş de origine cehă Wopicka, rămas la Bucureşti, unde a îndeplinit faţa de ocupanţi un rol pentru care nu-i putem fi în de ajuns de recunoscători, tinărul domn Andrews, despre a cărui soartă n'am mai aflat apoi nimic, pănă l-am găsit în America sa ca profesor. Aşezat la consulatul german, el mi-a dat toată asigurarea că va lucra, şi s'a ţinut de cuvint.

Rămînea acum, pentru o siguranţă mai deplină, contactul cu insişi aceia cari-şi puseseră în minte să ne fericeasca printr'o „libertate" necunoscută nouă pănă atunci.

Am întîlnit pe d. dr. Lupu, de curînd întors din acea Americă unde îngrijise de nişte comenzi ale Statului şi publicase o bună carte despre drepturile noastre. I-am aratat că, prieten al liberalilor rebeli şi el însuşi fost amic al lui Ionel Brătianu, ar putea să încerce o visită la Socola. Temperamentul focos şi explosiv al „doctorului" l-a făcut să primească imediat. Eram gata să-l întovărăşesc, şi-l rugasem să se adreseze la amicii lui momentani pentru ca, fiind cea mai îndrăzneaţă din grupările burghese din stînga, să facă un drum, destul de riscat, dar prin care se putea atinge un folos real. Încercarea trebuia să aibă loc după amiazi. În faţa Şcolii Militare m'am despărţit de d. Lupu, după ce înţelegerea era deplină.

Eram la redacţia mea cînd, la amiazi chiar, „doctorul“, mi-a propus o schimbare. N'ar fi bine să merg şi eu, ca unul care am atacat pe Karl Marx şi supărasem astfel pe aderenţii ruşi ai doctrinelor lui. Va merge numai grupul frondei liberale. M'am mulţămit deci să tipăresc, în româneşte şi în ruseşte, un apel către Ruşi, arătîndu-li că noi n'avem nevoie de ajutorul lor, ca unii cari sîntem noi înşine pe punctul de a da acele reforme, foarte largi, a căror origine o voiu arăta îndată. Apelul era luat cu nerăbdare de soldaţii şi ofiţerii ruşi, dintre cari unul, zimbind, a spus împărţitorului că, în ce-l priveşte, nu e de nevoie, el fiind ţarist. Peste cîteva ceasuri am văzut pe trotuarul din faţa aceleiaşi Şcoli Militare toată deputaţia mergînd în joş spre Socola: cum în cea mai mare parte erau oameni de o talie mică, dd. Lupu, Iunian, Ioanid, Macovei şi Trancu-Iaşi călcau foarte apăsat şi făceau ceia ce se numeşte „faţă feroce“.

Seara, am găsit la mine o foiţă galbenă prin care, fără autorisaţia censurii, visitatorii revoluţionarilor ruşi se constituiau ei înşii, trebuind să aibă în fruntea lor pe Georges Diamandy, cu botfori şi cu blusă de lucrător, într'un partid revoluţionar al Muncii. Perspective de viitor li se deschideau înainte, şi mai mult decît unul dintre aceşti tineri încrezători îşi simţia acum inima unui Cherenschi.

Trebuia însă ca, în orice cas, Regele să nu fie la Iaşi în acea Duminecă de îngrijorare, şi mai trebuia ceva: ca plecarea lui pe front să nu samene cu o fugă, care ar compromite monarhia.

M'am presintat deci Suveranului, care, de la cele d'intăiu cuvinte, a înţeles situaţia şi a admis plecarea în acea zi de Sîmbătă. „Văd că nu sînt de niciun folos aici, şi mă voiu duce.“ Avea o mare tristeţă în glas. Se va fi gîndit poate că Nicolae al II-lea, prisonierul menit morţii,

pierduse totul tocmai fiindcă părăsise Capitala sa și se încredințase unei armate ai cării șefi aveau ambiții ce n'au lipsit nici unora din șefii armatei românești?

Rugat de d. Știrbei, înseilasem și proclamația de Întaiu Ianuar a Suveranului către armată. Același mi-a cerut Sîmbătă dimineața în plină stradă să redactez proclamația către ostași pe care „Regele, în starea sa de spirit, n'o poate face". Acolo, pe palma mînii, cu creionul, am scris rîndurile prin care, amintindu-se darurile lui Ștefan-cel-Mare către ai lui, se promitea țeranilor de pe front împroprietărirea. Regele a adaus și promisiunea unei lărgiri a dreptului electoral.

La căderea nopții, cînd, după apariția într'o ediție specială din „Monitorul Oficial" a acestei proclamații, Regele era pe drum spre frontul de munte, d. Buzdugan m'a asigurat că Rușii nu vor face nimic, și auziam aceiași asigurare și din gura d-lui Andrews.

Se evitase astfel o mare nenorocire și o mare rușine, și sînt bucuros că am avut o parte în această acțiune de prevenire.

Împrejurările îmi dăduseră o parte și în pregătirea, pe care o judecam neapărată, a reformelor, de care nu se vorbise nimic în sesiunea de iarnă a Parlamentului și de care nu se ocupase nici presa, o biată opinie publică speriată îndreptîndu-se numai către pericolul imediat.

Într'un rind, la sfîrșitul iernii, Vlahuță a venit la mine foarte îngrijorat. El, care-și avea informațiile sale, al căror izvor nu l-am cunoscut, mi-a spus că prin satele nenorocite, înțesate cu soldați ruși, printre cari atîția agenți ai revoluției internaționale, se lucrează pentru o răscoală și, în miseria, așa de mare încît copiii se nășteau fără unghii, asemenea sfaturi dibace ar fi putut prinde. Credea că e neapărat necesar ca Brătianu s'o știe, și mă ruga să-l pun în mișcare.

Am rugat pe vecinul mieu să vie la mine pentru o comunicație importantă, căci evitam visitele la dînsul ca să nu se creadă că am legături politice cu șeful guvernului de coaliție. I-am spus de ce e vorba, dar era greu să-l pornesc. Niciodată până atunci el nu primise o suggestie de la mine. În neutralitate, cu ocasia parastasului pentru Carol I-iu la Curtea-de-Argeș, îi arătasem ce bine ar fi dacă ar cerceta trupele mobilisate: mi-a spus că „nu e în temperamentul lui". La Iași îl îndemnasem să visiteze frontul, spitalele, amintindu-i că tatăl său, la 1877, venia une ori pe carul cu fîn de care avea nevoie cîte un regiment de cavalerie: „Se poate, dar el avea alt temperament", ceia ce m'a făcut să-i blăstăm în față „temperamentul". Cîndva mi-a venit zvirlind de la ușă pălăria și bastonul și, cînd l-am poftit să le lase în anticameră, m'a întrebat, jignit, „dacă-l cred orgolios".—„Nu, dar, dacă ai fi, n'ai face altfel". La orice prilej, ciocnirea se repeta. Scrisesem, astfel, o carte francesă pentru a învedera drepturile noastre asupra Dobrogii: a venit să-mi cetească un pasagiu, reprodus dintr'un izvor contemporan, în care Rușii de la 1853 erau tratați de „bețivi" și mi-a cerut să-l schimb, ceia ce firește am refusat, în scris. S'a plîns, cum am mai spus, că, „socotind că vrea să mă trateze ca inferior, îl tratez eu astfel" și la urmă m'a înduioșat de i-am trimes o monedă antică pentru colecțiile lui. Nu știu cum au umblat alții cu dînsul; pentru mine, în toată viața, a fost peste măsură de greu. Se zice că el s'ar fi mirat odată de aceasta — „de ce nu m'am putut înțelege niciodată cu Iorga?", — cum s'ar fi mirat că d. Maniu, cum este, e atît de încunjurat. Se poate; dar am siguranța că n'a fost vina mea.

Deci nici atunci n'am avut noroc. Mi-a declarat, neted și sec, că, avînd și conservatori în guvern, nu poate porni reformele. „Pierzi o ocasie cum n'o vei întîlni în viață", i-am spus pe pragul porții. Mergea așa de departe în motivarea unui răspuns care avea toată aparența că e de-

finitiv, incît îmi obiecta că „se vor răscula proprietarii", de a trebuit să-i scormonesc o dureroasă experiență: „Cum ai împușcat pe țerani pentru proprietari, vei împușca, atunci, și pe proprietari pentru țerani".

Foarte întristat de neputința de a-l îndemna, am scris un memoriu pentru Regele, învederîndu-i că, dacă se fac reformele de dînsul, vor fi și pentru dînsul, iar, altfel, ele se vor face contra lui, și încheind cu aceste cuvinte: „Am spus, și am mîntuit sufletul mieu".

A doua zi, Brătianu a venit la mine ca să-mi anunțe că în cursul nopții s'a răsgîndit și că reformele le va face, dar, pentru a nu-și supăra colaboratorii de dreapta și a nu provoca o crisă ministerială, va pune pe Morțun, ca fost socialist, s'o provoace, — ceia ce s'a și întîmplat.

O comisiune specială, din care făceam parte, a început lucrările. Erau neașteptate semne bune. Mitropolitul Pimen a găsit cuvinte mișcate pentru a binecuvînta opera a cării presidenție de onoare o avea. Dacă între conservatori erau intransigenți, ca d. C. Argetoianu, care cerea plata în aur, dintr'un împrumut special, a deposedaților, Mihail Cantacuzino, de altfel om de o perfectă corectitudine politică, era gata să steie de vorbă, nu fără a apăra cu cea mai mare stăruință interesele sale, mai ales cu privire la subsolul petrolifer, iar bătrînul Pavlică Brătășanu, așa de original în figură, în gesturi și în felul de a vorbi, declara fățiș că pentru clasa sa a venit momentul supremelor sacrificii. Liberalii, tîrîți de nemulțămiții lor, cari credeau că, odată cu steaua cea roșie, li-a venit ceasul, nu opuneau nicio resistență de mari proprietari: doar dacă, din cînd în cînd, ca la chestia absenteiștilor, se încerca strecurarea unui paragraf de favorisare.

Pe chestia, de gravă neînțelegere, a petrolului, Al. Constantinescu, avocat cu largă experiență și spirit deosebit de fin, și-a atribuit de la început un rol pe care l-a știut juca bine până la capăt, negociind între o tabără și

cealaltă. Nu odată a venit la mine să-mi aducă resultatele atinse și să se sfătuiască. În sfirșit s'a ajuns la forma în care proiectele trebuiau să fie supuse Parlamentului, convocat pentru aceasta în luna lui Maiu, odată cu pregătirea, ţinută in cel mai mare secret, faţă de lumea politică intreagă, a unei ofensive cu oastea complect refăcută, inarmată de Francesi, care era o adevărată sculare din mormint a ţerii inseși.

Nu se poate spune că dificultăţile privitoare la reforme erau invinse. La fiecare formulă se intimpinau încă unele resistenţe; am putut face să se primească la expropriere motivarea „de necesitate naţională“ pentru a impiedeca alte măsuri contra proprietaţii, pe care știam că se vor găsi destui să le ceară. Oameni ca profesorul Matei Cantacuzino, spirit de o extremă fineţă și eleganţă, un intirziat marchis revoluţionar de la sfirșitul secolului al XVIII-lea, erau pe rind ciștigaţi și pierduţi, după ultimul sfat pe care-l primiseră. Unii iși reservau locul in fresca reformatorilor prin discursuri care apăreau, cu aplause la locurile mai frumoase, inainte ca ele să fie rostite. Pentru ultima oară s'a auzit atunci miraculosul glas al lui Delavrancea. Înainte de incleștarea hotăritoare a armatelor, Regele a putut iscăli astfel ceia ce, cu dreptate, a reclamat ca fiind opera sa, a convingerii și hotaririi sale, căci numai presiunii sale i s'a datorit, după culise, renunţarea din partea conservatorilor la ultimele lor reserve.

Operă de sigur pripită, nesprijinită pe studii, care pentru cea mai mare parte a teritoriului romănesc nici nu se puteau face, operă rău indrumată, de mai multe ori reluată și schimbată și falșificată, adusă la picioarele tuturor intereselor și tirita prin șanţurile tuturor demagogiilor, operă caricaturata, cum se face de obiceiu la noi, prin insuși regulamentul de aplicare și executată, pentru proprietari adesea neonești, de agenţi cari se știau pleca din cotro sperau o răsplatire, operă de desfacere a unei

situații vechi de atîtea veacuri, a unui organism istoric, fără ca în schimb să se încerce a se uni puteri vii într'o nouă formațiune organică, dar, de sigur, spre onoarea tuturor acelor cari au participat la dînsa și ale căror figuri se vor ridica sus, în măsura sincerității lor, pe fondul acelor zile grozave și sfinte, una din operele cele mai mari pe care le-a săvîrșit conștiința acestui popor.

Ofensiva deschisă în Putna, cu intenția, perfect îndeplinită apoi, de a arunca peste munți pe Austro-Ungurii înfipți acolo, era legată, în speranțele optimiste ale unor oameni cari nu-și dădeau samă ce aliați au la îndemînă, cu o spargere a frontului, păzit și de Bulgari și de Turci, de pe Siretiu, la Mărășești. Trădarea sau mai bine totala desfacere materială, cu urmări de complectă inconștiență morală, a Rușilor a zădărnicit acest frumos plan. Bucuria noastră pentru energica lovitură de mătură de la Mărăști a fost stricată de încremenirea silită a celeilalte armate.

De atunci înainte, opinia publică a fost lăsată într'un întunerec aproape desăvîrșit pentru ca să se găsească de odată înaintea marii primejdii a răspunsului lui Mackensen la Mărășești. Știam vag ce strașnică risipă de vieți e acolo, dar zile întregi resultatul luptei piept la piept n'o cunoscurăm. Generalii aflători la Iași deveniseră sibilici. Brătienii n'aveau nimic de spus nimănuia, nici mie, după sfatul ce mi se dăduse în Iulie de a face să plece familia mea, ca să nu am, îmi spunea președintele Consiliului, mustrările sale de cuget pentru că și-a lăsat bătrîna mamă la București.

Am aflat în sfîrșit că se sfărmase lovitura dîrză, repetată, furioasă a berbecelui nemțesc, — cu ce sacrificii mi-o arată intrarea în Iași a regimentului 9 de vînători, în care servia și fiul mieu; colonelul Rasoviceanu aducea numai resturile unității care în cea mai mare parte rămăsese în sîrmele ghimpate de pe Siretiu, în clipa atacului, ne-

pregătit de artilerie, care era menit să salveze o armată așa de primejduită.

Victoria aceasta, scump plătită, a unei armate eroice n'a avut însă consecința unei conștiinți de victorie în lumea politică. De oare ce Rușii nu mai voiau să se bată, afară de rare și ultime escepții, de oare ce Austro-Germanii amenințau să se coboare din sus, se luaseră măsuri de evacuare asemenea cu acelea care, cu un an înainte, demoralisaseră și umpluseră de indignare părăsita, neluminata și nesfatuita populație bucureșteană. Era evident că stăpînii noștri, oamenii partidelor, se cară. Rămas singur, vedeam zilnic, in mijlocul unei noi crise de dureri intercostale, cum camioanele porniau spre Rusia până și articole de gospodărie. Se duceau intr'acolo, poate ca să nu le mai revedem niciodată, comorile de artă ale mănastirilor, archivele țerii, cele mai prețioase din manuscriptele și documentele Academiei, tablourile lui Grigorescu și ce aveau mai bun particularii. D. Al. Lăpĕdatu, care a trecut apoi și el peste Prut, m'a îndemnat să adaug atîtea din scrisele mele, din ale altora, la care țineam foarte mult, precum o scrisoare a lui Tudor Vladimirescu, o serie de traduceri de poesii populare făcute de Regina după o versiune francesă a mea și cîteva lucruri de mare preț pentru mine.

Mergînd pentru informații la Ionel Brătianu, am primit de la dînsul neașteptatul sfat, care m'a umplut de o tristeță desgustată, de a mă exila și eu, „prinzîndu-mă de unul din trenurile care pleacă, pentru a nu rămînea fără putință de a mă duce“. Și, cum mă despărțiam de dînsul cu acele sentimente, el m'a oprit în prag ca să-mi puie întrebarea, care trebuia să fie răutăcioasă: „Ei bine, *și acuma* crezi d-ta că Nemții vor fi bătuți?“. M'am reținut ca să spun numai atîta: „O cred și acuma, dar n'am spus niciodată: cînd“. Întors acasă, am scris prietenului mieu Denize, secretarul Reginei, suflet cald și generos,

potrivit cu originile lui francese și italiene, ca să-i rog să comunice Regelui că, hotărît á nu imita în fuga lor politiciani cu cari n'am avut nimic a face niciodată, sînt gata să urmez, pentru orice sarcină, numai pe Suveran, atunci cînd o supremă nevoie l-ar face să nu mai poată rămînea pe teritoriul patriei.

De mai mult timp nu văzusem pe Regele. În Iulie însă, pe vremea pregătirii acelei grele resistențe, împrejurările m'au dus din nou la Palatul lui, unde eram primit totdeauna cu atîta bunăvoință. O nouă lovitură ca aceia din Decembre, izbutită în Ianuar, la formarea Ministeriului de coaliție, se încerca atunci. Era vorba de o desfacere a tovărășiei, așa de rău înjghebate, în care conservatorii se plîngeau că nu au un rol mai important. Ei ar fi vrut o schimbare de regim în folosul lor, și, din partea sa, Ionel Brătianu, a doua zi după biruința de la Mărăști și cu siguranța succesului pe celalt front, era puțin dispus să împartă cu alții gloria revanșei.

Un membru al Legației francese, care, ca și Robert de Flers, pe care-l văzusem încă de la București, cu acea față de franchețǎ care era ca o chezășie a succesului, ducele de Luynes, îmi observa cu acest prilej cît de neînțeles i se pare că, atunci cînd celelalte țeri în luptă nu știu ce să facă pentru a strînge mai multă lume la aceiași răspundere, la noi egoismul de partid biruie orice. Regele era din nou încunjurat de ambiții în luptă, servite de tot ce intriga poate să aibă mai perfect. Atunci Denize a venit la mine, poate din partea Reginei, ca să mă îndemne să vorbesc Suveranului despre necesitatea morală de a nu se zgudui în asemenea momente basa politică însăși a luptei din nou deschise. După mine a alergat și președintele Consiliului, dar acuma hotărîrea era luată. Țara rămînea în ce privește conducerea, și de acum înainte, în zilele supremei încercări, tot așa cum fusese.

Dar guvernul care se menținea era să dovedească, și în acest al doilea moment de criză, cu aparențe desperate, că nu e în stare să organiseze resistența. Ultimul act de voință, pe care i l-a smuls de fapt armata, a fost izgonirea trupelor rusești, complect descompuse, care ajunseseră, nu numai o povară pentru populație, dar o primejdie pentru liniștea țerii.

La întâiul act al acestei lichidări cu „protectorii" ajunși într'un asemenea hal împrejurările a făcut să fiu și eu părtaș.

Aveam prietenia unui tînăr Rus foarte inteligent și fin, care-mi definise de la început atitudinea sa față de marile schimbări de la el de acasă. Era republican de convingeri, dar în concepția sa nu intrau elemente abstracte; își cunoștea țara, cu masele muncitorești în mișcare, cu lipsa de basă naturală pentru un regim de mai largă libertate. Acela al lui Cherenschi i se părea deocamdată îndestulător pentru o societate atît de puțin pregătită. Nu era fanatic și nu avea chiar sentimente de ură față de nimeni, într'o vreme cînd la ai săi era atîta fanatism.

Venia adesea la mine acela care, cînd s'a convins că nu este, că nu poate fi altă Rusie decît cea a extremismului socialist comunist, și-a luat băiețelul și fata și s'a dus acolo, oricare ar fi riscul, pentru a-și servi patria nenorocită, lăsîndu-mi ca amintire cîteva din cărțile sale. Astfel nu m'am mirat cînd, în toamnă, după ce acum orice speranță în continuarea luptei dispăruse, el s'a presintat la mine, des de dimineață, cu o veste extraordinar de importantă.

Se întorcea acasă noaptea foarte tărziu. Trecînd pe lîngă cofetăria Tuffli, devenită cartier-general rusesc, unde se puteau vedea pe fereastră soldații trîntiți, așa îmbrăcați cum erau, pe canapelele și sofalele sfășiate de pinteni, a văzut lumină și a auzit zgomot de discuții. Întrînd, s'a găsit în fața bolșevicilor de la Socola, încurajați de schim-

barea care dăduse, la Petrograd, puterea în mîna „tovarășilor" Lenin și Troțchi. Usînd de aceleași mijloace de surprindere, ei ocupaseră telefonul și se pregătiau să deie de acolo proclamația care trebuia să înștiințeze a doua zi trupele de marea schimbare ce s'a îndeplinit. Acei cîțiva băieți în uniformă nu găsiau formula pe care, indignată de prostia lor, începea să li-o dicteze o fată, o copilă, încălzită de duhul revoluționar.

Recunoscut, prietenul mieu fu chemat la răspundere. S'a îndreptățit imediat, cu o perfectă presență de spirit, arătînd că organisația de care atîrnă a devenit de cîteva zile bolșevică. A fost poftit deci să iea loc și din discuțiile care continuară a putut afla că e vorba ca, a doua zi, la cutare ceas, un grup militar condus de șeful băieților acelora să se presinte la Copou în casa generalului Șcerbacev, șeful suprem al „frontului ruso-romîn", *Rumcerod*, pentru a-l „aresta", ceia ce înseamnă a-l măcelări.

Am trimes pe informator la vecinul mieu Brătianu, și, astfel, seara, bolșevicii, cari pătrunseseră în reședința generalului, gata să tragă, au intîlnit pe vînătorii colonelului Rasoviceanu, cari i-au desarmat.

În aceiași noapte, un camion s'a oprit la casa mea, chemînd la serviciu comandat pe fiul mieu Petru, sublocotenent în acelaşi regiment al lui Rasoviceanu. Întorcîndu-se a doua zi seara, am aflat de la dînsul că a găsit în camion pe șeful bolșevic el însuși, care nu era altul decît faimosul student Roșal, cel ce ordonase fierberea în căldările flotei de la Kronstadt a ofițerilor „burghesi", și pe amanta lui, o studentă, ambii celebrități ale propagandei comuniste. I-a dus în margenea Iașului și și-a urmat instrucțiile de a li împiedeca orice comunicație. Mai tărziu, am aflat că un ordin fals al divisiei românești i-a dat în mîna adversarilor lor monarhiști, cari i-au impușcat imediat, în margenea drumului.

A urmat desarmarea îndrăzneață a unei oștiri care nu

mai era decît adunătura fără ordine și fără rost a unor indivizi gata de prada țerii pe care erau chemați s'o apere după datoria lor de onoare ca aliați. Între ai noștri au fost puține victime; printre ele fostul mieu contabil de o clipă la Văleni, Butnaru, care luptase la Francesi pe Marna în timpul neutralității, reîntrase în armata noastră, devenind maior, și care, după ce făcuse pe bolșevicii de la Folticeni să depuie armele, a fost împușcat de dînșii pe la spate.

În acel moment am mers, cu generalul Leonte, un vechiu prieten de la cursurile de vară, care acum avea grija hrănirii armatei, pe frontul de la Mărășești, unde de multă vreme nu se mai trăgea un foc de pușcă. Totul părea însă gata pentru o reluare a ostilităților, fiecare stînd la postul său. Zidurile arse ale casei Negroponte se ridicau de-asupra pămîntului răscolit de obuse și frămîntat cu sînge. Pomii rupți ridicau spre cerul îndurărilor membrele lor chinuite și arse. Am cercetat sectorul unde erau soldații din Prahova, bucuroși de altă pîne decît cea uscată sau umedă, de un pac de tutun și de ceva ziare și cărți. În convorbirile cu ofițerii se vedea acum o influență a propagandei pentru pace, care, sprijinită și de unii din șefii cei mari, cîștiga tot mai mult teren. Altfel era la spitalul din Tecuciu, unde se refăceau cei cari, scăpați de ticăloasa influență a criminalilor din București și a ambițioșilor de pe frontul nostru însuși, își amintiau numai de eroicele încleștări la care participaseră cu jertfa trupului lor. În general însă, atmosfera era rea.

În cale am văzut cete de Ruși cari plecau spre Prut, vînzînd în cale, dar „cu chitanță", pe prețuri pe care nu le înțelegeau și de care-și băteau joc, pe cîțiva lei numai, cai, tunuri și arme și păstrînd doar, împreună cu femeile stricate luate din bivuacuri sau culese pe cale, ceia ce

putea să li fie de folos lor ca oameni. Impresia acestei totale desfaceri era covîrșitoare: barbaria ancestrală se întorsese întreagă, cu toate scenele ei de naivă sălbătăcie și de totală desorientare.

Eram, afară de îndărătnicele convingeri ale Reginei, de chinurile de conștiință ale Regelui, care-mi mărturisia, cu o hotărîre pe care nu i-o cunoșteam, că „vom avea și Ardealul și Bucovina", și de statornicia cîtorva generali ca Grigorescu, pe care l-am văzut acolo pe front, cu optimismul temperamentului său vioiu și vesel, darnic în cuvinte și gesturi de Meridional, și ca recele Vaitoianu, cu calculele flegmatice, eram, zic, complect desarmați sufletește și cu totul la discreția împrejurărilor, care, din fericire, de pe urma cumplitei oboseli a Germanilor, secerați la Mărășești și strîns încleștați în Apus, nu se îngrămădiau asupra noastră, totul fiind acuma artificii și simulare, atitudini, mijloace de a „impresiona" pe adversar.

Starea de spirit a lumii politice era supt orice nivel. Am spus aiurea cum Morțun, care se făcea a veni pentru o rectificare fără însemnătate în ziarul mieu, era încîntat că „a scăpat de Take Ionescu", și vom vedea cum „scăpase". Din partea lui, Ion Brătianu, pe care nu-l mai vedeam de la întrebarea dacă mai cred că Germanii vor fi învinși, îmi trimetea pe d. Duca pentru a-mi suggera ca, în vederea unui armistițiu de capitulare, ideia de pace să fie servită de ziarul mieu, formator al opiniei publice. În clipa cînd generalul Lupescu era trimes la generalul Morgen, care-l va trata ca prisonier, dar nu va lipsi să-i ție discursuri și să-l fotografieze în grup, ca să se încheie, alături de niște vagabonzi ruși fără nicio conștiință și nicio demnitate, armistițiul de la Focșani, se poate zice că, dacă România avea un Suveran și lîngă dînsul o femeie cu suflet împărătesc, nimic nu

mai exista din ce fusese lumea oficială decît o mînă de figuranţi la Iaşi şi o bandă de trădători la Bucureşti.

Pribegii plecaseră. Germanii ceruseră, de la cele d'întăiu negocieri, îndepărtarea unui număr de oameni politici, a căror presenţă până la pace li-ar fi fost desagreabilă. Regele mi-a comunicat forma în care se înfăţişase această nouă pretenţie: se spunea numai că acei oameni au dorit plecarea, pe care stăpînii soartei noastre sînt gata să li-o înlesnească, şi indignarea tremura în glasul Suveranului supt a cărui timiditate aparentă se ascundea atîta mîndrie: „Mîni îmi vor cere să îndepărtez pe Regina, pe Prinţul Moştenitor...". Se pare că între cei cari ar fi făcut bine să se ducă eram şi eu, care, fireşte, nici nu mi-am bătut capul. Dar foarte mulţi au primit paşaportul Centralilor şi au plecat, cu Take Ionescu în frunte, şi cu alţii mulţi, între cari şi atîţia profesori, ca Pangratti şi rectorul de la Bucureşti Atanasíu, ca să ceară la Paris, ţinta călătoriei tuturora, refacerea de către amicii noştri francesi a întregului nostru învăţămînt, începînd cu ştiinţile. Neapărat că acei la cari ne adresam au crezut în nexistenţa unui învăţămînt care se desvolta de atîtea secole şi care fusese ţinut în curent, prin ostenelile mai multor generaţii, şi cu progresele realisate aiurea şi cu necesităţile noi ale fiinţii noastre naţionale înseşi. De aici va veni că mi se va spune în 1920 la Paris despre intenţia ce am avea de a face francesă Universitatea din Bucureşti, limba românească fiind relegată la Cluj, şi tot de aici trimeterea atîtor profesori francesi, dintre cari mulţi s'au legat în adevăr de o ţară care nu era cum li se descrisese şi pentru care au cîştigat înţelegere şi respect, apoi visita unei misiuni de universitari francesi, cu rectorul Poincaré în frunte, cari au fost foarte miraţi cînd, la Bucureşti, li s'au cerut numai conferinţi fără a se începe opera de totală renovare, pentru care se credeau chemaţi, şi lăsarea

a noi a unui inspector frances a cărui situație de la o vreme a devenit jenantă.

Dar, întorcîndu-ne la aceia cari plecaseră, cînd atîtea suflete aveau nevoie de incurajare și mingîiere, nimeni nu va tăgădui că ziarul frances pe care l-au publicat, ca și apariția lor în Parlamentul Franciei inainte de armistițiu, legăturile lor cu oamenii politici francesi și mai ales afirmarea faptului că mai există o Romănie, una care nu și-a părăsit speranțele, care continuă a se crede in războiu alături de Aliați, o Romănie complect liberă, in stare să discute viitoarele ei hotare, represinta un mare avantagiu; a fost bine că intre acești expatriați, de o tristeță une ori destul de relativă, s'a găsit și cîte un luptător al principalei provincii pe care o reclamam, ca d. Goga. Dar nu pot ascunde sentimentul pe care-l avea populația fără pașaport străin și fără dor de a se duce că in jurul ei, al suferinților ei, din ce in ce mai grele, al umilinților care vor cădea tot mai nesuferite asupră-i s'a mai făcut un gol.

În tot acest timp nu-mi uitasem datoria de profesor, care ajungea acum să aibă un sens mai înalt decît oricînd, căci cuvîntul viu, ascultat cu interes de un public numeros și ales, in aula Universității, in cutare odăiță a vechiului liceu unde invățasem, avea să întregească aceia ce zilnic spunea scrisul, scrisul de durere și speranță.

Am tratat astfel pe rînd, in acești ani ai refugiului, despre chestiuni care erau toate in legătură, mai mult sau mai puțin strînsă, cu preocupațiile grele ale zilei și din care se putea desface mîngîiere, incredere și inălțare. A fost vorba astfel de desvoltarea literaturilor romanice, în care făceam să între, din cauza izvoarelor inspirației sale, peste stră vechiul și permanentul fond celtic, și literatura englesă. Manuscriptul a așteptat întoarcerea la București pentru a se tipări in trei mari volume de literă măruntă. Pentru

a învedera felul, cu totul întîmplător şi absolut neorganic, în care se alcătuise o Austrie, care, deci, se putea desface uşor în bucăţile acestei înjghebări fortuite, am presintat ascultătorilor miei „originea şi desvoltarea Statului austriac“. Cum în mintea alor noştri Germania apărea ca un concept absolut unitar, cu acelaşi caracter impunător de-a lungul veacurilor istoriei medievale şi contemporane, bloc de putere nezguduită, curent de voinţă pe care nimic n'ar fi putut-o opri în revărsarea ei, am urmărit, in „Cugetare şi faptă germană“, lupta între cele două tendinţe, de minte şi de pumn, care se înfruntă necontenit în viaţa unui popor de o mare complexitate sufletească, în care îndrăzneala cugetării abstracte alternează cu supunerea necondiţionată unor autorităţi de cele mai multe ori venite din străinătate sau copiate după modele străine.

Avusem ambiţia de a-mi continua şi publicaţiile mele, Din „Buletinul“ frances al Institutului Sud-Est European a ieş t o singură fasciculă, în care arătam originea, în mare parte latină, prin familiile Beauharnais şi Murat a dinastiei noastre, articol menit să apară într'un calendar bucureştean, apoi acţiunea austriacă în vremea neutralităţii, — Regele adeverindu-mi în scris că interpretarea dată textelor din cartea roşie publicată la Viena e cea adevărată. „Revista Istorică“ a cuprins cele două cursuri ale mele mai puţin întinse, descoperirile de la Hermeziu în biblioteca lui Costachi Negruzzi, pe lîngă cronica romanească a lui Brancovici, — menţiunile despre Sîrbi în izvoarele noastre trecînd la „Buletin“, — şi ce alta îmi dădea hasardul acestor timpuri chinuite.

Îmi facusem la loc tipografia, cu o maşină rechisiţionată la Botoşani — adaug că, întors la Bucureşti, am plătit-o onest —, şi în jurul mieu, cu sergentul Constantin Onciu în frunte şi cu legătorul Teodoru, se adunaseră o parte din lucratorii miei de acasă, băieţi buni, dar aşa de stăpîniţi de spiritul vremii, încît, cînd li-am oferit noua

tipografie, reservîndu-mi ce s'ar cuveni și muncii mele, ei mi-au mulțămit, dar au cerut să li asigur și... exacta plată săptămînală din banii miei. Acolo, printre picături, am tipărit în limba francesă și „Relațiile anglo-romîne“, începute de mult pentru un volum de omagiu bunului mieu profesor Bémont, și dureroasa Istorie a Rominilor din Bucovina, scoasă din „Buletinul“ de pe vremea neutralității.

Dar atmosfera se făcea tot mai grea, tot mai irespirabilă în acest pustiu de credință care se făcuse la Iași, pe cînd la Odesa o parte din parasitismul politic nu făcea decît să intrigheze contra unui Guvern de fapt mort și unui Rege cu totul nevinovat de situație.

În aceste timpuri ale armistițiului, prelungit fără a căuta să ajungem la pacea separată, pe care, pentru efectul ce l-ar avea asupra aliaților și asupra lumii lor înseși, o doriau așa de mult dușmanii, o singură rază de bucurie mijindă a ajuns până la Iașul de fapt aproape asediat. În Basarabia o conștiință românească începea sa se miște, pe care vor înteți-o tot mai mult aceia din oamenii de la Iași, mai mult profesori, plus Bucovineanul Liviu Marian, fiul meritosului preot folklorist, cari se așezaseră la Chișinău. Într'o sală a Facultății de medicină am primit astfel neașteptata visită a doi dintre fruntașii acestei Moldove răsăritene cu dor de întoarcere la țara veche în loc să primească îndemnurile stăruitoare de a se alipi la o Ucraină autonomă. D. Inculeț, profesor de matematică, figură de o liniște și de o veselie care părea însăși o asigurare de mai bine, și medicul Ciugureanu (de fapt Ciuhureanu), frumoasă figură de bună rasa moldovenească, ni-au vorbit în cuvinte care mai ales în astfel de timpuri au avut un adînc răsunet în inimile noastre strînse de grijă. Din colțul mieu, îndemnat a li răspunde, li-am spus atita: „Ați venit la un ceas de mare

durere și ni aduceți o mare mîngîiere", De atunci Basarabenii deveniseră oaspeții obișnuiți ai Iașului, și fiecare apariție nouă însemna un pas mai departe în afirmarea credinții și hotărîrii lor.

În zilele acelea, era așa de posibilă pierderea ultimei base de resistență, încît, în cursul pe care-l țineam une ori, cu un mic grup de suflete devotate, ducînd și lumînarea de acasă, fiecare lecție părea că va fi cea din urmă, dar eram hotărît să merg până la capăt. D. Mavrodi, cel d'intăiu om care a crezut că încercările mele dramatice se pot menținea pe scenă, pusese în repetiție „ nvierea lui Ștefan-cel-Mare" și actorii mă întrebau dacă trebuie să mai lucreze fiindcă „mîne vin Nemții". „Cînd vor veni", li-am răspuns, „vom face fiecare ce se va putea și ce vom crede; deocamdată să ni căutăm de treabă".

Ca încă o mîngîiere între atîtea miserii fusese pătrunderea trupelor generalului Broșteanu în Basarabia, supt pretextul că vin să apere de bandele prădătoare depositele provisiilor pe care le cumpărase Statul romîn. Dar, puțin timp după ce în sfîrșit se ocupase Chișinăul, zdrobind resistența bolșevică, la care participase și bizarul mieu fost student și „aderent politic", luptător la alegerile din Folticeni, Cătărău, autorul atentatului naționalist contra episcopului maghiar de Hajdu-dorogh, d. Buzdugan a venit să-mi spuie că nici acolo nu ne urma norocul, căci „bolșevicii au întrat în Bender". Își poate închipui cineva în ce stare de spirit mă putea pune această veste de nouă înfrîngere. Am trimes îndată pe unul din copiii miei la Brătianu să mă informez asupra realității lucrurilor, iar răspunsul a fost exact acela pe care-l dau: „da, au întrat, și, dacă-i putem scoate, îi vom scoate".

Schimbări politice interne erau acuma în aier, după

trecerea unui așa de trist An Nou, în societatea care se împuținase așa de mult, atîția căutîndu-și un adăpost și un mijloc de întreținere, așa încît cine-și păstra încrederea era redus aproape numai la consultarea propriei sale conștiinți. I. I. Brătianu se potrivia în jocul său politic, mai dibaciu decît frumos, după șansele de succes: nu voise nicio colaborare cînd așteptase sigura victorie după o ușoară paradă de trei luni, primise tovărășia la răspundere a conservatorilor după ce venise desastrul; cînd se părea că se luminează definitiv zările, în Iulie, el căutase desfacerea de dînșii; acuma, cînd orice lumină în cer părea că s'a stins, și pentru totdeauna, el era grăbit să treacă mîna altora.

Ambiția politică trezită în sufletul generalului Averescu, care-și atribuia o misiune de „îndreptare", de pronunțare a „sancțiunilor" de refacere, pentru care însă o neaparată condiție era revenirea la pace, orice luptă mai departe părîndu-i, din punct de vedere tehnic, o imposibilitate, era bine venit pentru calculele noi ale șefului partidului liberal. Reintrat în acțiune, indată ce era vorba de finețe, ceia ce era singura lui specialitate, el facu așa încît, la ceasul cînd Regele trebuia mînat, prin influența d-lui Știrbei, care-și avea și el ințelegerile sale, la suprema rușine a întrevederii cu arogantul fost ministru austro-ungar la noi, contele Czernin, puterea sa fie încredințată omului al cărui mare și adevărat rol nu era de sigur în odaile de întriga și de dușmanie de la Iași. Alături de general, care facuse, și cu prietenul, acuma cu totul desfacut de mine, Cuza, — ba chiar ideia ar fi venit, mi-a asigurat d. Cuza mai tărziu, de la d-sa—, o Ligă menita să nu devie niciodată un partid, ci să servească numai adevaratele interese ale „poporului" însuși, în a lui întregime, statea un om care până peste patruzeci de ani trăise o viață de societate, fară legături cu o ocupație profesională și cu urmarirea unui scop corespunzator inteligenței și aparenț e

sale de mare energie, dar care şi el îşi simţia acuma, ca atîţia alţii, o misiune, aceia a „omului tare", căruia nu-i pasă de nimeni şi de nimic şi care cere tuturora recunoaşterea umilă a superiorităţii sale; acest om, care preceda pe d. Mussolini în unele din metodele de a se impune şi de a impune, fără să aibă însă nimic din puterea creatoare a acestuia, era d. C. Argetoianu, pe care-l zărisem numai în treacăt, dar a cărui activitate la Odesa, organisînd fronda, şi contra Regelui, îmi era cunoscută şi al cărui fel de a guverna l-am putut aprecia îndată.

D. Ştirbei mi-a adus vestea alcătuirii noului ministeriu, ca şi cum el însuşi n'ar fi avut nicio parte în marea schimbare ce se petrecuse. Pe lîngă generalul salvator şi pe lîngă sfătuitorul lui ascultat erau cîţiva oameni tineri, negustori, cooperatişti, elevi de ieri ai şcolilor germane, generali. Brătianu stătea gata să retragă la momentul oportun ceia ce acordase acelora, unul singur fiind fără naivitate, pe cari-i considera ca simple instrumente ale acţiunii sale bine chibzuite. Hotărîrile mari, cu privire, în rîndul întăiu, la armistiţiu şi la pregătirea păcii, trebuiau să se ieie în Consilii de Coroană şi cu consultarea unui Stat-major în fruntea căruia generalul Prezan, coborît pe planul al doilea militar prin înălţarea la presidenţia de Consiliu a unui general, represinta o veche duşmănie şi o statornică oposiţie. D. Averescu putea să-şi facă ilusii asupra duratei guvernului său, ca şi asupra operei decisive care i-ar fi încredinţată, dar realitatea era cu totul alta: firele situaţiei se aflau în alte mîni. El avea să facă un singur lucru: să ia asupră-şi greaua răspundere a unui act umilitor, iar, cînd s'ar cere, pentru a se ajunge la capătul acestor trecătoare lucruri impuse, cineva care să se bucure şi de încrederea Centralilor, pe lîngă cari guvernul Averescu a făcut, de altfel, toate silinţile, erau doar, în fund, cei de la Bucureşti, şi ei mîncaţi de intrigi, pe cari Brătianu îi cunoştea de ajuns

ca să știe că o simplă invitație la putere ar putea face pe cei mai mulți să părăsească planurile de detronare a Regelui, de unire cu Austro-Uungaria, de instalare a unui prinț prusian, pentru a deveni credincioșii supuși ai Maiestății Sale, aceasta până la odiosul Basarabean care se pusese, imprudent, în fruntea mișcării de distrugere a Statului romîn și care, om de stînga, revoluționar, s'a oferit apoi public, printr'un articol în foaia sa de trădare, de smomire a soldaților, a servi un prim-ministru conservator de cea mai „ciocoiască“ speță.

A fost lung șirul umilinților și atît de descurajant, încît și activitatea mea științifică s'a resimțit. Cînd, cu censura sa, de altă speță, d. C. Argetoianu s'a instalat la Interne, nu se mai putea tipări orice în foaia de care-mi legasem tot rostul. S'a putut continua totuși o oarecare oposiție fățișă la planurile de împăcare cu Centralii, cari se arătau, cunoscîndu-și slăbiciunile și primejdiile, din ce în ce mai nerăbdători. Cîți mai rămăseseră din parlamentari, după ce umpluseră Odesa și Parisul, unii dintre dînșii, ca bietul Disescu, preferind unei rămîneri în țară riscurile trecerii prin Marea Baltică și înfruntarea minelor, fură chemați de noul guvern ca să li se arăte că trebuie să consimtă la pierderi teritoriale, la crîmpoțirea hotarelor României, la părăsirea Dobrogii, la rășluirea munților... Cu glasul slab și stins, în uniforma care făcea și mai dureroasă scena, generalul expunea situația cu acea receală a temperamentului său care era exasperantă, adăugîndu-se din cînd în cînd și profundul bas cu care acolitul său principal sublinia textul acestui regretabil discurs. Și ce erau acelea care au răspuns la aceste propuneri, unele dintre dînsele fiind adevărate revelaii întristătoare a ceia ce oamenii avuseră în adevăr în suflet fără să fi ieșit la iveală până atunci...

Nu putea fi vorba acum, în clipa cînd era să plece d.

Argetoianu la Buftea, castelul d-lui Ştirbei, unde aşteptau delegaţii Centralilor, căptuşiţi cu pretenţii bulgăreşti şi turceşti, a căror aroganţă abia o putea stăpini dibăcia unui Kühlmann şi autoritatea mareşalului Mackensen, de un apel la opinia publică. La care opinie publică? La majoritatea intelectualilor ieşeni, de multă vreme otrăviţi de virusul sterist, pătruns şi organisat la Universitate? La proporţia aşa de însemnată a populaţiei evreieşti, gata să întimpine cu flori presintate in genunchi şi cu discursuri în jargon cel d'intăiu detaşament german? La politicianii cari, acum aşa de puţini, nu se puteau inţelege asupra niciunei chestii? La armată, care era atit de departe şi al cării amestec in viaţa politică e totdeauna o nenorocire?

Ceva *trèbuia* făcut insă. După o cuvîntare in „Parlamentul" strîns prin foaierul Teatrului, am redactat un text de protestare contra părăsirii hotarelor a căror păstrare integrală o jurase Regele, şi am lăsat-o la Palatul devenit acuma închis şi mut, inaccesibilă fortăreaţă a unei dureri fără nume. Cu mine era Delavrancea, cred şi Roman, poetul, ziaristul ieşean de pe vremuri, acuma aşezat la Constanţa şi care sè pusese in fruntea resistenţei dobrogene, căreia i-am scris memoriul de împotrivire, — dar, altfel, foarte puţină lume. Liberalii stăteau in aşteptare şi nu voiau să se angajeze în nicio acţiune. Iar Take Ionescu, Mihail Cantacuzino, oamenii cari recomandaseră trecerea în Rusia, şi pănă la Port-Arthur, sau resistenţa ultimă, pe care o credeau o datorie pentru noi, — aşa-numitul „triunghiu al morţii", care n'a avut niciodată o definiţie exactă şi un sens precis—, aceia erau complect descurajaţi... Şi foarte aproape, din ce în ce mai aproape de cum gindia încrederea generalului Averescu, răsăriau Marghiloman, C. C. Arion. Stere şi alţii din conspiratorii şi uneltele de la Bucureşti.

Deocamdată guvernului Averescu ii revenise şi trista

misiune a izgonirii representanților militari ai Înțelegerii. Despărțirea de generalul Berthelot, căruia i-am căutat cu darul de plecare, veche și frumoasă tipăritură românească și un pergament ardelean, împreună cu o călduroasă scrisoare de recunoștință pe care am redactat-o cu inima plină de durere, a fost una din clipele cele mai impresionante din lunga serie a unor încercări care păreau să nu mai aibă sfîrșit.

Văd încă urîta noapte rece și umedă, miserabilul tren cu băncile de lemn goale, murdare, cu curelele de la ferești tăiate de cuțitele hoților și vandalilor, în care mergeam spre gara Nicolina de unde trebuia să plece convoiul către stepele Rusiei, către Marea chinesă a Extremului Orient. În drum, cu Take Ionescu, se vorbia de cariera generalului Averescu, de tot ce se spune pentru dînsul și contra lui, în clipa cînd Francesii il considerau — și au continuat să-l considere — ca un dușman, capabil de a li face tot răul. Apoi gara pustie, apariția Regelui cu fața descompusă, a Reginei care sărută pe ambii obraji pe Berthelot. Și dispariția în umbra deasa a trenului care ne lăsa cu atîta mai singuri...

Nu e locul aici să arăt o situație pe care am presintat-o mai amănunțit în cartea mea „Supt Trei Regi", care e o lucrare de istorie, pe cînd acuma e vorba numai de ce s'a petrecut și atunci în sufletul unui om pe care soarta, fără a-i atribui rolul activ, continuu refusat mijloacelor pe care poate nu le avea mai puțin decît favoriții ei, îl pusese în mijlocul unor mari și teribile imprejurări.

Chemarea generalului Averescu, a cărui influență, de caracter misterios și idolatru, în oștire se cunoștea, a fost, cum am spus-o, o mare lovitură de maestru a celor cari conduceau acum exclusiv pe regele Ferdinand: I. Brătianu și, pe lîngă el și pentru el, d. Știrbei. Biruitorul de la Mărăști era pus

în situaţia cuiva care, neputînd să lupte, făcuse gestul capitulării, aruncase formula desmembrării, fără a putea reuşi, cum era de prevăzut, să capete de la Centrali condiţii pe care aceştia ţineau să le acorde numai instrumentelor lor. Astfel, în Mart 1918, generalul a fost pur şi simplu demis în favorul lui Marghiloman, care şi acesta, tîrît înaintea inexorabililor stăpîni, trebuia politiceşte şi moraliceşte distrus în cruntul războiu intern care se purta supt şi prin războiul extern.

Cu ochii în lacrămi, ca un învins, silit să primească, în capitularea sa, şi ultimele condiţii, Regele mi-a anunţat că a primit, că a trebuit să primească în locul de prim sfetnic al său pe acela care-i pregătise detronarea. El uita însă un lucru: că elegantul Marghiloman, care scotea frase întregi, de o perfectă taietura, din impecabilul plastron al cămaşii sale, că sportmanul cu grajdul celebru, că oaspetele Parisului, oraş care singur putea satisface cerintile acestui fiu de mare proprietar patriarcal şi descendent de simpli răzeşi buzoieni, ca arbitrul rafinărilor, Petroniul modern, dar cu alt luştru decit acesta, era în fond un om de treaba, sensibil la orice atenţie, de şi rău de gura şi rău de scris, ca orice membru al mahalalei noastre politice, şi, înainte de toate, o fiinţa trăind exclusiv pentru putere, pe care a-l chema însemna a-l avea, a-l avea complect, cu tot ce poate da devotamentul momentan al unui „cîne fidel de la picioarele tronului", cum lui însuşi i-a placut să se numească mai tărziu. Dacă ar fi ştiut mai bine aceasta, Ferdinand I-iu, fără sfaturile unui Ştirbei, n'ar fi îngăduit nici majordomatul arogant al lui Brătianu al II-lea...

Dominaţia lui Marghiloman, încîntat că vine ca stăpîn în acest Iaşi al duşmanilor săi şi gata să întrebuinţeze, împreună cu acoliţii săi, tot aşa de satisfăcuţi, toate mijloacele politicianismului pentru a evita ceia ce foştii săi amici Centralii îi vor fi impus ori ceia ce ei aş-

teptau de la dînsul, mi-a părut întăiu că-mi strivește tot avîntul. Mă întrebam în seara după audiența la Regele dacă, supt noua censură, care ar întrebuința, credeam, alte mijloace decît agenții d-lui Argetoianu, căci aceștia nu-mi confiscau ziarul, ci-l cumpărau de la chioșcuri îndată după apariție, mai e posibilitatea de a continua o luptă cu condeiul în cursul căreia aveam conștiința de a fi adus oarecare folos. Mă gîndiam dacă n'ar fi bine să prefac „Neamul Romănesc" într'o foaie literară și culturală. Cu a doua zi însă îmi luasem hotărîrea: voiu merge înainte. Mai ales după ce s'a ajuns la grozava pace de la București.

N'a fost ușor. Foaia a apărut cu locuri albe. Pentru ca ele să nu fie prea numeroase, căutam să ascund, măcar în aparență, ce aveam să spun, supt tot felul de artificii. Odată vorbiam de iepurii din Australia contra cărora agricultorii ridicau garduri de sirme de fier, iar rozătorii totuși se îmbulziau în ele, perind, pănă ce în sfîrșit părea că li s'a stîns semința. Censorul, un tînăr filosof, menit unei cariere universitare și politice, a ținut să mă asigure, dîndu-și iscălitura, că înțelege bine de ce fel de iepuri e vorba. Altă dată, am luat istoria contemporană a Germanilor de Menzel și am resumat tot ce spune cu privire la nesfîrșita miserie morală a Berlinesilor supt regimul napoleonian, înaintea căruia cu lingușiri și cu denunțuri îngenunchiau. Sau, după altă lucrare străină, invederam în ce fel cuceritorii francesi din acel timp au înțeles a stăpîni în Italia-de-Nord, creînd așezăminte și opere de civilisație care trăiesc și pănă astăzi.

Fusesem izgonit din redacția mea și, un timp, bunul preot Andriescu îmi îngădui să fac ziarul într'o odaie din căsuța sa de la biserica Banu. Cînd tifusul a pătruns în familia părintelui, am trecut la niște odăițe din vecinătate în dosul agenției Maximovici, tocmai la capătul unei curți de o nespusă murdărie. Iar ca locuință am fost bucuros că mi s'a permis să mă așez în cîteva odăi de la

Mitropolie, aşa de întunecoase, încît, toamna, iarna, în umbra imensei clădiri bisericeşti, lumina ţinea cam între zece şi patru. De cealaltă parte a antretului se aşezase harnicul cleric basarabean Gurie Grosu, pe care Mitropolitul Pimen şi-l luase ca vicariu şi care dădea şi foii mele contribuţii de caracter religios şi moral. Dedesuptul celor trei odăiţe ale mele erau oploşiţi nişte ucenici de cîntări din Basarabia, cari, băieţi fără cunoştinţă de ale lumii, făceau foc pe scinduri, iar fumul venia să adauge la plăcerile reşedinţii mele.

Într'o situaţie al cării rost nu-l înţelegea pe deplin, crezînd că el este, pentru Rege, care, din prima clipă, cu ochii la I. Brătianu, îi pregătia căderea, un sfătuitor ascultat şi iubit, iar pentru populaţie un bine venit salvator, şi ale cării primejdii îi rămîneau ascunse, apoi şi în convingerea că soarta războiului s'a hotărît definitiv, primul ministru se mira că mai sînt oameni cari-l evită. Îşi închipuia că la mijloc e o scăpare din vedere, o neînţelelegere. Mi-a arătat printr'un prieten comun mirarea că „mă fac a nu-l vedea" şi i-am trimes răspunsul că „nu *vreau* să-l văd" şi, la cea d'intăiu ocasie, pentru a i-o dovedi, îl voiu privi drept în ochi. De fapt, niciodată nu i-am mai vorbit, de şi une ori judecam împrejurările ca şi dînsul, şi aceiaşi condamnare venia, asupra aceloraşi oameni, din conştiinţa mea ca şi din conştiinţa lui. Mi-a părut mai puţin rău că am păstrat această atitudine faţă de un om aşa de cult, de talentat, de onest şi, în fundul sufletului, de sigur şi iubitor de neamul său, cînd am cetit însemnările lui zilnice, pline de neadevăruri şi de întortocheri, după cum îi veniau ştafetele de la oameni fără nicio valoare morală, el însuşi presintîndu-se la un nivel de sigur mult inferior acelui al ţinutei sale exterioare, aşa de îngrijită.

O dovadă de naţionalism îi era absolut necesară lui

Marghiloman, şi împrejurările l-au servit în chestia Basarabiei.

Acolo se formase o represintanţă populară a provinciei, care avea tot atîta valoare legală ca orice altă formaţiune spontanee în marea Împărăţie de ţeri furate, şi Sfatul Ţerii, după ce se proclamase o „republică moldovenească" autonomă, avea să decidă asupra legăturilor ei viitoare cu România.

Spiritul din această adunare revoluţionară era bun. Vechiul instinct romănesc ieşise la suprafaţă peste toată cartea rusească, peste ideile de la şcoală şi cele strecurate de oficialitatèa străină. Oameni ca Murafa, ca preotul Mateevici, cari şi ei au apărut o clipă in redacţia mea, ne cunoşteau acuma în de ajuns prin vicisitudinile războiului ca să ştie că nu sîntem aşa cum de mai bine de un secol ne zugrăvia în faţa Basarabenilor interesul cîrmuirii ruseşti. Intelectualii noştri aşezaţi în mijlocul lor, şi cu o misiune de la Ministeriul de Instrucţie, luminau pe aceşti oameni simpli, buni, încrezători, gata să primească şi să înţeleagă orice tălmăcire dreaptă a lucrurilor. Ziarul care apărèa la Chişinău, cu ajutorul guvernului, ajuta şi el foarte mult la aceasta, de şi pentru moment era marea greutate a deosebirii de alfabet, trecerea la literele latine trebuind a se face însă mult mai răpede de cum o credeau şi cei mai optimişti.

Mărturisesc că nemărgenita încredere a propagandiştilor mi se părea că e încă unul din semnele superficialităţii noastre, aplecării a crede că s'a şi isprăvit un lucru în care abia se făcuseră primii paşi. Cînd fostul mieu elev şi ruda mea D. Munteanu-Rîmnic venia, în uniforma sa de infanterist, să-mi spuie că totul e bine, că totul e gata, aveam sentimentul neplăcut care se impune cînd te afli înaintea ilusiei grăbite a lucrului pe care însuţi îl doreşti, dar nu-l crezi aşa de aproape încît numai să pui mîna pe dînsul. Se adăugia şi amintirea

ipocritei campanii pentru Basarabia, adecă împotriva idealului către Ardeal, pe care o duseseră la Bucureşti rătăciţii şi vinduţii. În sfîrşit se putea bănui — ceia ce a şi fost in adevăr—şi o ispită a Centralilor, cari, răpindu-ni munţii şi Dobrogea, ni presintau Moldova de peste Prut ca o compensaţie — şi ce dureroasă era ideia acestui schimb, consimţit de noi, primit de noi cu aplause ! Fară a mai socoti că Basarabia ar fi fost un dar al celor cari ni sfîşiau ţara, şi nu un cîştig căpătat, potrivit cu dreptul nostru, de soldaţii unei armate acuma osîndită la desfacere şi menită să fie acoperită la întoarcerea în teritoriul ocupat de toate umilinţile pe care le pot iscodi creieri perverşi şi sadici.

Totuşi eu, care fusesem rugat de cutare pribeag al Romînilor transnistrieni, — de cari ajunseserăm a ne interesa aşa de mult încît Munteanu-Rîmnic, în romantismul său, îşi botezase o fetiţă „Doina“ şi „Transnistriana“ , a li descurca trecutul, şi o făcusem într'o broşură de informaţie pentru noi, de mîngîiere pentru dînşii, am scris un memoriu în limba germană pentru invederarea drepturilor noastre asupra Basarabiei, ca să fie presintat de şefii Basarabenilor la negociaţiile de la Bucureşti.

Puţin timp după trufaşa înfăţişare a lui Marghiloman s'a produs aceia, nespus de insolentă, a lui Constantin Stere, al carui ziar acoperise de insulte pe toţi autorii şi sprijinitorii războiului naţional, cerînd în toată forma să fim împuşcaţi în piaţa publică — şi va avea şi dupa aceia sfruntarea de a aduna în volum aceste marturisiri sufleteşti, atît de nobile. L-am vazut în automobilul primblărilor sale importante, în costumul de operetă pe care crezuse de cuviinţă să l substituie uniformei de colonel romîn care din nenorocire nu-i fusese smulsă înaintea plotonului de executare. Sfida lumea care se uita la dînsul ca la un înviat din morţi şi în acelaşi timp se punea, cum am spus, foarte umil la disposiţia primului ministru

de la care aștepta ceva care l-ar putea reabilita, ba chiar încunjura de respectul și recunoștința publică: misiunea la Chișinău pentru opera de unire. Pe cind liberalii, de cari era legat prin nu știu ce secrete pe care nu le-a destăinuit niciodată, păstrau față de omul care întrupa mai curagios trădarea o tăcere prudentă, am întrebat in foaia mea ce poate face cineva în această Românie a tuturor toleranțelor, uitărilor și iertărilor pentru ca să devie imposibil supt raportul moral. Prevedeam astfel ce reserva viitorul, o întreagă carieră politică, unui asemenea om.

De altfel slăbiciunea regelui Ferdinand a contribuit esențial a face din omul comănduirii de la București un politician încă viu. Cu uimire l-am văzut pe Suveran exhibînd din balconul reședinții sale, fără a corespunde prin aceasta unei cereri a opiniei publice, indignată, pe acela care voise să-l răstoarne pentru un prinț prusian și care, acum, cu o șapcă de bolșevic pe cap, în costumul de fantasie al unui comisar al poporului, sorbia țigara lui de foi, aruncîndu-și fumurile asupra grupului de spectatori. Ba mai tărziu, după lungile-i discursuri, de fapt inutile, căci fostul student deportat în Siberia pentru cu totul alte motive decît ale unui crez național nu mai avea de mult a face cu generațiile care se ridicaseră, o decorație înaltă a fost pusă pe pieptul în care bătea o inimă așa de străină de toate mîndriile, durerile și aspirațiile noastre.

Triste vremuri, o, ce triste!

De altfel în curînd, supt influența Reginei, a cării demnitate de caracter n'a abdicat un singur moment, Regele se va retrage, cu întreaga sa familie, la Bicaz, în munții vecini cu acel Ardeal care fusese din nou supus tiranilor săi, dar pe care Ferdinand I-iu, în mistica-i credință, nu consimția să-l creadă definitiv răpit speranțelor noastre.

Până atunci însă el a izbutit să evite, simulînd boala, trecerea prin furcile caudine ale deschiderii Parlamentului rușinii naționale.

Căci Marghiloman avea nevoie de Camerele sale. Ele-i erau necesare și pentru întărirea tratatului groaznic pe care Centralii stăruiau să-l aibă în cea mai desăvîrșită formă legală, nereușind doar să-i aibă întărirea din partea Regelui, rămas ireductibil în resistența lui îndărătnică de timid, dar și pentru altceva, la care omul jignit de I. Brătianu, și altfel decît în viața politică, ținea neapărat, adăugîndu-se și insistențele biruitorilor: darea în judecată a Ministeriului războiului, ceiace s'a și făcut, trimețîndu-se, deocamdată, la închisoare pentru malversații Al. Constantinescu.

Primul ministru ar fi fost bucuros să aibă în acest Parlament, fie și pentru cea mai necruțătoare și zgomotoasă oposiție, pe represintanții tuturor partidelor și curentelor. N'a avut însă decît pe oamenii săi, cîțiva prieteni și apoi pe acei cari se strîng totdeauna de la sine în jurul puterii, plus spiritele revoluționare care agitaseră contra Ministeriului Brătianu și, din nenorocire, și amicii d-lui Cuza, cari, cum eu nu făceam politică de partid, se considerau ca exponenții incontestabili ai naționalismului-democrat.

Nu puteam decît să refus orice amestec în această comedie electorală, în care urnele din teritoriul ocupat erau supt presiunea armatei dușmane, iar cele din Moldova la disposiția complectă a unui guvern desprețuit. N'am avut curiositatea să asist la vre una din ședințile în care se aruncau toate injuriile acelora cari „ruinaseră România printr'un războiu criminal" și să ascult declarațiile timide ale celorlalți, cari fără autoritate personală îngăimau cîte ceva pe alături. Pe banca ministerială, lîngă alții cari ar dori să se șteargă din viața lor această amintire, era și vechiul dușman al naționalismului mieu „lătrător", osînditorul statornic prin foaia sa populară al luptei naționale, acela care se con-

sidera ca moştenitorul legitim al lui Maiorescu, mort obscur între străini,—el cel puţin fără a fi făcut vre-o demonstraţie contra neamului său, — profesorul Simion Mehedinţi.

Dar vremea lucra împotriva nelegiuitei alcătuiri, care-şi făcea planuri de viitor, mari planuri, sprijinite şi pe o nouă lege agrară, aceia a ministrului Garofild, un specialist în acest domeniu. În Apus li mergea rău Centralilor şi frontul răsăritean se măcina fără să se bage de samă. În curînd catastrofa era să se producă, şi i-a trebuit o oarecare naivitate dibaciului preşedinte al Consiliului ca să se mire că, în momentul cînd se credea mai sigur, Regele i-a comunicat în cîteva cuvinte nevoia de a pleca.

Era in zilele cind Bucovina se elibera. Trupe rutene în debandadă erau stăpîne pe Cernauţi. Se ventila ideia crearii unei Ucraine pentru arhiducele austriac Wilhelm, şi nu lipsiau Romîni, dintre aceia cari ţinuseră discursuri armatelor împărateşti, cari sa se împace şi cu o astfel de stare a lucrurilor. Atunci, în frunte cu răposatul Flondor şi cu d. I. Nistor, un grup de Romîni curagioşi, pe cari din nenorocire erau să-i despartă apoi cumplite rivalităţi personale, au luat asupra lor să lege mica lor ţară de patria romănească, şi actul lor de îndrăzneală a reuşit.

Era nevoie însa de a se asigura resultatul fericitului resultat căpatat prin surprindere. Intrarea soldaţilor noştri era absolut necesară, şi fără cea mai mică zăbava Cum hotărîrea miniştrilor arăta să întarzie, am fost rugat să intervin pe lîngă Regele şi am fost fericit că am putut afla ordinul dat generalului Zadic de a trece graniţa.

Cîteva zile dupa aceasta aveam la Iaşi pe represintanţii reuşitei revoluţii bucovinene. Cunoşteam pentru întăia oară pe Flondor, cu care fusesem in legatură pe vremea cînd partidul lui naţional, boieresc, stătea gata de încăierare — cum a fost, de alminterea, şi pe urmă —

cu partidul „democratic“ al pornitului Aurel Onciul şi al lui Florea Lupu, acesta întrecîndu-şi şeful pănă într'atita, încît într'o cartă postală injurioasă mă califica de „rînzos“. Atunci am încercat o împăcare, şi Flondor mi-a mulţămit printr'o călduroasă telegramă. Acuma, aveam înaintea mea pe omul plecat spre bătrîneţă, cu totul altfel de cum era în vechile fotografii: alb, complect ras, cu o lucire ciudată, bolnavă, în vioii şi mobilii ochi negri. Nu bănuiam la acea masă pe care mi-au dat-o Bucovinenii pentru intervenţia mea cu folos ce direcţie va lua bărbatul politic vrednic pănă atunci de tot respectul, în care se întrupa conştiinţa românească a Bucovinei, cît de mult îl vor prinde şi ce tare il vor exploata luptele noastre de partid, inspirîndu-i mari ambiţii de conducere a guvernului, iar, cînd aceasta nu s'a putut face, îndîrjindu-l contra Regelui într'atîta încît va ajunge să-mi spuie că o deosebire este între ei doi: aceia că el, Flondor, se poate întoarce la moşia sa, botezată, din linguşire, Flondoreni, dar nu şi Regele la Sigmaringen. Şi pentru mine el va găsi cuvinte adînc jignitoare, absolut nemotivate, care-mi vor arăta că este în politică un stil bucovinean, în care vine o vreme de se exprimă şi omul cel mai bine crescut. Din partea mea, ce n'am făcut pentru a aduce la mai bune sentimente faţă de Flondor pe rivalul său plebeian, d. Nistor, care-i imputa reaua administraţie a Bucovinei prin oameni de casă, compromişi sau incapabili!

Din partea sa, acesta, venind să aducă Regelui hotărîrea de unire a Adunării din Bucovina, a trecut pe la mine pentru a-mi cere să redactez adresa omagială pe care peste cîteva ceasuri era s'o presinte. D. Nistor îmi era cunoscut de multă vreme. Profesorul de liceu din Suceava făcuse studii la Viena, şi cu vechiul mieu prieten Jireček, şi trecuse apoi şi pe la Universitatea din Bucureşti, unde a ascultat cursurile noastre. Numit profesor de istoria Romînilor la Universitatea din Cernăuţi, în basa

unor frumoase lucrări, publicate în limba germană, despre comerțul Moldovei, nu rămăsese în provincia sa la începerea războiului, ci trăise la București, în imprejurări grele, Al. Constantinescu dîndu-i să traducă în nemțește volumul întăiu din „Istoria Comerțului" a mea, — manuscriptul s'a pierdut la Ministeriu, — și ne întovărășise în refugiul din Moldova, trecînd apoi și la Odesa și gustînd astfel din toate miseriile rătăcirii și înstrăinării. Naționalismul lui cultural, deosebit de acela, teoretic și politic, al lui Flondor, era întocmai ca și al mieu, și consideram pe amicii lui din Bucovina, — dintre cari unul singur a greșit o clipă contra idealului comun, dar a ispășit-o apoi intrînd în armata noastră și murind de o moarte eroică, Ioan Grămadă, tînăr de cele mai mari însușiri, doctor în istorie de la Viena și autor al unor pagini de înviere istorică, deosebit de frumoase, — ca pe înșiși amicii miei politici. În zilele de crisă internă din Iulie 1917, recomandasem regelui ca ministru iredent pe d. Flondor în locul d-lui Goga, ale cărui scopuri și metode ajunsesem a le cunoaște cu prisosință. De la acest tovarăș de ocupații, harnic și modest, deși nu lipsit de o ambiție încă nedesvăluită, dar de altfel legitimă, așteptam, dacă și-ar fi păstrat libertatea de gîndire și de acțiune, mult mai mult decît ceia ce, în curînd, — dar până atunci ne vom mai întîlni —, încătușat la liberali, a putut să deie.

Aceasta era situația la sfîrșitul lui August, cînd, de-o dată, supt impulsul lui Brătianu, dar și al unei opinii publice pentru ale cării sentimente presența la putere a „omului Nemților", Marghiloman, era o continuă ofensă, Regele a concediat pur și simplu pe acela ale cărui servicii nu le dorise. Printr'una din acele „lovituri" care pătează domnia lui pentru cine iubește numai acțiunile sincere și clare, făcute la lumina zilei, se dădea

grija descurcării împrejurărilor „Ministeriului de generali“: lîngă generalul Coandă, distinsă figură şi suflet bun, ofiţer loaial, care primise o misiune îndeplinită corect, de şi fără un deosebit succes, la Cartierul general rusesc, stătea eroul luptelor de pe Siretiu, Grigorescu, de acum înainte prins şi el de politică, iar, dintre civili, atît de respectabila personalitate a bătrînului Poni, care, crezînd că nu-şi rîde cineva de vrîsta lui aşa de înaintată, se gîndia să aducă la îndeplinire un întreg vechiu program al său la Instrucţie.

XXVI.

În ceasul biruinții

Generalul Coandă a venit în odăița mea de la Mitropolie ca să-mi ceară concursul pentru o politică așa de mult deosebită de a înaintașului său. Era datoria oricui să ajute în prevederea împrejurărilor care vădit erau să se desfășure pe frontul balcanic, dînd aici decisive mult timp așteptate aiurea, sforțările unor oameni de bine cari, străini de orice interese de partid și liberi de orice legături personale, puteau de sigur să aducă un adevărat folos țerii, servindu-se numai de elemente meritoase și oneste.

În acel moment, prevăzînd ce era să se întîmple, peste puțin, dincolo de Dunăre, membrii rămași la București ai Academiei Romîne au apărut în Iașul atîta vreme desprețuit. Se pregătia comemorarea lui Mihail Kogălniceanu, și ea s'a făcut într'o atmosferă potrivită cu ce fusese în inima acestui mare îndrumător al întregii noastre vieți naționale. În Iași chiar, am găsit la d. Crupenschi, însurat cu nepoata de fiică a lui Kogălniceanu, destulă informație nouă pentru a se lămuri încă mai bine starea de spirit din tinereță a editorului cronicelor Moldovei. Între cei veniți era Ioan Bogdan, care se căia de momentele de slăbiciune ce-l împiedecaseră de a fi alături de noi și care căuta să înoade din nou legături pe care sfaturi

rele, de la oameni interesaţi, îl făcuseră să le rupă cu doi ani în urmă, răpindu-mi una din cele mai preţioase amiciţii. Asupra lui, încă de atunci, fără să fi arătat vre-o suferinţă fisică, părea că se zbate aripa morţii.

De-odată în aceiaşi chilie mănăstirească de lîngă Mitropolie a apărut tînărul profesor Bălan, de la Academia Teologică din Sibiiu, cunoştinţă veche şi foarte simpatică, în a cării blondă blîndeţă nu s'ar fi gîcit cunoscuta tenacitate, aprins confesională, a arhiereului de mai tărziu, pe care-mi era dat să-l ajut a sui treptele, pătate de trădarea lui Mangra, ale văduvitului Scaun Şagunian. El aducea, venit în aeroplan, împreună cu un tovarăş, vestea că trupele noastre, rămăşiţile, cu meşteşug ascunse de generalul Hîrjău, ale unor oşti osîndite la desarmarea aproape totală, sînt chemate în acel Ardeal unde acuma erau să rămîie definitiv. Şi minunea nouă a celei de-a doua învieri a puterii militare româneşti s'a produs astfel în acea timpurie toamnă, aplecată spre zăpezi de Novembre, încă odată vădind extraordinara vitalitate a unui neam aşa de mult încercat de-a lungul veacurilor.

Hotărîrea militară, mult aşteptată, se apropia însă c paşi răpezi. Frontul bulgar ceda, cavaleria sîrbească se îndrepta spre Dunăre, lacomă de a vedea pămîntul patriei, acel pămînt despre care un ţeran de-al lor spunea, cînd i se anunţa ocupaţia străină, că „nimeni nu poate să ieie Serbia, căci el, pămîntul, a rămas“. Pentru a învedera ceia ce neapărat trebuia să se întîmple, am pus la cale atunci solemna onorare a moaştelor lui Mihai Viteazul pe care tocmai le adusese din Rusia d. Gîrboviceanu.

S'a făcut de Sfintul Mihai o comemorare din acelea care cu greu se pot uita. Capul, sacra titvă din care scăpăraseră luminile fulgerătoare, a fost aşezat, încununat de lauri, într'un sicriu de stejar, umplut cu cele mai vechi

bucăți de brocard pe care le cuprindea veșmintăria Mitropoliei. Regele, Regina, Prințul Moștenitor, căruia i se ridicase pedeapsa, la o mănăstire din Moldova, pentru una din acele greșeli de tînăr care trebuie să se facă numai odată, — și eram bucuros că putusem contribui la o mai blîndă judecare a ei—, represintanții civili și militari ai aliaților României „neutre“, erau de față, încunjurați de o mulțime imensă, care alergase la biserică în ciuda zăpezilor așa de înalte și a vremii deosebit de aspre. Era ca o împărtășire mistică cu cel mai glorios trecut înainte de a păși la realisarea acelor ursite de care vorbia inscripția pusă de mine pe mormîntul, acuma gol, de la Dealu: „așteptînd îndeplinirea Scripturilor“.

Seara, trebuia să se ție o cuvîntare despre politica la a cării continuare puteam în sfîrșit proceda. Sala Universității, unde membrii dinastiei, afară de principele Carol, și misiunile diplomatice și militare se aflau din nou adunați, era însă înghețată: nimeni nu mă înștiințase că ea nu fusese, de la căderea neașteptată a frigului, încălzită. Îmi pierdeam și șirul ideilor în acea aprigă răceală; cred că de acolo generalul Lafont, rămas ca să întreție legăturile noastre militare cu Franța, ostaș de o eroică simplicitate, a luat răceala care trebuia să-l ducă atît de răpede, în acest Iași unde în sfîrșit mijiau speranțele, la un mormînt în țerna pentru a cării apărare se străduise.

Era încă nevoie atunci de un îndemn, căci atîtea nenorociri distruseseră aproape cu totul speranțele celor mai mulți. Ziarul mieu vărsa în suflete balsamul încrederii celei nouă. Dar, cînd în sfîrșit s'a făcut lumina certitudinilor depline, aceia cari se îndoiseră, cari căutaseră să se acopere, scăpînd de orice răspundere, dibacii cari nu pot fi atinși niciodată și nici urmăriți în colțurile meșteșugite ale acțiunii lor, aceia firește au recîștigat terenul și au luat primul loc la ospățul unei biruinți pe

care o scontaseră altfel, fără atîta sînge și atîtea lacrimi, fără a trece supt furcile caudine ale mîndrilor învingători. Cine mă întreba, cu un glas de mustrare, dacă mai cred în „înfrîngerea Nemților", se pregătia acum să-i tragă tot folosul.

In pragul iernii, regele Ferdinand intra în București lîngă generalul Berthelot pe care l-am văzut făcînd să defileze în piața Iașilor primul regiment frances ajuns pănă la noi, dar fără a împărtăși de o onoare așa de meritată și pe generalul Averescu. Între cei invitați să iea parte la ceremonia acestei restaurații a stăpînirii românești în capitala țerii liberate n'am fost și eu: singură Regina s'a gîndit a invita pe acela care era privit ca un prieten personal. În asemenea condiții, am preferat să ramîn in miseria refugiului mieu ieșean.

Acuma, lumea politică se dusese ca să reinstaleze în scaunul lui de stăpînire pe Ion Brătianu, liber să facă orice ar fi voit din România, care devenise mare prin ea însăși. Iașul revenise la vechea lui liniște, amorțită și mucedă: zeul tihnei și al zăbăvilor luase din nou în samă orașul său iubit. Puțină lume, mergînd încet pe străzile scăldate în apă sau mînjite de noroiu, pe care se strecurase și atîta ticăloșie, dar trecuseră trupurile morților fără mîngîiere și se tîrîseră pașii obosiți ai răniților. Singură prăvălia, și aceia goală — căci cui, în astfel de vremuri, să-i mai ardă a ceti! —, a bătrînului anticvar Kupermann, cu fața lui de cuminte, de înțelept „Manase", mă aștepta, oferindu-mi ultimele surprinderi ale cărților trîntite claie peste grămadă de mînile negustorului de cărți fără știință de carte. El însuși, arhaică relicvie a vechiului Evreu habotnic, ca în evul mediu — cîtă deosebire față de „savantul" lui concurent din Piața Unirii! — era extrem de interesant Calma lui naivitate făcea mai mult ca haz decît cel mai ghiduș humor. Odată învățatului, dar abruptului și toni-

trauntului Philippide, de la care cumpărase un „manual de gramatică“, alcătuit de fapt dintr'o întreagă liturghie de nume, aşa încît nu se vindea de loc, moşneagul i-a răsărit în prag, timid şi mustrător tot odată, cu această singură întrebare: „Asta e gra-ma-ti-căăă“? Ori Mitropolitului Iosif, mare amator de cărţi vechi, el îi ţinea discursuri în care-l intitula, vorbindu-i la persoana *a doua*, „Preasfinţia Sa“. Mie, cînd mă îngrijora starea volumelor mele invadate de şoareci călugăreşti, înrudiţi ca lăcomie cu alte animale din chilii, îmi revela, după o lungă şi atentă ascultare, cu o tragică scuturare de perciuni din cînd în cînd, secretul cu care singur un om iniţiat poate să înlăture primejdia distrugătoare: „pisic!“. Apoi odaia de lucru în care abia încăpea masa şi un scaun mă cuprindea din nou, seara, pentru a redacta, abia ajutat, pentru reportagii, de vioiul tînăr Ciuceanu, cu capul de miel oacheş şi creţ, — căci d. Cusin zburase încă din vară, după orizonturi de carieră, lăsîndu-mi doar două rînduri pe o cartă de visită —, un ziar a cărui tragedie, în concurenţa cu foile din Bucureşti, înviate de succes, începuse.

Războiul, cu multele lui afaceri, cu acele comenzi pe care le-am plătit aşa de scump, fără niciun folos, şi care au împovărat apoi atît de greu budgetul nostru postbelic şi au contribuit aşa de mult la scăderea valutei noastre, crease o clasă nouă, a inginerilor, care domina viaţa politică altfel decît cei doi fraţi Brătieni, Ion şi Vintilă, cari aveau din inginerie numai pregătirea tehnică şi oarecum forma cugetării. La aceştia, ştiinţile matematice erau în serviciul politicii; la ceilalţi, politica stătea în serviciul unor pofte de îmbogăţire, unor aspiraţii de ordine pur materială.

Astfel, îndată ce s'a aflat în ce grele împrejurări apare acum ziarul unde atîţia găsiseră mîngîere şi încredere, anume ajutători, cari nu aduceau numai simpatie pentru acest organ de cugetare liberă, s'au şi presintat. În vară chiar,

cînd presa bucureșteană, căutată și pentru corespondența cu cei din teritoriul ocupat, încerca a străbate, mi-a venit din partea cuiva care a ajuns să hotărască adesea în partidul liberal și care nu se semnalase încă prin nimic în viața politică, d. Tancred Constantinescu, propunerea de a da un număr pe săptămînă economiei politice, ceia ce s'a făcut, cum, de alminterea, propuneri asămănătoare îmi veniau pentru alte domenii ale vieții publice. Mai tărziu, cînd situația foii era și mai grea, alt inginer, d. Cristodorescu, membru al aceluiași partid liberal, mi-a arătat că un grup de oameni cu mijloace e dispus să asigure continuarea „Neamului Romănesc", și cu d-sa, ca represintant al grupului, a cărui alcătuire n'am cunoscut-o, de altfel, niciodată, am încheiat un contract în toată forma, editorul mieu, Pavel Suru, luînd asupră-și administrația pănă în momentul cînd s'ar putea întoarce la librăria sa din București.

Nu am avut naivitatea să mă cred astfel sigur de viitor, care se anunța tulbure. Odată, cînd încă în cerdacul casei părintelui de la biserica Banu îmi scriam articolele, mi s'a obiectat că unul, desagreabil liberalilor, „a făcut rea impresie". Răspunsul mieu a fost că în contract nu se prevede nimic care ar îngusta totala mea libertate de apreciare. Dar știam că de acum înainte nu voiu fi susținut decît de formă.

Ceia ce s'a și întîmplat. În curînd, prin Octombre, d. Suru m'a înștiințat că primul vărsămînt, contrar prevederilor mele, s'a și cheltuit. Al doilea nu s'a mai produs niciodată. Ziarul, părăsit, precum părăsit, tot mai părăsit, eram și eu, rămînea să se ție prin singurele lui mijloace, și concurenții miei de la București erau strivitor de puternici, iar recunoștința lumii nu e un lucru pe care se poate sprijini cineva.

În Decembre, pustiul aproape complect făcîndu-se în jurul mieu la Iași, m'am hotărît să trimet ziarul la Bucu-

rești, calcul cu totul greșit, fiindcă, precum m'am putut convinge îndată, acolo nu era nicio înțelegere și nicio simpatie pentru ce făcuserăm noi la Iași. Aveam de un timp ca redactor pe un militar care-și pierduse mîna în războiu, scriitor de merit, cu un instinct al ironiei care-l putea așeza vrednic în seria imitatorilor lui Caragiale, dar a cărui chemare se revelase numai atunci, d. Gheorghe Brăescu, pe care nu l-am mai revăzut, de și, o bucată de vreme, noua sa carieră literară l-a ținut în vază. Am primit cele d'intăiu numere bucureștene ale „Neamului Romănesc", dar ele erau în afară de tradiția de îngrijire, și în ce privește ideile, și în ce privește înfățișarea. De sigur că nu puteam lupta astfel cu aceia cari reluaseră imediat toate legăturile lor și-și refăcuseră solida basă materială.

Dacă nu mergeam însumi ca să reieau conducerea, motivul stătea în situația care se făcea tot mai grea pentru mine și pentru familia mea. Supt régimul Marghiloman, d. S. Mehedinți fiind ministru al Instrucției, se pusese în vedere tuturor profesorilor că nu vor primi leafa dacă nu se vor întoarce la catedrele lor. Dar pentru mine orice era preferabil reînceperii cursului mieu în presența acelor represintanți ai dușmanilor cari, după prevederile tratatului din București, aveau să rămînă încă multă vreme în țară. Cind s'a instalat Ministeriul Coandă, mi s'a servit din nou salariul, dar nu eram încă sigur că la București se pot găsi condițiile necesare pentru lecții care au fost totdeauna o mărturisire de convingeri. Fără a mai adăuga că acolo, în București, n'aveam unde să găsesc un adăpost, iar, în ce privește casa mea din Vălenii-de-Munte, acum cvartir al fabricanților de șuncă și al femeilor de lagăr, a trebuit multă muncă pentru a o face din nou locuibilă după ce prietenul de la gară, Dimitriu, oprise cu hotărîre acel iuruș țigănesc pentru împărțirea ultimelor lucruri rămase după plecarea Nemților, petrecuți

de toată lumea nesimțită de acolo. Mutarea tipografiei, regularea situației celei din Văleni, părăsită de acționari, constituiau alte motive de îngrijorare și de zăbavă.

Nu voiu uita niciodată cu ce greutate am putut însfîrșit să plec. Cu o întreagă lume copilărească după mine, trebuia să-mi fac loc printre baionetele din gară, care „țineau ordinea" în așa fel încît necontenit răsăriau conflicte. Miserabilul tren se uita îndelung, fără orariu, prin gările îmbulzite de o lume zăpăcită. Cînd am ajuns la București, ploua mărunt în acea zi de Ianuar, și noroiu gros acoperia pavajul. O lume de nerecunoscut, purtînd scrisă pe față lunga pîngărire de tot felul, mă privia ori cu mînie ori cu o totală indiferență, ca și cum n'aș fi fost niciodată în acest oraș sărăcit și acoperit de rușine. O obrăznicie a tineretului, care venia din aceiași degradare a sclavului biciuit, ținea trotoarul. Iar ce ne aștepta era, în dosul gării, de-asupra unei bănci mărunte, două odăi de locuință și o murdară bucătărie, unde instalam pe baba noastră de la Iași, pe moșneagul ei, de la care învățasem suprema filosofie a lui „ce să faci", și nu știu mai ce tîrîtură de băiat pribeag, cules de fiul mieu Mircea și îmbrăcat în solemnitatea unei redingote vechi. Acolo, hrănit cum dădea Dumnezeu, așa încît la redacție mă țineam rozînd slănina porcilor sacrificați la plecarea din Iași, am reînceput viața mea în acel oraș pentru care avusem, trei decenii, atîta iubire și pe care căutasem a-l servi așa de mult.

TABLA CAPITOLELOR.

TABLA CAPITOLELOR